

संपादकीय

मराठी ग्रंथसूचिकार शंकर गणेश दाते यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्ताने प्रकाशित केलेला 'ज्ञानगंगोत्री'चा दाते विशेषांक सादर करित असताना मराठी सूचिवाङ्मयाचे अवलोकन करणे अगत्याचे ठरेल.

मराठी सूचिवाङ्मय किती आहे, कसे आहे, कोणत्या प्रकारचे आहे हे सर्वसाधारणपणे माहीत असल्याने त्यावर भाष्य करण्यापेक्षा मराठीत कोणत्या प्रकारचे सूचिवाङ्मय निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे, हे मांडणे सयुक्तिक ठरेल.

शरद केशव साठे यांनी मराठी ग्रंथसूचीचे कार्य सुरू केले असल्याने आता १९५० नंतरचा मराठी ग्रंथसूचीचा प्रश्न मार्गी लागला आहे. मराठी नियतकालिकांतील लेखसूचीचे कार्यही दाते सूचिमंडळामुळे सुरू असले तरी, मराठी नियतकालिक सूचीची मर्यादा (दोष नव्हे) लक्षात घेतल्यास त्यासंदर्भातच किती तरी प्रमाणात कार्य होण्याची आवश्यकता आहे हे समजून येईल. शरद केशव साठे यांनी 'आणखी एक तरी सूचिमंडळ हवे' असा एक लेख महाराष्ट्र टाइम्समध्ये (३१ ऑक्टोबर १९८२) लिहून त्याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले होते; परंतु त्या बाबतीत फार काहीच घडले नाही.

मराठी नियतकालिक सूचीच्या मर्यादा

या सूचीमध्ये पुढील बाबींचा समावेश झालेला नाही.

- (१) कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, इत्यादी ललितसाहित्याची सूची करण्यात आलेली नाही.
- (२) वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके यांमधील लेखांचा समावेश नाही.
- (३) संस्थावृत्ते, जातिसमाजविषयक वार्ता, संपादकीय स्फुटे, घडामोडी, वार्ता, इत्यादी मजकूरही वगळण्यात आला आहे.

सूचिकार्यांच्या जागा

१८००-१९५० (सध्याचे कार्य १९५१-१९८०) या कालखंडातील ललितसाहित्याची एकत्रित (सर्व मराठी मासिकांतील) सूची आज उपलब्ध नाही. ती करण्याची नितांत गरज आहे. ज्या साहित्याचे व साहित्यिकांचे संग्रह उपलब्ध झाले आहेत, असे वाङ्मय वाचकांना मिळू शकते; परंतु संग्रहरूपाने न आलेले आणि अल्प प्रमाणात लेखन केलेल्या लेखकांचे, अपवादात्मक वा प्रसंगोप्राप्त लेखन किती तरी प्रमाणात नियतकालिकांत पडून आहे. अशा साहित्याची सूची जर तयार झाली तर मराठी वाङ्मयाचा एक मोठा दस्तावेज अभ्यासकांसाठी खुला होईल.

मराठी नियतकालिकसूचीने साप्ताहिके व वर्तमानपत्रे यांचा समावेश न केल्याने अनेक उत्तम साहित्य या नियतकालिकांमध्ये विखरून पडलेले आहे. त्या त्या साप्ताहिकांची स्वतंत्रपणे (उदाहरणार्थ, मौज, साधना, सोबत, माणूस, विवेक, दिनांक, श्री, लोकप्रभा, सकाळ, इत्यादी) किंवा एकत्रितपणे सूची तयार झाल्यास मराठी अभ्यासकांची सोय होऊ शकते.

वर्तमानपत्रे तर विविध विषयांवरचे वाचनसाहित्य समाजाला पुरवत आली आहेत आणि मराठीमध्ये 'केसरी' सूचीचा अपवाद सोडला तर मराठी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या वाचन-साहित्याच्या संग्रहाकडे, संरक्षणाकडे आणि सूचिकार्यांकडे कोणीच वा कोणत्याही संस्थेने लक्ष पुरवलेले नाही. त्या त्या वर्तमानपत्रांनी या गोष्टीचा तरी गांभीर्याने विचार करायची आवश्यकता आहे. वर्तमान घटना आणि घडामोडींवरील विवेचनात्मक वा बातमीच्या स्वरूपात मिळणारा माहितीस्रोत रोज जन्माला येतोय आणि वर्तमानपत्रांच्या फाईलीत पडून राहतोय. या माहितीचे व्यवस्थापन, संकलन, वर्गीकरण आणि सूचीकरण होणे ही समाजाची, इतिहासकारांची, अभ्यासकांची गरज आहे. हे सूचिकार्य सुरू व्हायला हवे.

वर्तमानपत्रांचा विचार करताना प्रामुख्याने मोठी वर्तमानपत्रेच विचारात घेतली जातात. महाराष्ट्रभर ठिकठिकाणाहून प्रसिद्ध होणारी जिल्हा व तालुका पातळीवरची वर्तमानपत्रे व त्यांमध्ये प्रसिद्ध होणारे वाचनसाहित्य यांचा विचार केला तर त्याची व्याप्ती किती मोठी होईल याचा अंदाज येणे कठीण आहे. या सर्व वर्तमानपत्रांतील साहित्याची (बातमी बाजूला ठेवली तरी) सूची स्वतंत्रपणे (उदाहरणार्थ, लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स, सकाळ, गांवकरी, देशदूत, एकता, कृषिवल, इत्यादी) किंवा संयुक्तपणे करणे ही काळाची गरज आहे.

याव्यतिरिक्त महाविद्यालयांच्या वार्षिकांतील साहित्याची सूची, दिवाळी अंकातील लेखसूची, एकाच विषयावरील ग्रंथांतील निर्देशांची निर्देशसूची, विषयांची सूची (उदाहरणार्थ, मराठीतील अर्थशास्त्रविषयक साहित्याची सूची, इत्यादी), व्यक्तींच्या साहित्याची सूची, हस्तलिखितांची बृहन्नामावली, असे अनेक सूचिविषय आहेत, परंतु त्या सर्वांमध्ये साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे आणि दिवाळी अंक या प्रकारांमध्ये प्रकाशित होणाऱ्या साहित्याच्या सूचीचे कार्य तातडीने हाती घेण्याची आवश्यकता आहे.

सूचिकार्यांची दिशा व स्वरूप

हे कार्य सकृतदर्शनी अवघड व प्रचंड वाटण्याची शक्यता आहे; परंतु यावर योग्य त्या आधुनिक व्यवस्थापनशास्त्राचा वापर केला, सहकार्याची भावना ठेवली, कार्याविषयी अगत्य दाखवले, त्रास घेण्याची इच्छाशक्ती जर दाखवली तर हे काम रोज एक तासापेक्षा जास्त पडणार नाही.

आज महाराष्ट्रात किमान ५००च्या वर महाविद्यालयीन ग्रंथालये आहेत. त्या प्रत्येक महाविद्यालयाने आपापल्या भागातले वर्तमानपत्र अथवा साप्ताहिक वाटून घेऊन त्या त्या अंकातील साहित्याची सूची करायला घेतली तर त्या महाविद्यालयातील ग्रंथपालाचा रोजचा एक तासही खर्च होणार नाही.

आता प्रश्न येतो तो या सूचिपत्रांचे पुढे काय करायचे ? त्याचे चार पर्याय उपलब्ध

होतील :

- (१) त्या त्या महाविद्यालयांमध्ये ती सूचिपत्रे लावून ठेवायची.
- (२) त्या त्या अंकाची स्वतंत्रपणे सूची पुस्तकरूपात प्रसिद्ध करायची.
- (३) सर्व सूचिपत्रे केंद्रीय ठिकाणी एकत्र करून ठेवायची.
- (४) सर्व सूचिपत्रांची पुनर्मांडणी करून संयुक्त सूची पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करायची.

यांपैकी चौथा पर्याय हा खर्चीक व मनुष्यबळाची अपेक्षा धरणारा आहे. त्यासाठी 'मराठी वर्तमानपत्रे सूचिमंडळ' स्थापन करावे लागेल आणि त्याचा काही प्रमाणातला आर्थिक भार वर्तमानपत्रांना स्वीकारावा लागेल. तशा प्रकारची मदत वर्तमानपत्रांनी जाहिरातीचा एक भाग म्हणून करायला हरकत नाही. मनुष्यबळासाठी तळमळीचे ग्रंथपाल नक्कीच पुढे येतील.

वर्तमानपत्रांचे सहकार्य ही पुढची पायरी आहे. तत्पूर्वी ग्रंथपालांनी वृत्तपत्रांचे वाटप आणि सूचिकार्य सुरू करायला कोणती आडकाठी आहे ? मदत मिळाली नाही तरीही सूचिपत्रांच्या स्वरूपात तर यादी उपलब्ध होईलच. त्या सूचीचा उपयोग व वाटप करणे अभ्यासकांना शक्य आहे.

विद्यापीठांनाही यात सहभागी होता येईल. प्रादेशिक स्वरूपाप्रमाणे त्या त्या विद्यापीठांचे 'सूचिमंडळ' स्थापून त्या सर्वांचे एक केंद्रीय मंडळही स्थापन करणे शक्य आहे.

शक्य सर्व काही आहे, पण त्यासाठी इच्छाशक्ती मात्र हवी; चालना देणारे नेतृत्व हवे. दाते यांनी सूचिकार्य सुरू केले तेव्हा त्यांच्याकडे काय होते ? आर्थिक बळ नव्हते, मनुष्यबळ नव्हते. होती ती जिद्द व तळमळ. सध्या जी अत्यंत दुर्मीळ झाली आहे.

कार्याची योजना

हे कार्य महाविद्यालयांनी हाती घेतल्यास दोन प्रश्नांची सोडवणूक करावी लागेल.

- (१) सूचिपत्रांतील रकान्यांचा सारखेपणा
- (२) कालच्या साहित्याच्या सूचीची व्यवस्था

यांपैकी पहिला प्रश्न सहजसाध्य आहे. दुसरा प्रश्न जरा किचकट आहे. त्यासाठीही पुन्हा वाटपाचे तंत्रच स्वीकारावे लागेल. काही महाविद्यालयेही 'आज'चे सूचिकार्य अंगावर घेतील व काही महाविद्यालये 'काल'चे सूचिकार्य अंगावर घेतील असे पाहाणे. जी महाविद्यालये 'काल'चे सूचिकार्य अंगावर घेतील त्यांना ती वर्तमानपत्रे / साप्ताहिके उपलब्ध व्हायला हवीत. त्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालये आणि वर्तमानपत्रांच्या कचेरीचे सहकार्य घेता येणे शक्य आहे. थोडा प्रयत्न करावा लागेल; पण सहकार्य लाभणार नाही असे मात्र नाही.

शंकर गणेश दाते यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात या कार्याला चालना मिळाली तर तो दिवस मराठी साहित्यातील महत्त्वपूर्ण दिवस ठरेल आणि दाते यांनी सुरू करून दिलेल्या सूचिकार्याला व्यवस्थित दिशा लाभेल.

— संपादक

शंकर गणेश दाते यांचा जीवनपट

संकलन : अर्चना पुजारी

- १७ ऑगस्ट १९०५ रत्नागिरी येथे जन्म. आडिवरे (ता. राजापूर) ६-७ वर्षे मुंबई-आडिवऱ्यात. त्यानंतरचे वास्तव्य मुंबई व पुण्यात. प्रारंभीचे शिक्षण मुंबईत, शेवटचे पुण्यात.
- १९१४ वडिलांचे निधन. वडील मुंबईला सरकारी नोकरीत होते. लवकरच ज्येष्ठ बंधूही कालवश.
- १९२९ लोककथा भाग १ पहिले पुस्तक प्रकाशित.
- १९३० लोककथा भाग २ आणि मणिमाळ या काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन
- १९३४ पुणे येथे 'मराठी ग्रंथसूची'च्या कार्यास प्रारंभ. पुणे मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील जवळ जवळ १०,००० ग्रंथांच्या वर्णनपत्रिका एका वर्षात तयार केल्या.
- १९३५ पुणे येथील इतर अन्य ग्रंथालये व खाजगी संग्रह तपासून १४,००० (एकूण) पत्रिका तयार.
- जून १९३६ बडोदे, मुंबई व ठाणे येथील ग्रंथसंग्रह तपासून पुणे मुक्कामी परत.
- जुलै १९३६ ते १९४३ (१) जुन्या व नव्या लिहून तयार झालेल्या ग्रंथवर्णनपत्रिकांचे वर्गीकरण करण्याचे काम सुरू. हे काम सुरू असतानाच कोल्हापूर व नागपूर या दोन ठिकाणी भेट दिली.
- (२) चार वर्षे शोधाचे कार्य संपल्यावर ग्रंथांच्या साहाय्यानेच वर्गीकरणाचा अभ्यास पूर्ण.
- (३) प्रथम खंड छपावयास तीन वर्षे लागली.
- (४) छपाई पूर्ण होताच संदर्भकोशाच्या कार्यास प्रारंभ.
- १९४४ मराठी ग्रंथसूची प्रथम खंड १८०० ते १९३७ प्रकाशित. ग्रंथसूचिशास्त्र पुस्तिका प्रकाशित. मराठी ग्रंथसूची प्रथम खंड निर्मितीप्रीत्यर्थ मुंबईत मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातर्फे सत्कार.
- २१ ऑक्टो. १९४५ मुंबई, उपनगर व ठाणे जिल्हा येथील वाचनालय परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनात निबंधवाचन. द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीच्या भाषांतराचे कार्य हाती घेतले.
- १९६१ मराठी ग्रंथसूची भाग २ (१९३८-१९५०) प्रकाशित.

- २५ जून १९६१ महाराष्ट्र ग्रंथालय संघातर्फे पुण्यात न्या. प्र. बा. गजेंद्रगडकर यांच्या हस्ते सत्कार.
- ३ जुलै १९६१ महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते सत्कार.
- ऑगस्ट १९६१ मराठी नियतकालिक सूची १८००-१९५० या कार्यास प्रारंभ. पहिला खंड जवळजवळ पुरा केलेला होता.
- १० डिसेंबर १९६४ मार्गशीर्ष शु. ६ शके १८८६, गुरुवार सायंकाळी ४.३० वाजता अकाली निधन.
- १० डिसेंबर १९६५ शं.ग. दाते सूचिमंडळाची स्थापना मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाने केली. 'संकल्प' पुस्तिका प्रसिद्ध करून योजनेची माहिती दिली.
- २६ जानेवारी १९६९ मराठी नियतकालिक सूची प्रथम खंडाचे प्रकाशन. यथावकाश भाग २ व ३ प्रकाशित.
- १५ ऑगस्ट २००० मराठी ग्रंथसूचीचे पुनर्मुद्रण राज्य मराठी विकास संस्थेने केले.
- १७ ऑगस्ट २००४ जन्मशताब्दीस प्रारंभ. 'ज्ञानगंगोत्री' विशेषांक प्रसिद्ध.

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - १

Your bibliography of Marathi works published from 1800 to 1937 is a monument of patient and methodical industry. Without the support of rich patrons or the guidance of learned men, you planned the work, carried it out single-handed and published it at your own expense. This speaks volumes for your love of Marathi Literature and your indomitable spirit. Your work will be of inestimable value to all future Marathi authors and all students of Marathi Literature. You have finished your self appointed task. It now remains for all lovers of Marathi to show their appreciation of your vast labour spread over many years. The printing and get-up of the book are excellent. You manifest the true spirit of a selfless worker by pointing out in what respects your work may be improved upon. Your book is altogether a very creditable performances and richly deserves support from Government, from rich patrons, educational institutions, libraries and all lovers of Marathi Literature.

- Mahamahopadhyaya P. V. Kane

शंकर गणेश दाते : व्यक्ती आणि कार्य

प्रदीप कर्णिक

मराठी ग्रंथसूचिकार शंकर गणेश दाते यांचे २००४ हे जन्मशताब्दी वर्ष. सूचिकार्यावरील जाज्वल्य निष्ठेमुळे आर्थिक बाबी गौण मानणारे आणि शाश्वत नोकरीच्या अनेक संधी धुडकावणारे कै. दाते यांचे कार्य अतुलनीय असेच आहे. लोकसाहित्याचे संग्रहाक, कवी अशा विविध क्षेत्रांतही त्यांना मुशाफिरी करता आली असती; परंतु सूचिकार्यावरील निष्ठेमुळे त्यांनी तिकडे पाठ फिरवली. व्यक्ती म्हणून ते कसे होते आणि त्यांचे कार्य याविषयीचे हे विवेचन.

मराठी ग्रंथसूचिकार शंकर गणेश दाते यांचा जन्म १७ ऑगस्ट १९०५ रोजी रत्नागिरी येथे झाला. आज दाते हयात असते तर त्यांनी आपल्या वयाची ९९ वर्षे पूर्ण करून शंभरीत प्रवेश केला असता. याचा अर्थ असा की, २००४ हे वर्ष दाते यांचे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. दाते आज असते तर मराठी वाङ्मय, सूचिसाहित्य, ग्रंथालयशास्त्र संपन्न झाले असते; पण मराठी भाषेचे ते भाग्य नव्हते. जयकर ग्रंथालयाचे माजी ग्रंथपाल आणि ज्ञानदेव वाङ्मय सूचिकार म.प. पेठे हे दाते यांना त्यांच्या शेवटच्या आजारपणात भेटायला गेले असताना दाते त्यांना म्हणाले होते, "देवाने मला फार नाही पण निदान तीन-चार वर्षे तरी आयुष्य द्यावे म्हणजे मी माझे काम पुरे करीन!"^१ परंतु दाते यांच्यावर मृत्यूने दि. १० डिसेंबर १९६४ रोजी घाला घातला आणि मराठी वाङ्मयाचे अपरिमित असे नुकसान झाले.

मृत्यूशी सामना करताना दात्यांना ती तीन-चार वर्षे कशाकरिता हवी होती, याचे उत्तर दात्यांनी १९६१ सालीच देऊन ठेवले होते. 'मराठी ग्रंथसूची'च्या दुसऱ्या खंडाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी प्रस्तावनेचा शेवट करताना असे लिहून ठेवले आहे की, "ग्रंथासूचीचे कार्य येथेच समाप्त होत आहे. यापुढे दीडशे वर्षांतील मराठी मासिके व मासिकांतील अभ्यासनीय लेख यांची सूची हाती घ्यावयाची आहे. तरी नवीन कार्यकर्त्यांनी पुढे येऊन सूचिकार्यांचा हा दीप यापुढे असाच अखंड तेवत ठेवावा, एवढी विनंती करून ही प्रस्तावना संपवितो."^२

ग्रंथसूचीचे कार्य संपवून दाते मराठी नियतकालिकसूची कार्याकडे वळले; पण अल्पावधीतच त्यांना मृत्यूने गाठले. त्यांच्या निधनानिमित्त प्रख्यात संशोधक प्रा. अ.का. प्रियोळकर यांनी दाते यांच्यावर एक लेख लिहिला व असे म्हटले की, "ब्रिटिश म्युझियममधील दोलामुद्रितांची यादी

प्रॉक्टर यांनी हाती घेतली; पण त्यांच्या आकस्मिक निधनामुळे ते काम बंद पडले नाही. पोलाईर याने ते पुढे चालू ठेवून तडीस नेले. एखादा कार्यकर्ता मरण पावला म्हणून त्याच्या कार्यात पश्चिमेकडे खंड पडत नाही. ते चालू करणारी निष्ठावंत माणसे पुढे येतात. दात्यांना जर हजार-दीड हजार रुपये दरमहा पगार असता, तर त्यांची जागा भरून काढण्यास विद्वानांची नुसती रांग लागली असती ! ज्या परिस्थितीत दात्यांनी हे काम चालविले. त्या स्थितीत हे काम करण्यास कोणी पुढे येईल, असे वाटत नाही.”^३

मराठी ग्रंथसूचीच्या पुढील कार्यासाठी महाराष्ट्रातून एकही व्यक्ती पुढे आली नाही आणि प्रा. प्रियोळकरांचे शब्द अनेक वर्षे सत्यच राहिले; परंतु आज हे नमूद करायला हवे की, डॉ.बिबली येथे राहणारे आणि ‘अनुभवामृताचा पदसंदर्भ कोशकार’ शरद केशव साठे यांनी स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन मराठी ग्रंथसूचीचे पुढील कार्य हाती घेतले व मराठी राज्य विकास संस्थेने १९५१ ते १९६२ या काळातील मराठी ग्रंथसूची २००१ साली प्रसिद्धही केली. त्याच संस्थेने अनेक वर्षे दुर्मीळ झालेल्या दात्यांच्या ‘मराठी ग्रंथसूची’चे पुनर्मुद्रणही २००० साली केले. शरद केशव साठे यांचे १९६२पासूनचे पुढचे सूचिकार्यही तडीस गेले आहे. दीर्घ कालावधीनंतर का होईना मराठीमध्ये एक पोलाईर निघाला याचा, आज प्रियोळकर असते तर त्यांना आनंद झाला असता.

प्रियोळकर यांनी आपल्या लेखात जी अपेक्षा व्यक्त केली होती, ती वस्तुतः दाते यांनी जे मराठी नियतकालिक सूचीचे कार्य हाती घेतले होते, त्यासंदर्भात प्रामुख्याने होती. त्याबाबत त्यांनी असे म्हटले आहे की, “हे काम पुणे विद्यापीठाने, केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांच्या मदतीने हाती घ्यावे. दात्यांचे कित्येक वर्षांचे परिश्रम या कामी खर्ची पडले आहेत. हे झालेले काम, पुणे विद्यापीठाने ताब्यात घ्यावे व पुढील कार्यास लागावे.... हे काम हाती घेण्यास योग्य लायक माणूस पुढे येईल की काय, याबद्दल शंका आहे.”^४

मराठी नियतकालिक सूचीचे कार्य करायला महाराष्ट्रातील कोणतेही विद्यापीठ पुढे आले नसले, तरी एक संस्था मात्र पुढे आली आणि त्या संस्थेने दाते यांचे कार्य अंगावर घेऊन अतिशय उत्तम प्रकारे तडीसही नेले. ती संस्था म्हणजे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय !

दाते यांच्या प्रथम स्मृतिदिनी संग्रहालयाने ‘शंकर गणेश दाते सूचिमंडळा’ची स्थापना केली आणि दाते यांचे कार्य आपल्या शिरावर घेतले. त्या कार्यासाठी एक समितीही स्थापन केली. त्या समितीत प्रा. अ.का. प्रियोळकरांचाही समावेश होता. अध्यक्ष होते प्रा. रा. श्री. जोग., दि. वि. काळे आणि शं. ना. बर्वे यांनी मुख्य धुरा सांभाळली. संग्रहालयाने प्रकाशित केलेले हे सूचिखंड म्हणजे मराठी वाङ्मयातले विलोभनीय असे कार्य आहे. संग्रहालयामुळे दाते यांचे स्वप्न प्रत्यक्षात येऊ शकले.

‘मराठी ग्रंथसूची’सारख्या विलक्षण मोठ्या कार्यात दाते यांचे इतर कार्य झाकोळून गेले आहे. दाते कवीसुद्धा होते व ‘केशव’ या टोपणनावाने त्यांनी काव्यलेखनही केले आहे. त्यांचा ‘मणिमाळ’ हा काव्यसंग्रह १९३० साली प्रसिद्ध झाला आहे. दाते यांनी प्रारंभीच ‘लोककथा’ मिळवून त्यांचे दोन संग्रह १९२९ व १९३० साली प्रकाशित केले होते. श्री.बा. जोशी यांनी दाते यांच्यावर लेख लिहिताना असे म्हटले होते की, “दाते लोकांपुढे आले ते लोकसाहित्याचे संकलक म्हणून. १९२९ मध्ये त्यांनी लोककथांचा पहिला संग्रह प्रसिद्ध केला, आणि या क्षेत्रातील

योजनाबद्ध संकलन-संशोधनाची मुहूर्तमेढ रोवली. लोककथा हा शब्द त्यांच्या पुस्तकामुळेच मराठीत रूढ झाला म्हटले तरी चालेल.”^५ मराठीतल्या थोर विदुषी दुर्गाबाई भागवत यांनी दात्यांवरील लेखात दाते यांच्या लोकसाहित्याच्या कार्याचे कौतुक केले आहे.^६

दाते यांचे आणखी एक तोलामोलाचे कार्य म्हणजे National bibliography of Indian Literature (1901-1953)^७ या सूचीतील मराठी ग्रंथांची यादी दाते यांनी सादर केली होती, याची फारशी माहिती अनेकांना नसते. ‘महाराष्ट्र जीवन’ या ग्रंथात ‘महाराष्ट्र’ विषयाची संदर्भसूची दाते यांनी करून दिली होती.

याव्यतिरिक्त दाते यांनी काही लेख, पुस्तिका व भाषणे या माध्यमांतून आपले विचार व्यक्त केले आहेत व ते अत्यंत महनीय असे आहेत. त्यांच्याकडे वळण्यापूर्वी त्यांच्या एका खास वैशिष्ट्याची ओळख करून द्यायला हवी. ते वैशिष्ट्य म्हणजे दाते यांच्या मनातील योजना. त्यांच्या त्या योजना आज वाचल्या की असे वाटते, दाते यांना खरोखरच शंभर वर्षांचे आयुष्य लाभायला हवे होते.

दाते यांना ‘टीकापत्रक’ नावाचे मासिक सुरू करायचे होते. ‘भूगोल स्थल’, ‘अभिनव शब्दकोश’, ‘भारतविषयक संदर्भ-साहित्याची समग्रसूची’ असे एकापेक्षा एक अफाट ग्रंथ निर्माण करण्याची त्यांची योजना होती असे त्यांचा जो अल्प परिचय दाते सूचिमंडळाने प्रकाशित केला आहे^८ त्यात म्हटले आहे.

प्रा. प्रियोळकरांची आणि दाते यांची मैत्री होती. दोघांनाही दुर्मीळ पुस्तके जमा करण्याचा छंद होता. त्यामुळे या मैत्रीला एका विद्वतचर्चेच्या देवाण-घेवाणीची जोडही होती. प्रियोळकरांनीही दाते यांच्या काही योजना आपल्या लेखात नोंदवलेल्या दिसतात.^९

मराठी नियतकालिक सूचीच्या योजनेचा तपशील दिल्यानंतर त्यांनी असे लिहिले आहे की, “दात्यांपुढे दुसरे एक महत्त्वाचे काम होते, ते म्हणजे १८०१पासून १९५०पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची त्यांनी जी सूची दोन खंडांत मुद्रित केली, तीमध्ये अंतर्भूत न झालेल्या ग्रंथांची पुरवणी-सूची तयार करणे हे होय. अशी काही पुस्तके कोठेही आढळली म्हणजे ते त्यांची लागलीच नोंद करून घेत.... अशा पुरवणी-सूचीकरिता कार्डेही त्यांनी बरीच तयार करून ठेवली असावी, असे वाटते.”^{*}

“तिसरे एक काम त्यांच्या दृष्टीपुढे होते. ते केवळ मराठी भाषेचे नाही. भारतासंबंधीच्या निरनिराळ्या विषयांवरील अनेक भाषांतील ग्रंथांची एक संदर्भसूची त्यांना तयार करावयाची होती.”^{**} या बाबतीत पोर्तुगीज व फ्रेंच भाषांतील संदर्भग्रंथांची यादी आपणास पुरविण्याची मदत करण्याबद्दल त्यांनी मला विनंती केली होती. मासिकांच्या सूचीचे आणि मराठी ग्रंथसूचीच्या पुरवणीचे काम हातावेगळे झाल्यावर ते या संदर्भासूचीचे काम प्रत्यक्ष सुरू करणार होते आणि या

* अशी एक छोटेखानी पुरवणी मराठी ग्रंथसूचीच्या खंड १ व २ मध्ये जोडलेली दिसते, पण ती अल्पच आहे असे जाणवते.

** दाते सूचिमंडळाच्या ‘अल्प परिचय’त याचा त्रोटक उल्लेख आला आहे; परंतु प्रियोळकरांच्या लेखात त्यावर अधिक भाष्य सापडते.

दृष्टीने त्यांची पाहणी चालू होती. हे काम जर त्यांच्या हातून पार पडले असते, तर त्यांना आंतरप्रांतीय किंवा आंतरराष्ट्रीय कीर्ती लाभली असती.”

दाते यांनी काही काळ पुण्याच्या प्रादेशिक ग्रंथसंग्रहालयाचे ‘ग्रंथपाल’ हे पद भूषविले होते; पण अल्पावधीतच त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व स्वतंत्र बाण्याने पूर्वीचेच आयुष्य सुरू केले.

‘मराठी ग्रंथसूची’च्या त्यांच्या अफाट कार्याबरोबरच त्यांनी ग्रंथालयशास्त्र, सूचिशस्त्र व संग्रहालये यांच्याबद्दल काही महनीय असे कार्य केले आहे. त्याची ओळख करून दिल्याशिवाय दाते यांचे कर्तृत्व लक्षात येणार नाही.

सूचिकार्यांचा तपशील सांगणारे लेख, National bibliography वरील परीक्षणे यांपेक्षाही २१ ऑक्टो. १९४५ रोजी मुंबई, उपनगर व ठाणे जिल्हा येथील वाचनालय परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनात झालेले त्यांचे भाषण अतिशय विचारप्रवर्तक, प्रेरणादायी आणि ग्रंथालयांवर, ग्रंथांवर असणाऱ्या प्रेमाचे प्रतीक आहे. अत्यंत तळमळीने त्यांनी ते भाषण केले होते. ‘मराठी ग्रंथालयांची सद्यःस्थिती व ती आदर्श करण्याचे मार्ग’^{११} या विषयावर ते बोलले.

त्यांच्या सडेटोड स्वभावानुसार त्यांनी ठाणे, मुंबई व पुणे येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयांच्या सद्यःस्थितीचा आढावा घेऊन टीका केली होती. त्यासाठी उपाय सुचवताना जे म्हटले त्याचा सारांश असा : या रोगावर रामबाण उपाययोजना जर करावयाची असेल तर ग्रंथालयात ताबडतोब ग्रंथपालाची योजना केली पाहिजे. ग्रंथपालाने खालील गोष्टी ताबडतोब हाती घेतल्या पाहिजेत : (१) वर्गीकरणपद्धतीचा निश्चय, (२) पुस्तकांच्या ग्रंथनामपत्रिका व ग्रंथकारनाम पत्रिका तयार करणे, (३) संदर्भ शोधणाऱ्या व वाचकांचे मार्गदर्शन करणाऱ्या ग्रंथपालाचे काम करणे.

याबरोबरच त्यांनी मराठी ग्रंथालय संघ, सरकार व मुंबई मराठी ग्रंथालय संग्रहालयालाही सूचना केल्या. संघाने मुंबई, ठाण्यापुरते न पाहता, ‘महाराष्ट्रातील एकंदर मराठी ग्रंथालयांचे धुरीणत्व पत्करले पाहिजे’ व त्यासाठी वाचनालयांची सूची केली पाहिजे, असे सांगून लगेच त्यांनी त्याचा आराखडाही दिला आहे. प्रतिवर्षी संघाने मराठी ग्रंथांची सूची प्रसिद्ध केली पाहिजे. तिसरी सूचना त्यांनी केली ती ग्रंथालयसेवकांना ग्रंथपालनशास्त्राचे शिक्षण देण्याचे. हा वर्ग केवळ मराठीतूनच काढावा असे त्यांनी आग्रहाने मांडले आणि यासाठी ग्रंथालयशास्त्राची परिभाषा तयार करण्याची व छोटी पुस्तके तयार करून घेण्याची विनंती त्यांनी केली.

आज या सर्व गोष्टी घडल्या आहेत. दाते असते तर त्यांना याचा निश्चित आनंद वाटला असता. मात्र अजूनही अनेक सार्वजनिक ग्रंथालयांत वर्गीकरण, तालिकीकरण नाही. ग्रंथपाल हे पदही भरलेले नाही हे दुर्दैव आहे.

सरकारला सूचना देताना त्यांनी मोठ्या आकाराच्या मराठी ग्रंथालयांना सढळ हस्ते मदत करावी असे म्हटले आणि Library Development Committeeचा अहवाल जो सरकार-दसरी धूळ खात पडला आहे त्याचे पुनरुज्जीवन करावे अशी विनंती केली आहे.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाला त्यांनी केलेल्या सूचनेत पुन्हा तळमळीचे व हाडाचे ग्रंथप्रेमी, ज्ञानपिपासू दाते सापडतात. संग्रहालयाने ग्रंथ व नियतकालिके पुरवण्याचा संकुचित विचार सोडून देऊन आता विशाल धोरण स्वीकारले असे त्यांनी सांगितले. हे विशाल धोरण म्हणजे

वृत्तपत्रांचा संग्रह करणे. पुढे असे म्हटले, “त्याचप्रमाणे ऐतिहासिक मोलाची पत्रे, थोर थोर व्यक्तींची हस्ताक्षरे, त्यांच्या प्रतिमा, महाराष्ट्र वाङ्मय संस्कृती व इतिहास एतत्संबंधी अनेक भाषांतील ग्रंथ यांचा संग्रहही याच ठिकाणी व्हावा.”

सरकारला केलेली सूचना १९६७ नंतर अमलात आली व संग्रहालयाने यानंतर खरोखरच विशाल धोरण स्वीकारले. या भाषणाला एक विशेष वेगळा संदर्भ आहे. हे दुसरे अधिवेशन मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या प्रेरणे व त्यांच्याच जागेत भरवण्यात आले होते. असे असूनही दाते यांनी सडेटोड टीका केली व संग्रहालयाने विधायक टीकेला कार्यानेच उत्तर दिले.

दाते यांचे दुसरे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे ग्रंथसूचिशस्त्राचे तात्त्विक विवेचन. सूचिशस्त्रावरचे हे विवेचन इतके सखोल विचार करणारे आहे की ते प्रत्यक्ष मूळातून वाचायला हवे. ‘मराठी ग्रंथसूची’च्या कार्याचा सगळा अनुभव त्यात उतरलेला असल्याने कोणत्याही नवसूचिकाराला तो ओनामा ठरू शकतो.*

दाते यांचे तिसरे महनीय कार्य म्हणजे ‘मराठी वर्गीकरण पद्धती’मधले म्हणावे लागेल. हे कार्य इतके अफाट आहे व त्याची आजवर मराठी ग्रंथालयशास्त्राने म्हणावी तशी दखल घेतलेली नसल्याने ते कार्य अत्यंत दुर्लक्षित राहिले आहे. कोणीही त्याची दखलही फारशी घेतलेली नाही; तर दाते यांनी तयार केलेल्या वर्गीकरण सारणीवर संशोधन कुठून होणार ? दाते यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात त्यांच्या वर्गीकरण पद्धतीवरच्या संशोधनकार्यास चालना मिळावी असे वाटते.

कोलन पद्धतीचे भाषांतर दाते यांनी हाती घेतले होते; परंतु ते अपुरेच राहिले. मात्र कोलन पद्धतीत जो एक आमूलाग्र बदल त्यांनी सुचवला तो मराठी भाषांतरासाठी मोलाचा ठरला. तो बदल म्हणजे मूळ सारणीत वर्ग दर्शवण्यासाठी रोमन वर्णांचा उपयोग केला आहे. मराठीसाठी त्यांनी त्याचा त्याग करून नागरी वर्णाक्षराचा उपयोग केला आहे. हा उपयोग म्हणजे नेमके काय त्याचे उत्तर श्री. वा. पु. कोल्हटकरांनी दिले आहे.

‘सहाद्रि’च्या अंकात श्री. वि. वि. सहस्रबुद्धे यांनी संपादकांना पत्र लिहून असे कळवले की, एग्रिलच्या अंकात जी द्विबिंदू-वर्गीकरण पद्धतीवर चर्चा झाली ती समजली नाही. ती योजना सर्वसामान्य वाचकाला कळण्याइतकी सुलभ करून दिल्यास वाचकांना दात्यांच्या कार्याची कल्पना येईल आणि वाचक दात्यांविषयी कृतज्ञता बाळगील.^{१२}

संपादकांनी या शंकेचे निरसन होण्यासाठी वा. पु. कोल्हटकरांना त्यावर लिहिण्यास सांगितले व त्यांनी ते लिहिले. त्या उत्तरात त्यांनी असे म्हटले आहे की, “रा. सा. रंगनाथन यांची पद्धती अधिक प्रगतिपर व हिंदी विद्यांना उपयोगी आणि हिंदी माणसाची म्हणून हिंदुस्थानात वापरात यावी अशी इच्छा होणे साहजिक. त्या दृष्टीचे प्रयत्न खुद रा. सा. रंगनाथन करीतच होते. इंग्रजी अक्षरे जशीच्या तशी वापरणे स्वाभिमानाला हानीकारक यामुळे कॅपिटल व स्मॉल अक्षरे देवनागरीत सुटसुटीतपणे आणि थोडक्यात कशी आणावी, हाच काय तो बिकट प्रश्न राहिला होता. तो श्री. दाते यांनी आपल्या कौमुदीकारांच्या परंपरेला शोभेल अशा चतुराईने सोडविला. हा श्री. दाते यांचा विशेष. पद्धती रा. सा. रंगनाथन यांचीच; पण ती चिन्हे देवनागरीतून कशी वापराची हा खुद्द

* सदर लेख याच अंकात पुनर्मुद्रित केला आहे. पहा पृ. ४१-७०

मूळ प्रवर्तकाला पडलेला पेच रा. दाते यांनी सोडवून इंग्रजी वर्ण वापरण्याची आवश्यकता नष्ट केली हे त्यांचे बुद्धिमतेचे बळ. अ, बी, सी या इंग्रजी मुळाक्षरांचे पर्याय क्रमाने काही योजनेने क, ख, ग, वापरले येथपर्यंत कोणाला विशेष वाटणार नाही; परंतु तत्सम इंग्रजी लहान अक्षरांचे बोधचिन्ह 'क' ला समांतर असे 'कं' तयार केले हे दाते यांचे कर्तृत्व.^{१३}

दाते यांचे द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीला असणारे योगदान जसे काळाच्या ओघात गडप झाले, तसेच त्यांचे दशांश वर्गीकरण पद्धतीतले योगदान व कर्तृत्व कधीच कोणी लक्षात घेतले नाही, याचा अगदी अलीकडचा दाखला वाचला.

शरद केशव साठे यांनी मराठी ग्रंथसूचीचा तिसरा खंड (१९५१-१९६२) तयार केला आहे. त्या खंडास मनोगत लिहिताना असे नमूद केले आहे की, "आवृत्ती कोणतीही असो, १६ वी किंवा १९ वी, भारताविषयीच्या काही विशिष्ट विषयांना ड्युईमध्ये नंबरच दिलेले आढळत नाहीत. उदाहरणार्थ, भूदान, सर्वोदय, आयुर्वेद, कर्नाटक संगीत, तबला, इत्यादी..... ठळक राज्यांना ढोबळ नंबर देण्यापलीकडे ड्युई वर्गीकरण जात नाही; त्यामुळे महाराष्ट्राचे विदर्भ, मराठवाडा असे भूभाग वा पुढे त्यांचे जिल्हे व तालुके यांना ड्युईच्या वर्गवारीत अजिबातच स्थान मिळत नाही.*

"ड्युईची एखादी भारतीय आवृत्ती असल्यास अशा सर्व 'देशी' विषयांना नीट न्याय मिळाला असता असे वाटल्यावरून न्यूयॉर्कच्या फॉरेस्ट प्रेस या ड्युई वर्गीकरणाच्या अधिकृत प्रकाशकांकडे चौकशी केली तेव्हा असे कळले की, ड्युईची एक-एक खंडी हिंदी आवृत्ती १९७६ मध्येच निघाली होती. त्या आवृत्तीचे संपादक प्रभू नारायण गौर होते आणि दिल्लीचे युनिवर्सल बुक स्टॉल म्हणजेच आताचे 'यूबीएसपीडी' हे प्रकाशक होते. त्यांच्याकडे चौकशी करून पाहिली पण ड्युईच्या हिंदी आवृत्तीचा काही पत्ता लागला नाही..... या अनुभवाचे सार इतकेच की, ग्रंथवर्गीकरणातील अशा त्रुटी दूर करण्याबाबत महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ किंवा भारतीय ग्रंथालय संघ अशा व्यावसायिक संघटनांनी अधिकच क्रियाशील होण्याची गरज आहे."

ड्युई यांच्या पद्धतीत भारत व विशेषतः महाराष्ट्राला जे स्थान देण्यात आलेले नाही, त्याकडे साठे यांनी लक्ष वेधले आहे ते अत्यंत अचूक आहे; परंतु 'देशी आवृत्ती'साठी त्यांनी जो न्यूयॉर्कपर्यंतचा धांडोळा घेतला तो बघून वाईट वाटले. अशी अस्सल देशी व त्यातही बावन्ननंबरी मराठी आवृत्ती दाते यांनी १९४४ सालीच महाराष्ट्राला पेश केली होती. त्याकडे मात्र साठे यांचेच काय भल्याभल्यांचे दुर्लक्ष झाले आहे.

दाते यांनी १९३४ साली सूचिकार्यास प्रारंभ केला व ते कार्य १९३९ साली संपवले. त्यानंतर ते वर्गीकरणाच्या कार्याकडे वळले. त्या काळी ही पद्धती त्यांना शिकविणारी व्यक्ती कोणीही नव्हती. पुस्तके वाचून दाते यांनी वर्गीकरणांचा एकलव्याच्या पद्धतीने अभ्यास केला. दाते यांनी ड्युई यांच्या १४ व्या आवृत्तीवरून प्रमुख वर्गांचे भाषांतर केले. 'मराठी ग्रंथसूचीत' भाषांतरकार शं. ग. दाते असा उल्लेख असणारी एक सारणी जोडलेली आहे. त्यावरून कोणाचाही असा समज होण्याची शक्यता आहे की, उपवर्गांचे १०० क्रमांक आणि विभागाचे १००० वर्ग

* दाते यांनी अगदी काटेकोरपणे महाराष्ट्राच्या भूभागाचे विभाग दिले आहेत.

इतकेच क्रमांक दाते यांनी तयार केले आहेत; पण वस्तुस्थिती ती नाही. ग्रंथसूचीमधील ग्रंथांचे वर्गीकरण तपासत गेलो तर असे लक्षात येते की, दाते यांनी असंख्य भाषांतरित क्रमांक तयार केले आहेत व त्यातील अनेक क्रमांक हे मराठी भाषा, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्या उपयोगासाठी नव्यानेच तयार केले गेले आहेत. फक्त यातील राहून गेलेली त्रुटी अशी की, अंतरंगात वापरलेले वा नवीन तयार केलेले क्रमांक व भाषांतरित प्रमुख वर्गाकांची सारणी यांचे एकत्रीकरण होऊ न शकल्याने विस्तृत व मोठी सारणी तयार झाली नाही. त्यामुळेच दात्यांचे कर्तृत्व दृष्टिआड झाले.

दाते यांनी ड्युई यांची १९३९ साली प्रसिद्ध झालेली १४ वी आवृत्ती १९४० साली भाषांतराकरिता घेतली. ड्युई यांची १५ वी आवृत्ती १९५१ साली प्रकाशित झाली. ड्युई यांच्या पद्धतीचा प्रसार जगात विशेषत्वाने १६ व्या आवृत्तीनंतर झाला, कारण त्यात बऱ्याच सुधारणा केल्या गेल्या. मांडणी विस्कळीत होती. ती सुटसुटीत केली गेली. अमेरिकन स्पेलिंग सुधारण्यात आले. पुनरुक्ती काढून टाकण्यात आली. एका खंडाचे दोन स्वतंत्र खंड झाले. १८ व्या आवृत्तीत तर त्यात झपाट्याने बदल झाले. दोन खंडांचे तीन खंड झाले. विषयांचा विस्तार, पुनर्रचना करण्यात आली. आज २२ वी आवृत्ती तयार आहे.

ड्युई यांनी वयाच्या २२ व्या वर्षी १८७३ मध्ये केवळ ४३ पानांची वर्गीकरण पद्धती जगाला दिली. त्यानंतर आजपर्यंत त्यावर विविधांगी संशोधन होऊन, ती विस्तारली व विकसित पावली.

दाते यांचे दुर्दैव असे, की १९४३ साली त्यांनी 'मराठी वर्गीकरणपद्धती' तयार करूनही त्यावर पुढे संशोधन झाले नाही. ड्युई यांच्या येणाऱ्या नवनव्या आवृत्त्यांनुसार त्यात बदल केले गेले नाहीत. नवीन विषय त्यात समाविष्ट झाले नाहीत अथवा विषयांची पुनर्रचनाही झाली नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. दाते यांनी सुरू केलेल्या या कार्याचा विकास एका संस्थेने केला. त्या सारणीचा विस्तारही केला. पण त्या संस्थेचे कार्यही मराठी जगताने लक्षात घेतलेले नाही.

ती संस्था म्हणजे 'दाते सूचिमंडळ'. दाते यांच्या स्मरणार्थ सुरू झालेल्या व दाते यांचेच सूचिकार्य पुढे नेणाऱ्या या संस्थेने दाते यांनी तयार केलेली वर्गीकरण पद्धतीच स्वीकारली आणि त्यामध्ये पुन्हा असंख्य नव्या विषयांना स्वतंत्र क्रमांक दिले. हे विषय मराठी संस्कृतीच्या संदर्भातले आणि महाराष्ट्राच्या संदर्भातले खास विशेष विषय आहेत.

दाते यांचे वर्गीकरण आणि दाते सूचिमंडळाचे वर्गीकरण एकत्र करून एक सारणी तयार करण्याची आवश्यकता होती व अजूनही आहे; पण या कार्याकडे वळावे असे मात्र कोणाला अजूनही वाटले नाही. या दोन सारण्यांचे एकत्रीकरण झाले तर 'मराठी वर्गीकरण पद्धती'चा विलक्षण महत्त्वपूर्ण ऐवज तयार होईल.

दाते यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात या संशोधनास चालना देण्याचे कार्य प्रस्तुत लेखकाने हाती घेतले आहे. ते कार्य पुढीलप्रमाणे लेखकाला करायचे आहे.

- (१) दाते यांनी तयार केलेल्या वर्गीकरणाची एक सारणी प्रथम तयार करणे.
- (२) ड्युई यांच्या १४ व्या आवृत्तीनुसार त्याची तुलना करून भाषांतरित संज्ञा तपासणे, आणि पुनरुक्ती काढणे, संपादन करणे व आजच्या काळानुरूप शास्त्रीय संज्ञा पक्की करणे. चुकांची दुरुस्ती करणे.

मराठी ग्रंथसूची : मूल्यमापन

सतीश डोंगरे

- (३) दाते यांनी तयार केलेल्या नवीन क्रमांकांची नोंद करणे.
- (४) 'दाते सूचिमंडळा'चे क्रमांक व दाते यांची सारणी एकत्र करणे.
- (५) शरद केशव साठे यांनी तयार केलेल्या क्रमांकांचे व INB चे वर्गीकरण यांच्या सारणी तयार करून ती या दोन सारणीत एकत्रित करणे.
- (६) ड्यूई यांच्या नवीन आवृत्तीनुसार या सर्व वर्गीकरणांचा तौलनिक अभ्यास करून नवीन विषयांची सोय करणे.
- (७) वडजीकर, माडीवाले आणि शां. ग. महाजन यांनी दशांश वर्गीकरणाचे भाषांतर करून तक्ते तयार केले आहे, त्यांचाही आवश्यक तेथे वापर करणे.

इतके सोपस्कार केल्यावर एक उत्तम मराठीसाठीची खास स्वतंत्र वर्गीकरण पद्धती उपलब्ध होईल असे वाटते. तसेच दाते यांच्या कार्याला खरा न्याय मिळाला असे म्हणता येईल.

याची सुरुवात म्हणून या लेखासोबत शंकर गणेश दाते यांची सारणी तयार करून या अंकातच छापली आहे. दाते जन्मशताब्दी वर्षात या कार्यास प्रारंभ करण्यास प्रस्तुत लेखकाला आनंद होत आहे.

संदर्भ

- (१) पेठे, म. म., 'ग्रंथ सूचिकार, कै. दाते', मनोहर मासिक, फेब्रुवारी १९६५, पृ. ४
- (२) दाते, शं. ग., 'मराठी ग्रंथसूची - खंड २ (१९३७-१९५०)', पुणे : शंकर गणेश दाते, १९६१, पृ. १०
- (३) प्रियोळकर, अ. का., 'सूचिकार शंकर गणेश दाते', मराठी संशोधन पत्रिका, जानेवारी १९६५, पृ. १३४
- (४) उपर्युक्त पृ. १३४
- (५) जोशी, श्री. बा., 'शंकर गणेश दाते', सत्यकथा, फेब्रुवारी १९६५, पृ. ३५
- (६) भागवत, दुर्गा, 'शंकर गणेश दाते', सत्यकथा, फेब्रुवारी १९६५, पृ. ३३-३५
- (७) मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई. 'संकल्प' (नियोजित सूचिग्रंथांचे संक्षिप्त स्वरूप दर्शन) पृ. ३२ (सदर पुस्तिकेत 'शं. ग. दाते यांचे लेखनकार्य' या मथळ्याखाली सदर नोंद आहे. त्यात To be published असे म्हटले आहे; परंतु साहित्यअकादमीच्या या सूचीतील प्रस्तावनेतही दाते यांचा उल्लेख सापडला नाही.)
- (८) उपर्युक्त पृ. ६
- (९) प्रियोळकर, अ. का., तत्रैव, पृ. १३५
- (१०) दाते, शंकर गणेश, समाविष्ट 'पंचारती', मुंबई : मराठी ग्रंथालय संघ, १९४६, पृ. ८१-९४
- (११) सहस्रबुद्धे, वि. वि., 'श्री. दाते यांची कामगिरी' (पत्र), सह्याद्री, जुलै १९४६, पृ. ५१९
- (१२) उपर्युक्त पृ. ५१९-२०
- (१३) साठे, शरद केशव (संपा.), मराठी ग्रंथसूची भाग-३ (१९५१-१९६२), मुंबई : राज्य मराठी विकास संस्था, २००१, पृ. ९

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या मुंबई येथील डी. जी. रुपरेल महाविद्यालय केंद्रातील एम. लिब.चे एक विद्यार्थी आणि कल्याण येथील बिल्गा महाविद्यालयाचे सहायक ग्रंथपाल (शिवाय य.च.म.मु. विद्यापीठाच्या बी. लिब. या पदवी अभ्यासक्रमाचे एक विद्यार्थीप्रिय शिक्षक) श्री. सतीश डोंगरे यांनी त्यांच्या एम. लिब.साठी दाते यांच्या 'मराठी ग्रंथसूची'वर संशोधन प्रकल्प सादर केला होता. त्या प्रकल्पासाठी त्यांनी 'मराठी ग्रंथसूची'चा विविध अंगांनी अभ्यास सादर केला व ते यशस्वीरित्या उत्तीर्ण झाले. त्यांच्या प्रकल्पातील एक महत्त्वाचे प्रकरण प्रसिद्ध करित आहोत. दाते यांच्या 'मराठी ग्रंथसूची'चे इतक्या विस्ताराने आणि खोलात शिरून केलेले हे पहिलेच मूल्यमापन आहे.

मराठी ग्रंथसूचीचे महत्त्व आणि योगदान फारच वेगळे आहे. वस्तुतः कुठल्याही सूचीचे महत्त्व हे त्या त्या विषयाच्या अभ्यासकांना जाणवतेच. ते महत्त्व आणि त्या कार्याचे योगदान कित्येकदा मौखिक स्वरूपातच प्रसारित होत असते आणि त्यामुळे ते सर्वसामान्य अभ्यासकांपर्यंत जातेच असे नाही. दाते यांनी केलेल्या सूचिकार्याची गेले अनेक वर्षे हीच अवस्था आहे. अनेकांच्या बोलण्यात, भाषणांत त्या सूचिकार्याचा गौरव येऊन गेलेला आहे. परंतु शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तसेच सूचिशास्त्रांच्या निकषांच्या द्वारे आणि ग्रंथालयशास्त्राच्या अंगाने दाते यांच्या सूचीचे मूल्यमापन अजूनतरी करण्यात आलेले नाही. ५० वर्षे लोटल्यानंतर असे मूल्यमापन होणे अत्यावश्यक ठरते.

मराठी ग्रंथसूचीचे मूल्यमापन पुढीलप्रमाणे करणे सयुक्तिक ठरेल.

- (अ) निर्मितीचा कालखंड
- (ब) सूचीचे महत्त्व व योगदान
- (१) शंकर गणेश दाते यांच्या संपूर्ण कार्यात सूचिकार्याचे महत्त्व
- (२) मराठी ग्रंथसूचीचे एकूण सूचिवाङ्मयातील महत्त्व व योगदान

- (३) मराठी ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व
- (क) प्रत्यक्ष सूचीचे मूल्यमापन
- (१) नोंदीची रचना
- (२) ग्रंथाचे विवरण अथवा नोंदीतील माहिती
- (३) वर्गीकरण
- (४) निर्देशसूची
- (ड) दाते यांनी सूचीसोबत जोडलेली प्रस्तावना, निबंध व व्यक्त केलेले इतर विचार
- (१) प्रस्तावना
- (२) ग्रंथसूचिशास्त्र
- (३) दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना
- (इ) सूचीमधील त्रुटी व उणिवा
- (ई) पुनर्मुद्रणाबद्दल मूल्यमापन

आता आपण एकेक मुद्याचा सविस्तर विचार करून या.

(अ) निर्मितीचा कालखंड

शंकर गणेश दाते यांनी प्रस्तुत सूचीचे कार्य १९३४ साली सुरू केले. १९३६च्या जून महिन्यात प्राथमिक तपासणीचे कार्य दाते यांनी पुणे, मुंबई, बडोदे व ठाणे येथे फिरून पूर्ण केले.

यापूर्वी मराठीतील दाते-देशमुख यांची एकमेव वाङ्मयसूची प्रसिद्ध होती. पण या सूचीविषयी दाते यांचे बरेच आक्षेप होते. मूळात या सूचीतील त्रुटीमुळेच ते सदर सूचिकार्यांकडे वळले होते. याचा अर्थ त्यांच्यापाशी सूचीच्या कार्याची परंपरा होती असे नव्हते.

दाते यांनी ग्रंथसूचीच्या पहिल्या भागात नमूद केलेल्या काही सूचींचा उल्लेख सापडतो, पण त्या इंग्रजी भाषेतील असून केवळ मराठी भाषेतील सूचीची परंपरा दातेपूर्व कालखंडात नव्हती असे दिसून येते. एकदोन फुटकळ अपवाद वगळता दाते यांची सूचीच शास्त्रशुद्ध रितीने तयार केलेली पहिली सूची मानवी लागते. मराठी ग्रंथसूचीचे अवलोकन केल्यानंतर दाते पूर्वकालखंडावरती चांगलाच प्रकाश पडतो. या कालखंडातील सूचींमध्ये पुढील गोष्टींचा अभाव दिसून येतो.

- (१) शास्त्रशुद्ध सूचिशास्त्राची बैठक अथवा अभ्यास नसणे.
- (२) सूचिकारांचे कार्य आणि त्यांची परंपरा नसणे.
- (३) वर्गीकरणाची पद्धती माहीत नसणे.
- (४) ग्रंथांचा एकत्रित संग्रह नसणे.
- (५) ग्रंथांचे विवरण देण्याबाबत काटेकोरपणा नसणे.
- (६) निर्देशसूची तयार करण्याची आवश्यकता न भासणे.
- (७) सूचिकार्याला सामाजिक प्रतिष्ठा नसणे.
- यासारख्या वातावरणात दाते यांनी सूचिकार्य सुरू केले आणि कुठल्याही सूचिकाराला

आणि अभ्यासकाला अचंबा वाटावा अशा पद्धतीने सूचीची निर्मिती केली.

पूर्वपरंपरा असल्यानंतर जी कार्ये होत असतात त्यांचे महत्त्व मान्य करूनही असे म्हणता येते की, पूर्वसूचीच्या पावलावर पाऊल टाकून पुढील कालखंडातील कार्ये संपन्न होत असतात. दाते यांच्या कार्याला अशी परंपरा नाही आणि म्हणूनच हे कार्य मराठी वाङ्मयात, सूचिशास्त्रात, ग्रंथालयशास्त्रात, इतिहासात, इत्यादी अनेक क्षेत्रांतील अभ्यासकांना चालना देणारे कार्य ठरले आहे.

निर्मितीच्या कालखंडाचा आणखी एका अंगाने विचार होण्याची आवश्यकता आहे. ज्ञानकोश कार्यासाठी जी 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची' तयार करण्यात आली ती केवळ ७० दिवसांमध्ये करण्यात आली आणि इंग्रजी सूचीचे भाषांतर करण्यावर त्या सूचिकारांचा भर होता. दाते यांनी अशा प्रकाराने सूची केली नाही. प्रचंड वणवण करून आणि २५ वर्षे निव्वळ एका ध्येयाने प्रेरित होऊन दाते यांनी हे कार्य पूर्णत्वाला नेले आहे. निर्मितीचा हा जो २५ वर्षांचा कालखंड आहे तो पाहता एका सूचिकाराने आपल्या एकाच कार्यासाठी जीवनातली अमूल्य वर्षे खर्ची घालावीत हे त्या कालखंडात आत्यंतिक निराळे असे उदाहरण आहे. दाते यांचा लोकसाहित्याचा अभ्यास, त्यांचे काव्यलेखन, इतर नियतकालिकांतील लेखनकार्ये पाहता सूचिकार्य इतर सूचिकारांप्रमाणे उरकून टाकून ते त्यांच्या वाङ्मयीन लेखनाकडे वळू शकले असते; परंतु त्यांनी तसे केले नाही. ही जी त्यांची साधना आहे ती निर्मितीच्या कालखंडाचा विचार करताना वैशिष्ट्यपूर्ण तर आहेच; परंतु त्याहीपेक्षा अत्यंत दुर्मिळपणे दिसून येणारी घटना होय.

त्याचबरोबर हेही नमूद करून ठेवायला हवे की, ग्रंथपाल म्हणून मानाच्या पदावर त्यांना निमंत्रित केले असतानाही त्यांनी त्या प्रलोभनांचाही लोभ या सूचिकार्यापुढे गौण मानला. मराठीत उत्तम सूची होण्यासाठी इतके सर्वस्व वाहून देणारा दुसरा सूचिकार नाही आणि म्हणूनच निर्मितीच्या कालखंडाचे मूल्यमापन करताना वरील सर्व मुद्दे अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. ते लक्षात घेतल्याशिवाय सूचिकार्यांचे दाते यांचे योगदान पुढील पिढीला समजून येऊच शकणार नाही.

(ब) सूचीचे महत्त्व व योगदान

मराठी ग्रंथसूचीचे महत्त्व आणि त्या सूचीचे योगदान तपासताना तीन मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात :

- (१) शंकर गणेश दाते यांच्या संपूर्ण कार्यात सूचिकार्यांचे महत्त्व,
- (२) मराठी ग्रंथसूचीचे एकूण सूचिवाङ्मयातील महत्त्व व योगदान,
- (३) मराठी ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व.

(१) शंकर गणेश दाते यांच्या संपूर्ण कार्यात सूचिकार्यांचे महत्त्व

सूचिकार्यात हात घालण्यापूर्वी दाते हे लोककथांचे संग्राहक म्हणून परिचित होते. श्रीमती दुर्गाबाई भागवत यांनी त्यांच्या संग्राहकपणाविषयी असे म्हटले आहे की, "नुसते संग्राहक बरे का, विवेचक नव्हे असे ते मुके दाते तिथे आहेत पण त्यांचे ते ज्ञानपिपासू नेत्र त्या प्रारंभीच्या

काळी, पंचवीस सालच्या अगोदरच लोकसाहित्यातले शाश्वत तत्त्व चोखंदळपणे टिपून घेत होते. त्यांचे कान, त्यातली लय, स्वतःत साठवीत होते. या अबोल माणसाचे डोळे, कान व हात फार कष्टाळू व निष्णात.”^(१) दुर्गाबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे दाते लोककथांचे विवेचक म्हणून दिसत नसले तरी लोकसाहित्याचे विवेचन आणि मूल्यमापन करण्याची शक्ती आणि ताकद त्यांच्यापाशी निश्चितच होती. लोककथांच्या संग्रहाचे कार्य त्यांनी तसेच पुढे चालू ठेवले असते, तर लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांच्या यादीत शंकर गणेश दाते यांचे नाव निश्चितच समाविष्ट झाले असते. कारण दुर्गाबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांच्यापाशी चोखंदळपणा होता, कष्टाळूपणा होता आणि ते निष्णातही होते.

१९२९ साली लोककथांच्या संग्रहाचे पहिले पुस्तक भारत इतिहास संशोधन मंडळाने प्रकाशित केले. १९३० साली भारत इतिहास संशोधन मंडळाने त्यांचे दुसरे पुस्तक प्रकाशित केले. हाच ओघ चालू राहता तर, सूचीऐवजी मराठी वाङ्मयाला अधिक लोककथांचे संग्रह मिळाले असते. परंतु १९३४ सालापासून त्यांनी त्यांचे सर्व लक्ष सूचीवर केंद्रित केले. व्यक्तिगत अभ्यास, आवड आणि प्रसिद्धीचा खुला झालेला मार्ग त्यांनी सूचीसाठी बंद करून टाकला. दाते यांच्या वाङ्मयीन योगदानात सूचीला महत्त्व द्यावे लागते व ते त्यांच्या ह्याच निर्णयामुळे.

लोकसाहित्याची आवड बाजूला सारून दाते यांनी जसे सूचिकार्य अंगीकारले तसेच पुढे साधारणतः १९४४ ते ४६ या कालखंडात म्हणजेच ग्रंथसूचीचा पहिला खंड प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनी ग्रंथालयशास्त्र या विषयावर लक्ष केंद्रित केले. द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धती आणि दशांश वर्गीकरण पद्धती यांचे त्यांनी केलेले भाषांतर पाहता त्या दोन्ही विषयांतील त्यांची गुणवत्ता अनन्यसाधारण आहे. त्या कालखंडात भारतीय ग्रंथालयशास्त्राचा पाया नुकताच कोठे रचला जात होता आणि तोही इंग्रजी भाषेतून प्रामुख्याने मांडला जात होता. अशा कालखंडात दाते यांनी द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीला फारच मोठी चालना दिलेली आहे. तसेच दशांश वर्गीकरण पद्धतीत विषयांच्या संज्ञांचे मराठीकरण करून ग्रंथालयशास्त्रात मोलाची भर टाकलेली आहे. या दोन्ही पद्धतींच्या वर्गीकरणांच्या सारणी (Schedule) त्यांना मराठीत आणणे अवघड नव्हते. असे जर त्यांनी केले असते तर नुकत्याच ग्रंथालयशास्त्राच्या शिक्षणप्रणालीला जी चालना महाराष्ट्रात मिळालेली होती त्या शिक्षण व्यवस्थेने दाते यांच्या सारणीचे स्वागतच केले असते किंवा ग्रंथालयशास्त्राने त्यांचे स्वागत केले असते. या दोन्हीही गोष्टींकडे न वळता दाते यांनी सारे लक्ष ग्रंथसूचीच्या दुसऱ्या भागाकडे वळविले. शिक्षक अथवा सारणीकार म्हणून भरघोस यश दिसत असतानाही ते सूची तयार करतात, हे महत्त्वाचे योगदान मानायला हवे. ग्रंथालयशास्त्रातील वर्गीकरणप्रमाणेच त्यांनी आणखी एका विषयाकडे अधिक गांभीर्याने पाहिले आणि तो विषय म्हणजे ‘ग्रंथसूचिशस्त्र’ होय.

१९४४ साली त्यांचे स्वतंत्र पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले. हेच ३४ पानांचे पुस्तक मराठी ग्रंथसूचीच्या पहिल्या खंडात समाविष्ट करण्यात आले आहे. ग्रंथालयशास्त्रामधील (Bibliography) सूचिवाङ्मय हा विषय त्या कालखंडात महत्त्वाचा मानला जात असे. सूचिशस्त्र अथवा वर्गीकरण सारणी, वर्गीकरणाचे तात्त्विक स्वरूप, वर्गीकरणाचा प्रात्यक्षिक भाग, इत्यादी विषयांवर त्यांना सहजपणे पाठ्यपुस्तके निर्माण करणे शक्य होते. अशी त्यांनी केली असती तर

ग्रंथालयशास्त्रात मोलाची भरच पडली असती. अशी पाठ्यपुस्तके तयार केल्याने दाते यांना आर्थिक लाभ तर निश्चितच झाला असता; परंतु त्याहीपेक्षा अधिक ग्रंथालयशास्त्राला प्रतिष्ठाही प्राप्त झाली असती. पाठ्यपुस्तकाच्या लेखनाकडे न वळता शंकर गणेश दाते आपले सूचिकार्य नेटाने पुढे नेत राहिले हे योगदान आणि महत्त्व विशेष उठून दिसते.

दाते यांच्या वाङ्मयीन आणि ग्रंथशास्त्रातील योगदानाचा, सूचिनिर्मितीच्या तुलनेत जसा आपण विचार केला तसाच त्यांच्या आणखी एकदोन गोष्टींचाही उल्लेख आवश्यक ठरतो. सूचिनिर्मितीच्या प्रकाशनार्थ त्यांना आपली अत्यंत आवडीची आणि वणवण भटकून जमा केलेली मौल्यवान दुर्मीळ पुस्तके विकानी लागली हे विसरता येत नाही. तसेच घरदार, जमीनजुमला, नोकरीचीही शाश्वतता या सगळ्यास तिलांजली देऊन त्यांनी सूची तयार केली. सूचिकार्यापुढे आर्थिक बाबीही गौण मानणे ही महत्त्वाची गोष्ट ठरते. इतका जिवाळा, आत्मीयता त्यांना सूचीविषयी वाटत होती. हेच त्यांच्या कार्याचे योगदान आहे.

The National Bibliography of Indian Literature या सूचीसाठी संपादक म्हणून त्यांना बोलविण्यात आले होते. तसेच राष्ट्रीय ग्रंथालयात मानाचे पदही देऊ करण्यात आले होते. परंतु याही प्रलोभनाचा त्यांच्यावर परिणाम झाला नाही. मराठी ग्रंथसूचीचे कार्य संपल्यावर ते मराठी नियतकालिकांच्या सूचिकार्याकडे वळले. सूचिकार्यावरील इतकी जाज्वल्य निष्ठा हेच त्यांच्या कार्याचे महत्त्वही आणि योगदानही आहे.

(२) मराठी ग्रंथसूचीचे एकूण सूचिवाङ्मयातील महत्त्व व योगदान

मराठी सूचिवाङ्मयांचा इतिहास हा दातेपूर्वकालखंडात प्रदीर्घ होता असे म्हणता येणार नाही. त्या सूचींचा आढावा घेतला आणि त्यांची तुलना मराठी ग्रंथसूचीशी केली तर अनेक पद्धतींचे फरक, त्रुटी, दोष मराठी ग्रंथसूचीच्या तुलनेने दिसून येतात. सरकारी माध्यमातून ब्रिटिश काळात प्रकाशित झालेल्या सूची या इंग्रजीत आहेत. त्यात मराठीबरोबरच इतर भारतीय भाषांतील पुस्तकांचाही समावेश करण्यात आलेला आहे. मराठी ग्रंथसूची ही फक्त मराठी पुस्तकांची स्वतंत्रपणे यादी देणारी सूची आहे हे तिचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच १८०० ते १९५० या १५० वर्षांच्या कालखंडातील मराठी पुस्तकांचा एकत्रित साठा या सूचीद्वारे मिळतो. या सूचीच्या तुलनेत इतर सूची मर्यादित उद्दिष्ट सफल करताना दिसतात. (उदा. निर्देश सूची नसणे)

मराठी ग्रंथसूचीच्या पूर्वीची एकमेव सूची म्हणजे दाते व देशमुख यांनी तयार केलेली ‘महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची’ होय. परंतु या सूचीच्या त्रुटींच्या संदर्भात दाते यांनीच नमूद करून ठेवले आहे ते पुढीलप्रमाणे – “‘महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची’ची बारकाईने तपासणी केली. तेव्हा त्यात प्रमादांची परंपराच आढळून आली. त्यांनी स्वीकारलेली वर्गीकरण पद्धतीही फार सदोष दिसून आली. वर्गीकृत ग्रंथसूचीला पूरक म्हणून त्यांनी ग्रंथकारसूची व विषयसूची अशा दोन सूची दिल्या आहेत. पण ग्रंथनामावरून ग्रंथाचा शोध घेण्याची त्यात काहीच सोय नाही. ग्रंथवर्णन तर अगदीच तांत्रिक, ग्रंथाची माहितीही सरकारी याद्यांच्या भाषांतरावरून उतरून घेतलेली.”

दाते यांनी नमूद केलेले हे दोष मराठी ग्रंथसूचीत त्यांनी येऊ दिले नाहीत. मराठी ग्रंथसूचीचे पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे तिची वर्गीकरण पद्धती होय. ग्रंथालयशास्त्राच्या वर्गीकरण पद्धतीचा

आधार घेऊन मराठीतील प्रत्येक पुस्तकाचे दशांश पद्धतीचे वर्गीकरण मराठी ग्रंथसूची देते. दातेपूर्व आणि दाते कालखंडोत्तर तयार झालेल्या ग्रंथसूचीत (INB चा अपवाद वगळता) अशा पद्धतीचे शास्त्रीय वर्गीकरण स्वीकारलेले नाही. मराठी ग्रंथसूचीच्या इतिहासातील या सूचीचे हे पहिले वैशिष्ट्य म्हणता येईल. दुसरे वैशिष्ट्य असे की, या ग्रंथसूचीला जी निर्देशसूची (संदर्भकोश) जोडण्यात आली आहे, ती सूची मराठी ग्रंथसूचीचा वापर करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त अशी आहे. दाते यांनीच नमूद केल्याप्रमाणे महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीत ग्रंथनामाप्रमाणे शोध घेणे शक्य होत नाही. मराठी ग्रंथसूचीत मात्र असा शोध सहजसुलभ झालेला आहे. दाते यांनी केवळ ग्रंथनामांचाच उल्लेख केलेला आहे; परंतु लेखकाच्या टोपण नावानेही शोध घ्यावयाचा झाल्यास ही निर्देशसूची अत्यंत उपयुक्त ठरते. दाते यांनी दशांश वर्गीकरणप्रमाणे रचना केलेली असल्याने एका विषयावरील सर्व पुस्तके एकत्र मिळण्याची सोय आपोआपच होते. महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची १८०० ते १९१९ पर्यंतचीच आहे; परंतु मराठी ग्रंथसूची मात्र १९५० पर्यंत असल्याने पुढील ३१ वर्षांतील पुस्तकांचाही समावेश त्यात झालेला आहे. या सर्व मुद्यांच्या अंगाने मराठी ग्रंथसूची वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

तिसरे कारण म्हणजे ग्रंथाचे करण्यात आलेले वर्णन हे होय. महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीतील आलेले वर्णन अत्यंत तान्त्रिक, अपुरे व भाषांतरावर आधारलेले आहे हे दाते यांनी दाखवून दिलेच आहे. मराठी ग्रंथसूचीची निर्मिती करताना दाते यांनी अशी प्रतिज्ञा केली होती की, प्रत्यक्ष ग्रंथ बघितल्याशिवाय त्या ग्रंथाचा तपशील सूचीत समाविष्ट करावयाचा नाही आणि ही प्रतिज्ञा त्यांनी तंतोतंत पाळली. ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहून मग त्यांची नोंद करणे या क्रियेचा विचार करता इतर कुठल्याही अन्य मराठी ग्रंथसूची दाते यांच्या सूचीच्या तुलनेत उण्या ठरतात. तसेच ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्याने ग्रंथासंबंधी येणाऱ्या नोंदीमधील माहितीवरही त्याचा चांगल्या अर्थाने परिणाम घडून येतो. अत्यावश्यक माहितीचा समावेश इतर सूचींच्या तुलनेत दाते यांनी फार विचक्षणपणे केलेला दिसून येतो. ग्रंथांची दिलेली ही माहिती हे या सूचीचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. इतर सूचींच्या तुलनेत ते नजरेस भरल्याशिवाय राहत नाही.

चौथे वैशिष्ट्य असे सांगता येते की, ग्रंथसूचिशास्त्रविषयक दात्यांचा असणारा अभ्यास. दातेपूर्व सूचिकार हे केवळ संकलनात्मक कार्य करणारे सूचिकार होते. य. रा. दाते आणि देशमुख यांचे ज्ञानकोशातील कार्य आदरणीय असले तरीही त्यांचा सूचिशास्त्राचा अभ्यास शंकर गणेश दाते यांच्या तुलनेत निश्चितच कमी होता, हे नमूद करायला काहीच हरकत नाही. सूचिशास्त्राच्या अभ्यासाचीही बैठक असणाऱ्या संकलक, संपादकाने तयार केलेली मराठी ग्रंथसूची ही पुढील अनेक सूचिकारांना प्रेरणादायी ठरते हे एकूण सूचिवाङ्मयातील तिचे योगदान सांगणारे लक्षण आहे.

पाचवे वैशिष्ट्य असे की, इतर सूचींचा उद्देश आणि मराठी ग्रंथसूचीचा उद्देश यांमधील फरक असा की, महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीसह इतर सर्व सूची या केवळ मराठी ग्रंथांची एकत्रित माहिती व्हावी या उद्देशाने तयार करण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची तर ज्ञानकोशाची प्राथमिक तयारी म्हणून तयार करण्यात आलेली आहे. हे उद्देश पाहता मराठी ग्रंथसूचीचा उद्देश ठळकपणे लक्षात येतो. ग्रंथसूचीची निकड, तिची आवश्यकता यापेक्षाही वापरकर्त्यांच्या दृष्टिकोनातून

तयार करण्यात आलेली दाते यांची सूची आहे. आजच्या भाषेत User's friendly असे तिचे स्वरूप आहे. मराठी सूचिवाङ्मयाच्या इतिहासातील मराठी ग्रंथसूचीचे हे वैशिष्ट्य आहे.

दाते कालखंडोत्तर तयार करण्यात आलेल्या ग्रंथसूची जरी मोजक्या असल्या तरीही त्यांचा विचार करण्याची आवश्यकता आहे. दाते यांचाच हातभार लागल्यानंतर जी सूची तयार करण्यात आली ती म्हणजे The National Bibliography of Indian Literature 1901-1953 या कालखंडातील. १९०१ ते १९५३ या कालखंडातील मराठी विभागाची सूची दाते यांनीच केली होती. हा भाग सोडून दिला तरीही बी.एस. केशवन यांच्या संपादकत्वाखाली तयार करण्यात आलेली The National Bibliography of Indian Literature ही सूची हे सांघिक कार्याचे उदाहरण आहे. दाते यांची मराठी ग्रंथसूची मात्र एकाच व्यक्तीने जीवापाड प्रयत्न करून तयार केलेल्या कार्याचे उदाहरण आहे. या तुलनेतूनच मराठी ग्रंथसूचीचे योगदान आणि महत्त्व विशद होत असले तरीही दाते यांच्या भाषणातील एक दाखला यावर अधिक प्रकाश टाकू शकतो. मराठी ग्रंथसूचीचा दुसरा खंड पुण्यामध्ये महाराष्ट्र साहित्य परिषदमध्ये महाराष्ट्रचे मुख्यमंत्री माननीय श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला. त्या प्रसंगी भाषण करताना दाते यांनी असे म्हटले आहे की, “या सूचीच्या पूर्तीसाठी शारीरिक व मानसिक कष्ट किती घ्यावे लागले त्याला गणतीच नाही. आर्थिक संकटांना तोंड देता देता तर जीव होरपळून गेला ! विशेष दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे अपार परिश्रम करून मिळविलेल्या आणि जिवापाड जतन केलेल्या माझ्या अमौलिक ग्रंथसंग्रहाचीसुद्धा या ज्ञानयज्ञात पूर्णाहुति द्यावी लागली ! अशी सर्वस्वाची अक्षरशः होळी करून या दीडशे वर्षांच्या ग्रंथसूचीची सिद्धी झाली आहे.

“एका खाजगी व्यक्तीने केलेल्या कार्याची ही कहाणी झाली. आता दुसरीकडे चला. तुम्हाला एक निराळेच चित्र दाखवितो. ते पाहा कलकत्त्याचे राष्ट्रीय ग्रंथालय. भारतातील अगदी चालू घडीला प्रकाशित झालेल्या वाङ्मयाची ‘राष्ट्रीय ग्रंथसूची’ तयार करण्यासाठी ही पाहा केवढी कचेरी उघडण्यात आली आहे. खुर्च्या, टेबले, पंखे, टंकयंत्रे, इत्यादी सर्व साधनसामग्री सिद्ध करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक भाषेसाठी एकेक सूचिकार नेमला आहे. ज्या पुस्तकांची सूची करावयाची ते प्रत्येक पुस्तक सूचिकाराच्या टेबलावर येऊन पडावे म्हणून कायदा करण्यात आला आहे. भारताच्या कानाकोपऱ्यातून ग्रंथ धडाधड टेबलावर येऊन पडत आहेत. यामुळे सूचिकारांना कसल्याही प्रकारची धडपड, गडबड करण्याची, शोधाशोध करण्याची आवश्यकता टळली आहे. माहिती मिळविण्यासाठी पत्रव्यवहार करणे असले तर कार्ड-पाकिटांची खैरात आहे. प्रवास करावा लागल्यास प्रवासखर्च व भत्ता मिळण्याची व्यवस्था आहे. प्रत्येकाला महिनेकाळ पगार मिळत आहे व सुट्ट्यातही मिळत आहेत. एखादा संदर्भ लागल्यास दहा लाखांपर्यंत ग्रंथ हाताशी आहेत.

“अशा एका सूचिकाराला जर गेल्या दीडशे वर्षांतील मराठी पुस्तकांची सूची करण्याचे काम सांगितले तर किती वर्षे लागतील व चालू दरांप्रमाणे किती खर्च येईल याचा किंचित हिशेब केला तर या कामाला एका सूचिकाराला तीस वर्षे लागतील व कमीत कमी एका लाख रुपये खर्च येईल असा हिशेब निघतो. प्रस्तुत संपादकाने हे सगळे काम पंचवीस वर्षांत निर्व्वतन केले आहे. या एकाच गोष्टीत या कार्याचे सगळे सौभाग्य साठविले आहे.”^(२)

दाते यांच्या भाषणातील वरील उल्लेखावरून एकाकी व्यक्तीने केलेले कार्य आणि तेही शास्त्रशुद्ध वर्गीकरणांसह आणि नीटनेटके असावे हे या मराठी ग्रंथसूचीचे योगदान म्हणायला हवे. राष्ट्रीय ग्रंथसूचीचे अवलोकन केल्यास अनेक गोष्टी ज्या दात्यांनी आपल्या सूचीत हाताळल्या होत्या त्या राष्ट्रीय ग्रंथसूचीच्या संपादकांनी वापरल्या आहेत हे दिसून येते. उदा. वर्गीकरण पद्धतीत भारतीय ज्ञानशाखांच्या गरजेनुसार करण्यात आलेले बदल, नोंदीचा आराखडा, संदर्भसूची यांमध्ये मराठी ग्रंथसूचीचा प्रभाव राष्ट्रीय ग्रंथसूचीवर आहे हे स्पष्ट दिसून येते. दाते कालखंडोत्तर सूचिवाङ्मयात ग्रंथसूचीचे हे योगदान विशेष असे म्हणावे लागेल.

मराठी सूचिवाङ्मयामध्ये दाते यांच्यानंतर इतके मोठे ग्रंथसूचीचे कार्य होऊ शकले नाही तरी, जे काही फुटकळ प्रयत्न झाले त्यांच्यावर मराठी ग्रंथसूचीचा प्रभाव प्रामुख्याने दिसून येतो. उत्तर कालखंडात मराठी ग्रंथसूचीच्या तुलनेइतके कार्य पुन्हा मराठी ग्रंथसूचीच्या पुनर्मुद्रणाचेच दिसून येते. परंतु या पुनर्मुद्रणात परिशिष्टात दिलेल्या काही अधिक ग्रंथांचा अपवाद वगळता अन्य काहीही तपशील सापडत नाही. केवळ दुर्मीळ झालेला एक ग्रंथ उपलब्ध करून देणे हे कार्य या पुनर्मुद्रणाने केले आहे.

मराठी सूचिवाङ्मयात शंकर गणेश दाते यांचे कार्य वरील सर्व मुद्यांचा विचार करता अतुलनीय आहे.

(३) मराठी ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व

कोणत्याही ग्रंथालयात कोणत्याही भाषेतील ग्रंथसूचीचे महत्त्व किती असते व कशा पद्धतीचे असते हे नव्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही; परंतु मराठी ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व विशद करण्याची आवश्यकता मात्र आहे. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे –

(१) अनेक ग्रंथपालांना आणि ग्रंथालयांना अशा पद्धतीची ग्रंथसूची उपलब्ध आहे याचीच कल्पना दुर्दैवाने नाही. मराठी ग्रंथसूचीच्या पुनर्मुद्रित आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत डॉ. सरोजिनी वैद्य यांनी दाते यांची खंत नमूद करून ठेवली आहे; ती अशी – “आपण परिश्रमपूर्वक तयार केलेल्या ग्रंथसूचीचा विविध कारणांसाठी अनेक क्षेत्रांतील मंडळींनी उपयोग करावा, अशी दाते यांची साहजिकच अपेक्षा होती. त्याचप्रमाणे अपेक्षेइतका तिचा उपयोग केला जात नाही ही मोठी खंतही होती. आज सूचीचे पुनर्मुद्रण होत असतानाही हे दृश्य फारसे बदलले नाही.”^(३)

या उल्लेखावरून हे स्पष्ट आहे की, विविध अभ्यासकांच्या बरोबरच ज्यांच्या संग्रही ही सूची आहे किंवा होती त्यांनी तिचा उपयोग करून घेतला नाही. ही सूची जास्त प्रमाणात ग्रंथालयात दिसून येते; त्यामुळे ग्रंथालयांच्या बाबतीत वरील विधान लागू पडते.

(२) शालेय ग्रंथालय, महाविद्यालयीन ग्रंथालय यांच्या तुलनेत सार्वजनिक ग्रंथालयात ग्रंथसूचीचा वापर अधिक केला जातो, कारण मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांचे प्रमाण इथे जास्त असते. महाविद्यालयीन व शालेय ग्रंथालयात ते प्रमाण अत्यल्प आहे त्यामुळेही मराठी ग्रंथसूचीचे महत्त्व ग्रंथालयांना पटलेले नाही.

(३) ज्या अभ्यासकांसाठी ही सूची तयार करण्यात आली आहे ते अभ्यासक या सूचीचा

थेटपणे वापर करीत असतात, त्यामुळे ग्रंथालयांना ही ग्रंथसूची अशा अभ्यासकांना सादर करण्याची आवश्यकता भासत नाही.

(४) अशा प्रकारे विविध कारणे देता येतील. मराठी ग्रंथसूचीचे महत्त्व ग्रंथालयांना नसण्याचे आणखी एक कारण असे की, ज्या ग्रंथालयशास्त्र विभागाने अशा सूचिवाङ्मयाचे महत्त्व ग्रंथालयशास्त्रातील विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविण्याची गरज असते, तिथेही फार गांभीर्याने दाते किंवा केतकर यांचे कार्य प्रभावीपणे पोहचविलेले नाही. या स्थितीची साक्ष मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ. श. रा. गणपुले यांच्या एका लेखात वाचायला मिळते. “३०/३५ वर्षापूर्वी बी. लिब.च्या ग्रंथपालांच्या प्राथमिक शिक्षणातही पाश्चात्य ज्ञानाचा झगझगाट होता. एतद्देशीय योगदान विचारातच घ्यायचे नाही, उलट त्याची नालस्ती करायची, हा त्या शिक्षणपद्धतीचा जणू पायंडाच होता. (आजही बराच तसाच आहे.) पाश्चात्यांच्या झगझगाटात न्हाऊन निघालेल्या प्राध्यापकांनी संदर्भग्रंथाबद्दल शिकवताना ग्रंथालया परिशिष्ट जोडावे तशा पद्धतीने दाते ग्रंथसूची, केतकरांचा ज्ञानकोश यांचे उल्लेख केले. खूपसे हातचे राखूनही केलेल्या कौतुकात त्यांनी काढलेला निष्कर्ष मनात ठसून राहिला तो असा, की हे संदर्भग्रंथ पाश्चात्य संदर्भग्रंथांच्या तोडीचे आहेत. या ग्रंथांची महानता लक्षणीय आहे.”^(४)

दाते यांच्या ग्रंथसूचीची महानता, योग्यता, योगदान, महत्त्व ग्रंथपालांपर्यंत न जाण्यास विद्यापीठातील ग्रंथालयशास्त्र विभाग जबाबदार आहेत हेच डॉ. गणपुले यांच्या विधानावरून स्पष्ट होते.

(५) ग्रंथालयात मराठी ग्रंथसूचीचे महत्त्व न कळण्यापाठीमागे आणखी एक कारण असे की, एकूणच सूचिवाङ्मयविषयी, सूचिकार्यांविषयी, सूचिवापराविषयी ग्रंथालयात आणि समाजातही प्रचंड अनास्था आहे. त्यामुळेही दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीकडे दुर्लक्ष झाले आहे.

अशी काही कारणे दिसून येत असली तरीही मराठी ग्रंथसूचीचे मूल्यमापन होत असताना या सूचीचे ग्रंथालयात महत्त्व काय आहे हे विशद करणे जरूरीचे आहे. दाते यांची मराठी ग्रंथसूची ज्या ग्रंथालयात असेल त्यांना त्याचा काय फायदा होऊ शकतो हे जर सांगितले तर मराठी ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व आपोआपच विशद होईल.

मराठी ग्रंथसूचीमुळे पुढील पद्धतीची कार्ये पूर्ण होऊ शकतात.

विषय

(१) विशिष्ट विषयामध्ये मराठीत किती ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत ते या सूचीद्वारे त्वरित सांगता येते.

(२) विशिष्ट विषयावर ग्रंथांची संख्या काढून त्या विशिष्ट विषयाचे महत्त्व विशद करता येते.

(३) एखादा विषय दुर्लक्षित आहे का तेही ठरविता येते. तसेच मराठीतील समृद्ध विषय कोणता तेही ठरविता येते.

ज्या ग्रंथालयात ही ग्रंथसूची उपलब्ध आहे त्या ग्रंथालयांना, मराठीतील लेखकांना,

प्रकाशकांना आणि इतिहासकारांना, समीक्षकांना विषयाच्या अनुरोधने माहिती देऊन नवनिर्मितीसाठी प्रोत्साहित करता येऊ शकते.

लेखक

- (१) विशिष्ट लेखकाची एकंदर किती पुस्तके आहेत, ते या ग्रंथसूचीवरून काढता येते.
- (२) एखाद्या लेखकाने कोणते विषय हाताळले आहेत ते समजून घेता येते.
- (३) टोपणनावाने लेखन केलेले असल्यास त्याचाही शोध घेता येतो.

या माध्यमाचा उपयोग करून विशिष्ट लेखकाचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांना ग्रंथालयाला त्वरित माहिती पुरविता येऊ शकते. तसेच लेखकसूची तयार करणाऱ्या सूचिकांसाठी ही सूची म्हणजे मूलभूत साधन ठरू शकते.

शीर्षक

- (१) मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास असणाऱ्यांचा हा अनुभव आहे की, बरेचदा मराठी पुस्तके ग्रंथानामाने स्मरणात राहत असतात. अशा वेळी या सूचीचा उपयोग शोध घेण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो.
- (२) समान ग्रंथशीर्षके एकत्र तपासल्याने त्याचा वेगळा फायदा अभ्यासकांना होऊ शकतो. हे ग्रंथसूचीचे अगदी प्रमुख उपयोग झालेत. परंतु वेगवेगळ्या पद्धतीने मराठी ग्रंथसूचीचा उपयोग करून घेता येण्यासारखा आहे. तो पुढीलप्रमाणे -

- (१) ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह विकासाचे कार्य (Collection Development) या सूचीद्वारे करता येऊ शकते.
- (२) ग्रंथालयातील ग्रंथनिवड करताना या सूचीचा उपयोग पायाभूत ठरू शकतो.
- (३) ग्रंथपालांना या सूचीमुळे विषयाचे तयार वर्गीक उपलब्ध होऊ शकतात.
- (४) ग्रंथालयात संग्रहित न करण्यात आलेल्या ग्रंथाचा तपशील या सूचीद्वारे वाचकांना सादर करता येऊ शकतो.
- (५) मराठीतील दुर्मीळ ग्रंथांची यादी यावरून देता येऊ शकते.
- (६) स्वामित्वहक्क कायद्याच्या बाहेर पडणाऱ्या (Copy Right Act) लागू न होणारी पुस्तकांची यादी तयार करता येते. अनेक प्रकाशकांना अशा पुस्तकांची माहिती पुनर्मुद्रणासाठी हवी असते. या सूचीच्याद्वारे ग्रंथालये सदर माहिती उपलब्ध करून देऊ शकतात.
- (७) विविध विषयांचे इतिहास लिहिताना या सूचीचा उपयोग होऊ शकतो.
- (८) मराठी प्रकाशन व्यवसाय, मराठी ग्रंथमुद्रण कला यांचे इतिहास जर लिहावयाचे ठरविले तर मराठी ग्रंथसूचीसारखे साधन आज तरी मराठीत उपलब्ध नाही. त्यासाठी ही सूची हेच उत्तम साधन आहे.
- (९) एकाच पुस्तकाच्या विविध आवृत्त्यांचा अभ्यास करणाऱ्यांना सदर सूची अत्यंत उपयुक्त अशी माहिती पुरवू शकते.
- (१०) ग्रंथाचा आकार आणि ग्रंथाचे मूल्य या सूचीत नमूद केले असल्याने दोन घटकांचा

विलक्षण मोठा फायदा आहे. आकारासंबंधी माहिती मिळाल्याने केवळ त्या आणि त्याच प्रतीचा शोध घेणाऱ्यांना ही माहिती अत्यावश्यक ठरते. ग्रंथालयातील एखादी प्रत गहाळ झाल्यास केवळ तीच प्रत मिळविण्यासाठी सदर आकाराचा उपयोग होऊ शकतो. मूल्य याचा उपयोग तर सर्वश्रुतच आहे. एखाद्या दुर्मीळ पुस्तकाचे पुनर्मुल्यांकन करताना सदर मूल्य काय आहे हे विचारात घेणे आवश्यक ठरते. मराठी प्रकाशन व्यवसायाच्या अर्थकारणाचा इतिहास या किमतीवरून मांडता येऊ शकतो.

- (११) विक्रेत्यांच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर त्यांना ही ग्रंथसूची म्हणजे वरदानच आहे. एखाद्या विक्रेत्याने त्याचा कल्पकतेने वापर केला तर तो विक्रेता ग्रंथपालामध्ये लोकप्रिय ठरू शकतो.
- (१२) भविष्यकाळातील सूचिकांसाठी ही सूची प्रेरणादायी ठरू शकते.

मराठी ग्रंथसूचीचे हे उपयोग ग्रंथपालाने जर विचारात घेतले तर आणि ते उपयोगात आणावयाचे ठरविले तर ग्रंथसूचीचे ग्रंथालयातील महत्त्व निश्चितच वाढू शकेल आणि ते वाढविण्याची नितांत गरज आहे.

(क) प्रत्यक्ष सूचीचे मूल्यमापन

आता आपण प्रत्यक्ष मराठी ग्रंथसूचीच्या मूल्यमापनाकडे वळू या. हे मूल्यमापन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करावे लागेल. ते मुद्दे पुढीलप्रमाणे -

- (१) नोंदीची रचना
- (२) ग्रंथाचे विवरण / ग्रंथवर्णन अथवा नोंदीतील माहिती
- (३) मांडणी, अक्षर मुद्रण, चिन्हे
- (४) वर्गीकरण
- (५) निर्देशसूची / संदर्भकोश

वरील मुद्द्यांकडे वळण्यापूर्वी एका महत्त्वाच्या मुद्द्याचे विवरण आवश्यक ठरते. तो मुद्दा म्हणजे ग्रंथसूचीची मानके (Standards) कोणती, ती मानके विचारात घेतल्यास मराठी ग्रंथसूची त्यांच्या कसोटीला उतरते काय, हे तपासणे गरजेचे ठरेल. मानकांच्या संदर्भात विचार करताना पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथपाल डॉ. नीला देशपांडे यांनी लिहिलेल्या लेखात जे नमूद केले आहे ते येथे सयुक्तिक ठरेल.

डॉ. नीला देशपांडे यांनी IS2381 - १९६३ चा दाखला देऊन ग्रंथसूचीविषयक प्रमाणकाबाबत पुढील बाबींचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे असे म्हटले आहे.

- (१) लेखकाचे नाव / नावे
- (२) ग्रंथनाम
- (३) सहयोगकाराचे नाव / नावे
- (४) ग्रंथ अनेक खंडांत असल्यास खंड संख्या

- (५) खंड क्रमांक
- (६) विशिष्ट खंड क्रमांकास खास नाव असल्यास ते नाव
- (७) प्रकाशन वर्ष
- (८) आवृत्ती क्रमांक
- (९) माला
- (१०) प्रकाशक नाम
- (११) प्रकाशनस्थळ
- (१२) आकार
- (१३) पृष्ठसंख्या
- (१४) मोकळी पृष्ठे
- (१५) ग्रंथ ज्या भाषेत आहे त्याव्यतिरिक्त अन्य भाषेत गोषवारा किंवा सारांश दिला आहे का? वरील प्रमाणके उद्धृत करून डॉ. देशपांडे यांनी मराठी ग्रंथसूचीबाबत असे म्हटले आहे की, “वर दिलेल्या प्रमाणकांनुसार या सूचीत सर्व बाबी लक्षात घेतल्या आहेत असे दिसते; परंतु ग्रंथकाराचा कालखंड नोंदीमध्ये दिला नाही. तसाच ग्रंथाचा आकार नोंदीमध्ये इंचात दिला आहे. ग्रंथाच्या बांधणीविषयी माहिती नाही. चौकटी, कंस यात पुस्तकाबद्दलची माहिती हे या सूचीचे वैशिष्ट्य आहे.”^(५)

डॉ. देशपांडे यांनी मराठी ग्रंथसूचीविषयी जे तीन आक्षेप घेतलेले आहेत ते त्यांनी उद्धृत केलेल्या प्रमाणकांमध्ये नमूद करण्यात आलेले नाहीत. त्यामुळे त्यांचे आक्षेप जरी टिकत नसले तरी त्यांची उत्तरे मात्र शोधून काढता येऊ शकतात.

- (१) त्यांच्या आक्षेपातील पहिला मुद्दा असा की, दाते ग्रंथकाराचा कालखंड देत नाहीत. दाते यांनी लेखकाचा कालखंड निर्देशसूचीत नमूद केला आहे याकडे डॉ. देशपांडे यांनी दुर्लक्ष केलेले दिसते. मुख्य सूचीत कालखंड न देण्याचे कारण असे की, ही विषयवारा सूची आहे, त्यामुळे एकच लेखक अनेक ठिकाणी नोंदवला गेला आहे, त्या प्रत्येक ठिकाणी कालखंड देणे दाते यांना उचित वाटले नसावे.
- (२) ग्रंथाचा आकार सेंटिमीटरमध्ये दाते यांनी दिला नाही. तो इंचामध्ये मात्र दिला आहे. परंतु हा फार मोठा दोष म्हणता येणार नाही. तरीही एक मुद्दा नमूद करायलाच हवा. मुद्रण व्यवसायात आजही पुस्तकाचे आकार इंचात नमूद करायची प्रथा आहे. त्यानुसार दाते यांनी इंचात आकार नमूद केला असावा.
- (३) पुस्तक बांधणीविषयी मात्र डॉ. देशपांडे यांचा मुद्दा रास्त ठरू शकतो. तरीही एका वस्तुस्थितीचे भान विसरता येणार नाही. दाते यांनी सूचीत नमूद केलेली पुस्तके अनेक ग्रंथालयांतून तसेच व्यक्तिगत संग्रहांना भेटी देऊन प्रत्यक्ष पाहिली आहेत. ही प्रत्यक्ष पाहणी करताना त्या पुस्तकांची अवस्था नेमकी कशी होती हे आज आपल्याला ज्ञात नाही. ज्या वेळी दाते यांनी पुस्तकाची प्रत पाहिली असेल त्या वेळी त्या त्या ग्रंथालयांनी किंवा संग्रहाकाने मूळ बांधणीत फेरबदल केले असण्याची शक्यता आहे. हे फेरबदल दाते यांच्यासारख्या मर्मज्ञ व्यक्तीच्या नजरेतून सुटले असतील असे वाटत नाही. ज्या पुस्तकाची

मूळ बांधणी नीट समजून येत नाही त्याविषयी भाष्य करणे त्यांना उचित वाटले नसावे. डॉ. नीला देशपांडे यांनी नमूद केलेली प्रमाणके पाहता दाते यांच्या सूचिकार्यांचे मूल्य अधिकच वाढले आहे हेच दाखवते. दाते यांचे वैशिष्ट्य असे की १५ प्रमाणके तर ते वापरतातच; पण त्याहीपेक्षा अधिक बाबींची माहिती ते नोंदीद्वारे वाचकांना पुरवितात. त्या अधिक बाबी विचारात घेतल्या तर प्रमाणकांचे निकष अधिक व्यापक करावे लागतील आणि तसे झाल्यास तो दाते यांचा उचित गौरव ठरेल.

प्रमाणकांत नमूद केलेल्या बाबींच्या व्यतिरिक्त पुढील बाबी दाते यांनी दिल्या आहेत :

- (१) मुद्रक,
- (२) मुद्रणस्थळ,
- (३) उपशीर्षक,
- (४) छपाईच्या विशिष्ट पद्धतीचा उल्लेख (उदाहरणार्थ, शिळाछाप),
- (५) किंमत.

या सर्व तपशिलांचा विचार केल्यास दाते यांची मराठी ग्रंथसूची १९६३ सालातल्या विद्यमान प्रमाणकांना ओलांडून पुढे जाणारी ठरली आहे. प्रमाणकांच्या दृष्टीनेही ही सूची निर्विवादपणे शास्त्रशुद्ध म्हणायला हवी.

आता सूचीमधील नोंदींच्या रचनेकडे लक्ष दिल्यास त्या अंगानेही एका वेगळ्या पद्धतीचे मूल्यमापन हाती येऊ शकते.

(१) नोंदीची रचना (मांडणी, अक्षर मुद्रण आणि चिन्हे)

आराखड्यासंदर्भात दाते यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी बजावलेली आहे. मराठी ग्रंथसूचीमधील सर्व नोंदींचे अवलोकन केल्यानंतर पुढील गोष्टी लक्षात येतात.

- (१) पूर्वसुरींच्या सूचीमध्ये दिसून न येणारा आराखडा दाते स्वीकारतात. महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीमध्ये कोणत्याही प्रकारची मोकळी जागा न सोडता सर्व मजकूर एकापुढे एक मांडून त्या सूचीची छपाई करण्यात आलेली आहे. अशी व्यवस्था केल्याने सूची कमी खर्चात प्रकाशित होऊ शकते. मात्र दाते यांनी अशा काटकसरीचा विचार केलेला नाही. त्यापाठीमागे त्यांची सूचीविषयक शास्त्रीय भूमिका असावी. वाचकाला सहजगत्या नोंदीमधील तपशील दिसून यावा, वाचन करीत असताना सुटसुटीतपणामुळे तपशील शोधत बसावे लागत नाहीत, तर ते चटकन नजरेत येतात, माहितीची सरमिसळ होत नाही. अशा महत्त्वाच्या बाबींचा त्यांनी विचार केला असावा.
- (२) पूर्वसुरींच्या सूचीमध्ये न दिसणारा आणखी एक भाग दाते यांनी जाणीवपूर्वक स्वीकारलेला दिसतो, तो म्हणजे सूचीच्या प्रत्येक पानाची रचना शब्दकोशाच्या रचनेप्रमाणे त्यांनी केली आहे; म्हणजे उदाहरणार्थ, पानाच्या अग्रभागी विषय आणि वर्गाक चिन्हे त्यांनी ठळकपणे दिलेली आहेत. तसेच शब्दकोशात सर्वसाधारणपणे उपयोगात आणले जाणारे दोन रकाने (कॉलम्स) दाते वापरतात. सूचीचा शब्दकोशाप्रमाणे उपयोग केला जावा ही

त्यापाठीमागची भूमिका असावी.

(३) लेखकाचे वर्णन झाल्यानंतर दाते ग्रंथाचे वर्णन दुसऱ्या ओळीपासून सुरू करतात. ही दुसरी ओळ लेखकाच्या आडनावातील दुसऱ्या अक्षराखाली सुरू होते. सर्व नोंदी काळजीपूर्वक तपासल्या तर या रचनेमध्ये जरासुद्धा तफावत दिसून येत नाही. इतका काटेकोरपणा अन्य सूचीमध्ये दिसत नाही.

दाते यांच्या आराखड्यातील लेखकाच्या तपशीलात लेखकाचे आडनाव दिल्यानंतर ते स्वल्पविराम (,) वापरतात. सर्व नोंदीमध्ये हे सातत्य दिसून येते.

(४) ग्रंथाचे वर्णन करतानाही त्यांनी पुढील पद्धतीची चिन्हे वापरलेली दिसून येतात.

- (१) पूर्णविराम (.)
- (२) अर्धविराम (;)
- (३) गोल कंस (())
- (४) चौकोनी कंस ([])
- (५) गुणाकार चिन्ह (X)
- (६) अधिक चिन्ह (+)

यापैकी पूर्णविराम हे चिन्ह सर्वत्र ग्रंथनाम संपल्यानंतर दाते वापरतात. तिथे कुठेही फरक झालेला दिसून येत नाही. अर्धविराम मात्र ग्रंथवर्णनात त्यांनी जागोजागी वापरलेले आहेत. प्रकाशनस्थळ, प्रकाशक, मुद्रक, इत्यादी माहिती दिल्यानंतर हे चिन्ह येते.

अर्धविरामाच्या बाबतीत मात्र दाते फारसे काटेकोर आहेत असे वाटत नाही. याचा अर्थ असा नव्हे की, त्यांच्या जागा चुकलेल्या आहेत. ती चिन्हे योग्य ठिकाणीच पडलेली आहेत; परंतु सूचिशास्त्रानुसार किंवा तालिकीकरणाच्या शास्त्रानुसार ही चिन्हे आली असती तर अधिक योग्य ठरले असते. उदाहरणार्थ, प्रकाशन स्थळ झाल्यानंतर प्रकाशक ही माहिती दिल्यानंतर दोन्ही ठिकाणी स्वल्पविरामाचा वापर करण्याची प्रथा पूर्वी रूढ होती. तसेच प्रकाशन वर्ष दिल्यानंतर पूर्णविराम दिला जात असे. दाते या ठिकाणी मात्र ही प्रथा पाळताना दिसत नाहीत. सर्वत्र ते अर्धविरामाचा वापर करतात. अगदी प्रकाशन वर्ष दिल्यानंतरही अर्धविरामाचाच वापर करतात. सूचिशास्त्रानुसार ही गोष्ट चुटी या सदरात बसू शकेल.

गोल कंस (()) आणि चौकोनी कंस ([]) यांचा वापर मात्र त्यांनी कल्पकतेने करून घेतलेला आहे. गोल कंसात प्रामुख्याने ग्रंथकार, सहग्रंथकार, भाषांतरकार, संपादक, प्रत शुद्धीकरण करणाऱ्या व्यक्तीविषयी जशी यात माहिती येते, तशीच जिल्ह्यासंबंधी किंवा पोथीच्या आकारासंबंधीही माहिती ते गोल कंसात देतात. चौकोनी कंसात मात्र प्रामुख्याने ग्रंथाच्या अंतर्गाविषयीचा तपशील येतो. जागोजागी आणि जितकी शक्य आहे तितकी माहिती संक्षेपाने पुर्वविण्याचा प्रयत्न दाते करतात. या माहितीने ग्रंथांचे अधिक वर्णन वा तपशील वाचकाला मिळण्यास मदत होते. हे वर्णन संक्षेपाने जरी आले असले तरी, हे वर्णन महत्त्वाचे कार्य करते.

पुस्तकाचा आकार दर्शविण्यासाठी ते गुणाकाराचे चिन्ह वापरतात. कोणतेही सूचिकार या कार्यासाठी हेच चिन्ह वापरतील.

पृष्ठसंख्या दर्शविण्यासाठी मात्र ते अधिक या चिन्हाचा वापर करतात. यातही काही

वेगळेपण आहे असे म्हणता येणार नाही, परंतु ग्रंथांच्या सर्व पृष्ठांची दाते यांनी नोंद घेतलेली आहे हे यावरून दिसून येते. याचबरोबर अपूर्ण पृष्ठसंख्येचे पुस्तक सापडले असल्यास ते त्याचीही नोंद करायला विसरत नाहीत. यावरून दाते किती काटेकोर होते हे लक्षात येते. पृष्ठसंख्या देण्याच्या विविध पद्धती मराठी प्रकाशन व्यवसायात दिसून येतात. प्रस्तावनेला अक्षरी क्रमांक देणे, प्रस्तावनापूर्व विभागाला क्रमांक न देणे किंवा अर्धशीर्षक पानापासून पृष्ठक्रमांक गृहीत धरून मूळ पुस्तकाचे पहिले प्रकरण जिथे सुरू होते तिथे येणारी संख्या लक्षात घेऊन त्या क्रमांकापासून पृष्ठसंख्या नमूद करत जाणे, पुस्तकाच्या बांधणीबरोबर जे कोरे कागद असतात (आसपास) ते कधीही पृष्ठसंख्येत धरले न जाणे, मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ, कव्हर क्रमांक दोन आणि तीन हेही पृष्ठसंख्येत न धरले जाणे, अशा विविध पद्धती असतानाही दाते यांनी पृष्ठसंख्या मोजताना जराही दुर्लक्ष केलेले दिसून येत नाही.

(४) पुस्तकाची किंमत नमूद करताना आणे, पैसे आणि रुपये यांचा तपशील त्यांना पुस्तकात ज्याप्रमाणे आढळला तसा देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. तसेच प्रकाशन वर्ष या बाबतीतही म्हणता येईल. प्रकाशन वर्ष मात्र शकात असेल तर इसवीसनात न देता शककाळच त्यांनी वापरला आहे. यापाठीमागची त्यांची भूमिका ग्रंथवर्णन या प्रकरणात नमूद केलेली आहे.

(५) दाते यांनी अक्षर मुद्रणाबाबतीत (Type) काटेकोरपणा अंगीकारलेला दिसून येतो. लेखकाचे नाव ठळक व जाड ठशात वापरलेले आहे. हा ठसा सूचीतील प्रत्येक लेखकाच्या उल्लेखासाठी त्याच आकाराचा आणि त्याच जाड ठशाचा वापरलेला दिसून येतो. ग्रंथनामासाठीही ते जाड ठशाचाच वापर करतात; परंतु या अक्षराचा आकार लेखकासाठी वापरलेल्या अक्षराच्या आकारापेक्षा छोटा, परंतु इतर ग्रंथवर्णनामध्ये उठून दिसेल असा जाड ठशाचा आहे. हे ठसेही सर्वत्र सारख्या आकाराचे दिसून येतात.

(६) १९४३ ते ४४ साली मराठी ग्रंथनिर्मितीसाठी जी मुद्रणकला उपयोगात आणली जात असे ती पाहता दाते यांच्या कर्तृत्वाविषयी आश्चर्य वाटते. त्या कालखंडात अक्षर-जुळणीचे काम हाताने करावे लागत असे. विशिष्ट जागा कोरी सोडण्यासाठी रिकामे रूळ टाकावे लागत असत. एखाद्या चिन्हाचा वा अक्षराचा सातत्याने उपयोग करण्यासाठी त्या अक्षराचे वा चिन्हांचे जादा खिळे (Types) मुद्रणालयाला भरावे लागत असत. ही परिस्थिती लक्षात घेता दाते यांनी सोडलेल्या विशिष्ट जागा, दोन शब्दांमधील सोडलेले विशिष्ट अंतर, अर्धविराम या चिन्हाचा सर्रास केलेला वापर पाहता या सर्व बाबी जुळवून आणण्यासाठी हे काम आत्यंतिक किचकट, वेळखाऊ आणि कष्टाचे झाले असणार यात शंकाच नाही. या सर्व परिस्थितीला तोंड देऊनही दाते यांनी जी रचना पेश केली आहे ती निश्चितच आश्चर्यकारक आहे. आजच्या संगणकाच्या युगात जी अचूकता मुद्रकांना साधता येते ती अचूकता त्यांनी ५० वर्षांपूर्वी हाती अक्षरे जुळविण्याच्या प्रक्रियेतून साधली होती. हे मराठी मुद्रणकलेतील वैशिष्ट्य मानायला हवे.

(७) कोणत्याही ग्रंथाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे असते की, तो ग्रंथ मुद्रणदोषरहित असावा. मुद्रणदोषरहित ग्रंथ तयार होण्यासाठी ग्रंथकाराला डोळ्यांत तेल घालून मुद्रिते

तपासावी लागतात. सूची, शब्दकोश किंवा ज्ञानकोश यांसारख्या संदर्भसाधनांमध्ये तर अचूकता हा महत्त्वाचा घटक ठरतो. मराठी ग्रंथसूचीचे अवलोकन केल्यानंतर मुद्रणदोष राहिले आहे असे फारसे दिसून येत नाही. इतकी काटेकोरपणे मुद्रिते तपासूनही दोनतीन पानांचे शुद्धिपत्रकही दाते द्यायला विसरत नाहीत. इतकी काळजी घेणारा सूचिकार विरळच म्हणावा लागेल.

(२) ग्रंथांचे विवरण अथवा नोंदीतील माहिती

शंकर गणेश दाते यांच्या सूचीमधील ग्रंथांचे विवरण हा भाग मूल्यमापनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो. कारण ही ग्रंथांची सूची असल्याने ग्रंथांचे विवरण सूचिकार कसे करतात आणि त्याचा उपभोक्ता जो वाचक आहे तो वाचक या ग्रंथाच्या विवरणाकडे कसे पाहतो यावर भाष्य करणे आवश्यक ठरते.

मराठी ग्रंथसूचीचा पहिला खंड १९४४ साली प्रकाशित झाल्यानंतर त्याच्यावर जी काही परीक्षणे प्रकाशित झाली त्यात ग्रंथसूचीचे कौतुक अधिक प्रमाणात दिसून येते, परंतु अभिरूची मासिकाच्या मे १९४६ च्या अंकात 'नवे साहित्य' या सदरात श्री. गणेश रंगनाथ दंडवते यांनी मराठी ग्रंथसूचीचे चार पानी दीर्घ परीक्षण केले आहे. या परीक्षणात त्यांनी मराठी ग्रंथसूचीवर टीका केली आहे. मूल्यमापनाच्या दृष्टीने ही टीका महत्त्वाची ठरते. परीक्षण दीर्घ असल्याने त्यातील प्रमुख मुद्दे पुढे नोंदविले आहेत.

- (१) कित्येक पुस्तकांच्या एकाहून अधिक आवृत्त्यांची नोंद झाली आहे.
- (२) १९३७ अखेरपर्यंत जास्तीतजास्त १८,७६८ व कमीतकमी १५,८३७ पुस्तकांच्या नोंदी, परंतु महाराष्ट्र वाङ्मयसूचीत १८१० ते १९१७ या कालावधीत जवळपास ५ हजार नोंदींची वाढ.
- (३) अनेक आवृत्त्यांची नोंद करताना पाहिल्या व शेवटच्या आवृत्तीची नोंद त्यांच्यात प्रकाशन काळाशिवाय काडीचाही फरक नसताना जशीच्या तशी करण्यात आली आहे. त्यामुळे पृष्ठसंख्या नाहक फुगली आहे.
- (४) पुस्तकांच्या माला क्रमांकाची अडगळ संपादकाने उभी करून सूचीचे काम निष्कारण वाढविले. हा माला क्रमांक ग्रंथपालाशिवाय अन्य कोणास उपयोगी नाही.
- (५) ग्रंथ वाचल्याशिवाय सारात्मक टिपण लिहिणे अयोग्य ठरेल, चुकीचे टिपण लिहिण्यापेक्षा ते न लिहिलेले परवडेल हे संपादकांना मान्य आहे असे असताना, त्यांचेकडून या संबंधात प्रमाद परंपरा व्हावी. कारण बऱ्याच टिपणांना टिपण म्हणणे केवळ हास्यास्पद ठरेल. उदाहरणार्थ, 'सप्तप्रकरणात्मक' पृ. ७७६, 'जप्त' पृ. ७४७, 'निर्बंधमुक्त' पृ. ७५१ 'परभाषेतील कथानकाद्वारे' पृ. ७४६, 'राजपुतीय कादंबरी' पृ. ७१६.
- (६) एखाद्या विशिष्ट सदराखाली सर्व नोंद येत असता टिपण म्हणून त्याच सदराचा नोंदीच्या शेवटी उल्लेख करून वेळ मारून नेणे केवळ संशोधकांची फसवणूक करणे होय. उदाहरणार्थ, 'सामाजिक' किंवा 'अद्भूत' अशी टीप देणे म्हणजे टिपणांची थडा करणे होय. त्यामुळे असे प्रकार पदोपदी होऊन जागा अडली आहे. त्याच्या उलट म्हणजे अनेक नावाजलेल्या

कादंबऱ्यांवर टिपणे न लिहिणे. उदाहरणार्थ, कै. वा.म. जोशी यांच्या 'रागिणी'संबंधी संपादकाने एक अक्षरदेखील लिहिले नाही. जेथे पाहिजे तेथे ग्रंथांवर सारात्मक टिपणे नाहीत व जी आहेत ती पुष्कळ अप्रयोजक आहेत.

उदाहरणार्थ,

- (१) लेखिकेचे नाव कल्पित, खरे नाव अद्यापी अनुपलब्ध पृ. ७८६
- (२) बाबू नारायणदास मौलिक कृत मूळ बंगाली, त्याचे कार्तिकप्रसाद कृत हिंदी व त्याचे मराठी भाषांतर पृ. ७४१

(३) Funny but moral tales पृ. ८१२

- (७) सूचीसारख्या संदर्भग्रंथात नोंद पुष्कळच विस्तृत वाटते. इतका विस्तार नको होता. उदा. आवृत्तीसंबंधी, प्रकाशन स्थळ व मुद्रण स्थळ संदर्भात (एकसारखी असतील तर) परत देणे गरजेचे नव्हते. प्रकाशकामुळे ते कोठे मिळू शकेल हे महत्त्वाचे आहे. मुद्रण कोठे झाले ते महत्त्वाचे नाही.

श्री. गणेश रंगनाथ दंडवते यांनी नमूद केलेल्या मुद्यांची चर्चा करायला हवी. कारण दंडवते हे मराठी वाङ्मयातले जाणते मर्मज्ञ समालोचक आहेत. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, कादंबरीची गोष्ट, शिक्षणशास्त्रविषयक लेख, इत्यादी त्यांचे साहित्य प्रसिद्ध आहेच; पण त्याचबरोबर दंडवते स्वतःही सूचिकार आहेत. सन १८७३ ते १९२१ या कालखंडातील त्यांची 'मराठी स्त्री लेखकांची सूची' प्रसिद्ध आहे आणि 'महाराष्ट्र नियतकालिक दीपिका' या नावाने त्यांनी वृत्तपत्रे व मासिके यांचीही सूची प्रसिद्ध केली आहे. एक सूचिकार म्हणून आणि मराठी वाङ्मयाचे इतिहासकार म्हणून दंडवते यांनी नोंदवलेली मराठी ग्रंथसूचीविषयक विधाने त्यांचे विश्लेषण करावे अशी ठरतात. त्यांच्या मतांचा परामर्श पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

(१) **आवृत्ती** : आवृत्तीच्या संदर्भात दंडवते यांनी घेतलेले आक्षेप मान्य करता येणे शक्य नाही. दोन आवृत्त्यांमध्ये प्रकाशन वर्षाशिवाय फरक नाही असे ते निरीक्षण नोंदवतात; पण प्रकाशन वर्षाचा बदल हाच केवढा मोठा फरक आहे हे त्या विशिष्ट आवृत्तीचा शोध घेणारा संशोधकच सांगू शकेल. अन्य तांत्रिक माहिती पुन्हा देण्याचे प्रयोजन नाही हा त्यांचा मुद्दा काही पुस्तकांच्या बाबतीत रास्त वाटत असला, तरीही ग्रंथसूचीचे अवलोकन केल्यानंतर असे दिसून येते की, विविध आवृत्त्यांमध्ये वेगवेगळे बदल झालेले आहेत आणि ते नोंदविण्याची गरजही आहे. प्रकाशकातील बदल, मुद्रकातील बदल, पृष्ठसंख्येतील बदल या बदलांचे तपशील त्या त्या आवृत्तीच्या संदर्भात संशोधकास वेगवेगळी माहिती पुरवितात.

उदाहरणार्थ, ग्रंथसूचीत परशुराम बल्लाळ गोडबोले यांच्या उत्तर रामचरित्र नाटकाच्या तीन आवृत्तींचा उल्लेख दाते करतात. या तिन्ही आवृत्तींमध्ये वरवर पाहता फारसा फरक आढळणार नाही. त्याची पहिली आवृत्ती १८५९ साली प्रकाशित झाली, दुसरी आवृत्ती १८८१, तिसरी आवृत्ती १९२६मध्ये प्रकाशित झाली. या तीनही आवृत्त्यांच्या वेळी प्रकाशक व मुद्रक बदललेले आहेत. पहिल्या आवृत्तीला १६४ पाने होती आणि त्याच आकाराची दुसरी आवृत्ती १८८१ साली जेव्हा प्रसिद्ध झाली तेव्हा तिची १६० पाने

झाली. या दोन्ही आवृत्तीत ८ पानांचे प्रास्ताविक आहे. आता १६४ पानांचे नाटक २२ वर्षांनंतर पुन्हा प्रकाशित होताना त्याची चार पृष्ठे कशी काय कमी होतात हा शोध एखाद्या संशोधकास संशोधनासाठी प्रवृत्त करू शकतो. तसेच १९२६ साली तिसरी आवृत्ती निघताना ८ पानांचे प्रास्ताविक २४ पानांचे झाले आहे आणि मूळ नाटकाची पृष्ठे २०१ झाली आहेत. दाते यांनी दिलेल्या आकारानुसार तीनही आवृत्तींच्या आकारांत फारसा फरक नाही. मग ही पृष्ठसंख्या कोणत्या कारणाने बदलली गेली, त्यात कोणत्या नवीन मजकुराची भर पडली असे प्रश्न संशोधकाच्या मनात निर्माण करण्याचे कार्य दाते यांच्या सूचीद्वारे होऊ शकते. प्रत्येक आवृत्तीचा तपशील स्वतंत्रपणे देण्याने हे कार्य साध्य झाले आहे. अशा नोंदी आवृत्तीच्या संदर्भात सूचीमध्ये सर्वत्र ठिकाणी काढून दाखविता येतील. दंडवते यांनी नमूद केल्याप्रमाणे तशा काही नोंदी आहेतही, पण एकंदर सूचीचा पसारा आणि व्याप पाहता दाते यांचा दोष म्हणून ही गोष्ट नमूद करावी अशी निश्चितच नाही.

(२) **माला :** दंडवते यांनी मालेच्या संदर्भात जी विधाने केलेली आहेत ती आक्षेपाई आहेत असे म्हणावे लागेल. मालेचा उपयोग ग्रंथपालाशिवाय कोणाला नाही किंवा मालेविषयीचा तपशील हा अडगळ ठरवणे गैर आहे. कोणत्याही सूचिकाराचे हे कर्तव्य आहे की, पुस्तकासंबंधी जी जी तांत्रिक माहिती उपलब्ध होते त्या त्या विषयी नोंद करत जावे. दाते यांनी मालेसंबंधी माहिती देऊन सूचिकाराचे कार्य चोख बजावले आहे. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात मालेला अत्यंत महत्त्व आहे. चार आणे माला, ग्रंथ मनोहर माला, इत्यादी नावांनी त्या काळी पुस्तके ओळखली जात. पुस्तकांबरोबर मालेचा तपशील दिल्याने पुस्तकाची अचूक ओळख (Identity) वाचकाला पटू शकते. हे कार्य मालेचा तपशील दिल्याने साधले जात आहे.

उलटपक्षी ग्रंथपालांच्या दृष्टिकोनातून मालेची यादी संदर्भकोशात मिळत नाही, त्यामुळे ग्रंथपालांना मालेच्या माध्यमातून सेवा देता येत नाही; असा आक्षेप दंडवतेनी घेतला असता तर तो रास्त ठरला असता.

(३) **टिपण :** मराठी ग्रंथसूचीत येणारे टिपण त्रोटक आहे यात वाद नाही; परंतु ग्रंथाविषयी तपशील देण्याची पद्धत ही त्रोटकच ठेवणे उचित ठरेल. वर्णनात्मक सूचीत जास्त तपशिलाची अपेक्षा असते. सूचीचा कालखंड फार मोठा असेल तर तो तपशील कमीत कमी शब्दांत मांडणे हे सूचिकारासमोर मोठे आव्हान असते. त्या आव्हानास दाते यशस्वी झाले आहेत असेच म्हणावे लागेल.

टिपणात्मक तपशील देताना दाते यांनी मराठी ग्रंथांत नमूद केलेल्या तपशिलांचा आधार घेतला आहे. मराठी भाषेतील ग्रंथात जर 'पाश्चात्य ग्रंथाच्या आधारे' इतकाच तपशील असेल आणि त्या ग्रंथात मूळ पाश्चात्य ग्रंथाचा उल्लेख केलेला नसेल तर, त्याला सूचिकार काय करू शकतो? हा शोध सूचिकाराने घ्यायचा नसून, वाङ्मयाच्या अभ्यासकांनी आणि संशोधकांनी घेणे अपेक्षित असते. दाते हा तपशील देतात तो संशोधकांनी पुढील संशोधनास प्रवृत्त व्हावे म्हणूनच. दाते यांच्या या कार्याला हास्यास्पद ठरवणे हा त्यांच्यावरचा फार मोठा अन्याय ठरेल.

'दुर्मिळ', 'जप्त', 'निर्बंधमुक्त', 'सप्तप्रकरणात्मक' हे शब्दच इतके वजनदार आहेत की, संशोधकाला ते आव्हानात्मक वाटावेत. सूचिकार जेव्हा 'जप्त' अशी नोंद करतो, तेव्हा संशोधकास त्याबद्दल उत्सुकता निर्माण व्हायला हवी. प्रस्तुत पुस्तक जप्त का झाले? त्याची कारणे काय? या जप्तीचा इतिहास काय आहे? त्या कालखंडात त्या जप्तीवर काही वाद-विवाद निर्माण झाला होता काय? झाला असल्यास तो काय होता? असे प्रश्न संशोधकाच्या मनात निर्माण करणारी ही टिपणे आहेत. मराठी ग्रंथसूचीत जप्त करण्यात आलेली पुस्तके इतकी विपुल प्रमाणात आहेत की, त्यांचा शोध घेऊन 'जप्त पुस्तकांचा इतिहास' लिहिणे हे इतिहासकाराचे कार्य ठरू शकते. अशा पद्धतीची ताकद दाते यांच्या प्रत्येक टिपणात साठवलेली आहे; परंतु हे संशोधनकार्य दाते यांच्या नंतरच्या कालखंडातील संशोधकांनी केल्यास दाते ग्रंथसूचीचा अचूक उपयोग झालाय असे म्हणता येईल.

टिपणांच्या संदर्भात दंडवते यांनी एक आक्षेप असा घेतला आहे की, अनेक ग्रंथांना आवश्यकता असूनही दाते यांनी टिपणे दिली नाहीत, हा आक्षेप रास्त ठरू शकतो. अशी टिपणे देता येणे शक्य होते; परंतु १५० वर्षांच्या कालखंडाचा विचार केल्यास आणि प्रत्यक्ष पुस्तक पाहण्याचे ठरविल्यामुळे खर्च झालेला वेळ लक्षात घेता हे कार्य दाते यांना शक्य झाले नसावे. शिवाय ही सूची सांघिक कार्यातून निर्माण झालेली नाही. एकाकी व्यक्तीने केलेल्या कार्याला नेहमीच मर्यादा पडतात. या वस्तुस्थितीचा दंडवते यांच्यासारख्या जाणकार अभ्यासकाने विचार केला असता तर ते उचित ठरले असते. ते स्वतःच एक सूचिकारही होते त्यामुळे त्यांच्याकडून ही अपेक्षा ठेवणे चूक ठरणार नाही.

(४) **नोंदीचा विस्तार :** दंडवते यांनी नोंदीचा विस्तार अनावश्यक ठरवून मुद्रणाविषयी तपशील देण्याचे कारण नाही असे नमूद केले आहे. तेही पूर्णतः चुकीचे आहे. मुद्रणस्थळ, मुद्रणालय, मुद्रणालयाचे मालक यांचा तपशील दाते देतात यातच त्यांच्या दूरदृष्टीची साक्ष पटते. कोणत्याही पुस्तकाचा इतिहास हा ग्रंथ व्यवहारातल्या (Book Trade) घटकांचा तपशील गोळा केल्याशिवाय लिहिला जाऊ शकणार नाही. ग्रंथ व्यवहारात मुद्रक हा घटक फारच महत्त्वाचा आहे. मुद्रणकलेच्या अंगाने मराठी ग्रंथनिर्मितीचा इतिहास लिहिला गेला नसल्याने मुद्रकाचे, मुद्रणालयाचे महत्त्व विशद झालेले नाही. मराठीमध्ये ग्रंथव्यवहाराच्या आणि मुद्रणाच्या अंगाने अ. ल. लिमये, शं. गो. तुळपुळे, अ. का. प्रियोळकर, बापुराव नाईक यांनी जे लेखन केले आहे, त्याच्या पुढील कालखंडातील इतिहासलेखनासाठी दाते यांच्या सूचीतील मुद्रणाविषयीच्या तपशिलांचा विलक्षण उपयोग आहे. मराठी ग्रंथव्यवहाराचा मुद्रक हा घटक विचारात घेऊन, जेव्हा पुढील इतिहासकार लेखन करेल त्या वेळी त्याला दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीशिवाय दुसरे उत्तम साधन असणार नाही आणि हेच दाते यांचे सदर तपशील देण्याचे वैशिष्ट्य आहे.

(५) **ग्रंथसंख्या :** महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीच्या कालखंडानंतर (१८०० ते १९३७) मराठी वाङ्मयात केवळ पाच हजार पुस्तकांची भर पडली असे निरीक्षण दंडवते नोंदवतात. अर्थात दाते यांचा यात काहीच दोष नाही. मराठीत ग्रंथांची भर पडली नाही त्याला दाते

काय करू शकतात ! जर ग्रंथ निर्माण होऊनही दात्यांच्या सूचीत आले नसतील तर हा आक्षेप रास्त ठरू शकतो; परंतु तोही टिकणारा नाही, कारण प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहिल्याशिवाय नोंद न करण्याचे त्यांचे धोरण होते.

ग्रंथाच्या विवरणासंबंधी सर्व मुद्यांची चर्चा दंडवते यांच्या आक्षेपामुळे झालेली आहे, त्यामुळे त्यावर अधिक भाष्य करण्याची आवश्यकता उरली आहे असे वाटत नाही.

(३) वर्गीकरण

मराठी ग्रंथसूचीमध्ये दात्यांनी स्वीकारलेल्या दशांश वर्गीकरणपद्धतीच्या संदर्भात विचार करताना पुढील वैशिष्ट्ये जाणवतात.

(१) दशांश वर्गीकरण पद्धतीत भारतीय आणि विशेषतः महाराष्ट्रीय परंपरेचा विचार करून दाते यांनी या त्रुटी दूर करणे अत्यावश्यक मानले. त्यानुसार मराठी वाङ्मय, भारतीय तत्त्वज्ञान, भारतीय धर्म, समाजांतर्गत वर्ग आणि भारतीय इतिहास या विषयात नवीन उपविभागांची सोय करून वर्गीकरण पद्धतीत मूलभूत संशोधनच केले आहे.

वर्गीकरणासाठी इंग्रजी संज्ञांचे मराठीकरण करून ग्रंथालयशास्त्राला मराठी भाषेतील वर्गीकरणाची सारणी सूचीच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिली; परंतु दाते यांचे दुर्दैव असे की, वर्गीकरणाच्या मराठी सारणी तयार करणाऱ्या ग्रंथालयशास्त्रातील तज्ज्ञांनी त्या सारणीत दाते यांनी उपयोगात आणलेल्या उपविभागांचा समावेश केला नाही. दाते यांच्या उपविभागाचा उपयोग करून मराठीत एक सारणी होण्याची नितांत आवश्यकता भासते. अशी सारणी तयार झाल्यास भारतीय / महाराष्ट्रीय ग्रंथालयांना विशेषतः मराठी भाषिक वाङ्मयाचा संग्रह करणाऱ्या ग्रंथालयांना वर्गीकरण करताना तयार सारणीचा उपयोग होऊ शकतो.

(२) इ.स. १८०० ते १९५० या दीडशे वर्षांच्या कालखंडात मराठीत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांचा तयार वर्गीक या सूचीमुळे उपलब्ध झाला आहे. इंग्रजी ग्रंथव्यवहारात पुस्तकनिर्मितीच्या काळातच तयार वर्गीक छापण्याची पद्धत गेल्या काही वर्षांत रूढ झालेली आहे. मराठी ग्रंथव्यवहारात मात्र असा तयार वर्गीक देण्याची प्रथा फारशी दिसत नाही. काही तुरळक उदाहरणे सोडल्यास सर्वत्र वर्गीक देण्याची पद्धत नाही. मराठी प्रकाशक संघटना दाते यांच्या सूचीचा उपयोग करून तयार वर्गीक पुस्तकांवर छापू शकतात; परंतु त्या कार्यास चालना देणाऱ्या एखाद्या कुशल संघटकाची आवश्यकता आहे.

दाते यांच्या ग्रंथसूचीचा उपयोग ग्रंथालयेसुद्धा करून घेऊ शकतात. आज अनेक ग्रंथालयांत मराठी भाषेतील पुस्तकांचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या वर्गाकांनी केलेले आढळून येते. त्यात समान सुसूत्रता दिसून येत नाही. महाविद्यालयीन, शालेय ग्रंथपालांच्या संघटनांना किंवा महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाला तरी दाते यांच्या ग्रंथसूचीचा उपयोग करून या दीडशे वर्षांच्या कालावधीतील पुस्तकांना दाते यांनी नमूद केलेला वर्गीक देऊन सुसूत्रता आणण्याच्या कार्यास चालना देता येईल. किमान प्रत्येक महाविद्यालयीन ग्रंथपालाने जरी या कालखंडात प्रसिद्ध झालेल्या मराठी पुस्तकांपैकी जी पुस्तके त्यांच्या ग्रंथालयाच्या संग्रही असतील, त्या पुस्तकांना दाते यांनी दिलेला

वर्गीक देऊन ठेवल्यास महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयात त्या वर्गीकाने त्या पुस्तकांचा शोध घेणे सहज सुलभ होऊ शकेल.

(३) दाते यांच्या वर्गीकरणाचे मूल्यमापन करत असताना आणखी एक मुद्दा नमूद करणे आवश्यक आहे. मराठीतील २२,९९२ इतक्या मराठी पुस्तकांचे केवळ दाते यांच्यामुळेच वर्गीकरण झालेले आहे. इतक्या संख्येने ग्रंथांचे अचूक वर्गीकरण करणे ही वर्गीकरण शास्त्रातील प्रचंड मोठी कामगिरी आहे. त्यामुळे काही विषयांचे वर्गीकरण करताना काही दोष राहून गेल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीच नाही. मात्र मूल्यमापन करत असताना अशा त्रुटी नमूद करणे आवश्यक असल्याने त्या करणे योग्य ठरेल.

एखादे उदाहरण दिल्यास हा मुद्दा स्पष्ट होऊ शकेल.

‘वाचन’ या विषयाच्या वर्गीकरणासाठी दाते यांनी वेगवेगळे वर्गीक वापरलेले दिसतात.

क्र.	लेखक	ग्रंथनाम	वर्गीक
(१)	बावीकर, यादव शंकर	वाचन	०४०
(२)	भाटे स.ग.	वाचन, त्याचे मार्ग व उद्दिष्ट	८०४
(३)	मेढेकर, जनार्दन शंकर	वाचन परिचय भाग १ ला	४९१.४६८२
(४)	सांगळे, कृष्णा राजाजी	वाचन विद्या किंवा लवकर वाचता येण्याची युक्ती	४९१.४६८१

एकाच विषयावरील चार पुस्तकांचे असे वेगवेगळे वर्गीक पाहिल्यानंतर ही त्रुटी लक्षात येऊ शकते. अशाच पद्धतीने सूचिवाङ्मयातीलही एक उदाहरणाचा तपशील देणे शक्य आहे. गणेश रंगनाथ दंडवते यांची ‘मराठी स्त्री लेखकांची सूची’ ही सूची वाङ्मयात न पडता ९२० या चरित्रवाङ्मय प्रकारात पडलेली दिसून येते.

अशा काही त्रुटी दिसून येत असल्या तरी, वर्गीकरण करताना पुस्तकाकडे पाहण्याचा वर्गीकरणकाराचा दृष्टिकोन त्या त्या वेळी काय असतो त्यावर वर्गीकरणी क्रिया अवलंबून असते. त्यामुळे हे वेगवेगळे वर्गीक आले असण्याची शक्यता आहे.

(४) निर्देशसूची / संदर्भकोश

निर्देशसूची हे या सूचीचे पायाभूत कार्य आहे. महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीच्या मर्यादा जाणवल्यामुळे दाते या सूचिकार्याकडे वळले. त्याचा पाया हाच होता की, महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीच्या निर्देशसूचीत ग्रंथनामाप्रमाणे नोंद सापडत नाही. दाते यांनी स्वतःच्या सूचीला निर्देशसूची तयार करून ही त्रुटी दूर करण्याचे उदाहरणच घालून दिले आहे. ही निर्देशसूची अत्यंत अचूक, पहा नोंदीचे तपशील देणारी, एक लेखकाच्या सर्व नोंदी एकत्र आणणारी अशी ही सूची झालेली आहे. मराठी ग्रंथसूचीचा वापर करताना या निर्देशसूचीचा वापर अपरिहार्य ठरतो. हिची रचना ‘अक्षरनिष्ठ’ न ठेवता ‘शब्दनिष्ठ’ ठेवण्यात आलेली आहे.

निर्देशसूचीचे हे महत्त्व मान्य करूनही त्यातील काही त्रुटी नमूद करणे आवश्यक ठरते. संपूर्ण सूचीची रचना विषयानुसार आल्याने एकाच लेखकाच्या सर्व नोंदी निर्देशसूचीत एकत्र येतात हे जरी खरे असले तरी, त्या प्रत्येक नोंदी पाहण्यासाठी ते ते पृष्ठक्रमांक काढून पाहावे लागतात. निर्देशसूचीतच त्याचा उल्लेख आला असता तर वाचकांचा वेळ वाचला असता. तसेच मालेचा उल्लेखही निर्देशसूचीत देणे आवश्यक होते. या त्रुटी सोडल्यास निर्देशसूची अतिशय निर्दोष झाली आहे.

(ड) दाते यांनी सूचीसोबत जोडलेली प्रस्तावना, निबंध व त्यात व्यक्त केलेले विचार

(१) प्रस्तावना

मराठी ग्रंथसूचीत ज्या प्रस्तावना दाते यांनी लिहिल्या आहेत त्यामध्ये त्यांनी व्यक्त केलेल्या मतांचा परामर्श घेणे हे प्रयोजन आहे. त्यांनी व्यक्त केलेली मते पुढीलप्रमाणे -

- (१) संपूर्ण मराठी भाषेतील पुस्तकांचा संग्रह करणारे एकही ग्रंथालय अस्तित्वात नाही.
- (२) वाङ्मयाच्या निर्मितीचा व प्रसाराचा विचार त्यांनी ग्रंथकार, प्रकाशक, प्राध्यापक व ग्रंथविक्रेते यांच्या अंगाने केला आहे. त्याबाबत त्यांनी भाष्यही केले आहे.
- (३) सर्वसामान्य जनतेच्या साक्षरतेचा प्रश्नही त्यांनी हाताळला आहे.
- (४) मराठी भाषेच्या सर्वांगीण पुरस्कारासाठी विद्यापीठ नसणे ही एक समस्या त्यांनी विचारात घेतली आहे.
- (५) ग्रंथसूचिशास्त्रविषयक त्यांनी व्यक्त केलेली मते
- (६) निर्देशसूचीची प्रस्तावना (संदर्भकोशाची प्रस्तावना)
- (७) दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना

आता प्रत्येक मुद्याचा विचार करू.

(१) मुद्दा (१) मध्ये सांगितल्याप्रमाणे आजही मराठीत असे ग्रंथालय नाही ही अत्यंत दुःखद अशी घटना आहे.

(२) दुसरा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. त्यावरील भाष्य पुढीलप्रमाणे -

प्रकाशक : ९० टक्के ग्रंथांना प्रकाशकच मिळत नाहीत त्यामुळे ग्रंथाकारांनाच प्रकाशक व्हावे लागते. या स्थितीचे वर्णन करून त्यांनी असे नमूद केले आहे की, 'प्रकाशकांनी अशा ग्रंथकारांना लेखनप्रवृत्त केल्यास वाङ्मयाभिवृद्धीला ते विशेष पोषक होईल.'

५० वर्षांपूर्वी दाते यांनी विशद केलेली ही परिस्थिती आजही फारशी बदललेली आहे हे जाणवत नाही. १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर मराठी वाङ्मयाच्या वृद्धीसाठी साहित्य संस्कृती मंडळ, विश्वकोश मंडळ, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ अशा काही संस्था शासनातर्फे स्थापन करण्यात आल्या आणि त्यांच्या माध्यमातून मराठी वाङ्मयाला चालना देण्याचे कार्य करण्यात आलेले आहे. तरीही खाजगी प्रकाशकांच्या माध्यमातून जितके कार्य व्हायला हवे तितके झालेले दिसत नाही.

प्राध्यापक : महाराष्ट्रातील प्राध्यापकांच्या संबंदातही त्यांनी भाष्य केले आहे. प्राध्यापक मंडळी इंग्रजीतून त्यांचे कार्य करत असल्याने मराठी भाषेची वृद्धी होत नाही अशी खंत त्यांनी व्यक्त केली आहे. हे प्राध्यापक मराठी वाङ्मयाच्या लेखनाकडे वळल्यास वाङ्मयाभिवृद्धीसाठी हातभार लागेल असे त्यांना वाटते. ही परिस्थिती आजही फारशी बदललेली आहे असे दिसत नाही.

ग्रंथविक्रेते : ग्रंथविक्रीबाबत संघटना झाली नाही अशी दाते यांनी तक्रार केली आहे. तसेच दळणवळणाची साधने उपलब्ध असूनही वेगवेगळ्या भागांतली पुस्तके मिळण्यास अडचणी निर्माण होतात हाही अनुभव त्यांनी नोंदवला आहे.

आज Good Offices Committee स्थापन झालेली असली तरी फारच कमी ग्रंथविक्रेते (प्रकाशकही) त्याचे सभासद आहेत. मराठी भाषेतील पुस्तकांच्या वितरणाची परिस्थिती आजही जैसे थे आहे. एखादी वितरणाची उत्तम व्यवस्था होण्याची गरज आजही मराठी ग्रंथव्यवहाराला भासते आहे.

(३) साक्षरता

त्या वेळची आकडेवारी देऊन त्यांनी साक्षरतेच्या मुद्यावर भाष्य करून कोणत्याही पुस्तकाच्या अडीचशेच्यावर प्रती खपल्यास खर्च भागतो; परंतु आज २५०च्यावर प्रती संपणे अशक्य झाले आहे असे नमूद केले आहे. आज त्याही परिस्थितीत फारसा फरक पडलेला नाही. यावर उपाय म्हणून त्यांनी खेडोपाडी मोफत वाचनालयांचा प्रसार करणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे. महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर 'गाव तेथे ग्रंथालय' घोषणा होऊनही आणि साक्षरतेचे प्रमाण वाढूनही पुस्तकविक्रीत फारसा फरक पडलेला दिसून येत नाही. पुस्तके विकत घेऊन वाचणे ही परंपरा महाराष्ट्राला नाही आणि त्यामुळेच वाङ्मयाभिवृद्धीला अडथळे निर्माण होत आहेत.

(४) विद्यापीठ

वाङ्मयाभिवृद्धीसाठी विद्यापीठाने मराठी भाषेचा पुरस्कार करावा असे त्यांनी म्हटले. आज त्या क्षेत्रात बऱ्यापैकी प्रगती झालेली दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विविध भागांत उघडलेल्या विद्यापीठांनी मराठी भाषेच्या माध्यमाचा आग्रहाने वापर केलेला दिसून येतो. या वापरामुळे मराठी भाषेत त्या त्या विषयांची पुस्तके निर्माण झालेली दिसून येतात. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

(५) ग्रंथसूचिशास्त्र

प्रस्तुत निबंध त्यांनी १९४४ साली स्वतंत्रपणे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केलाच होता. ग्रंथसूचीत तो समाविष्ट करण्यात आला आहे. * हे सर्व विचार ग्रंथालयशास्त्रातील विद्यार्थ्यांना, भावी सूचनाकारांना, पीएच.डी. साठी संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सूची तयार करताना याचा बहुमोल उपयोग आहे.

* प्रस्तुत अंकात त्याचे पुनर्मुद्रण करण्यात आले आहे. पहा पृ. ४१ ते ७०.

सूचिशशास्त्रातील तात्त्विक विचार मराठीत तरी इतक्या विस्ताराने प्रथमच मांडला गेला आहे. त्यामुळेही या निबंधाला ऐतिहासिक व वैचारिक असे महत्त्व आहे.

(६) संदर्भकोशाची प्रस्तावना

मराठी वाङ्मयसूची कशी वापरावी याविषयीचे मार्गदर्शन जरी त्यात असले तरी त्यात आणि ग्रंथसूचीशास्त्र निबंधातही मांडलेल्या वर्णानुक्रमाच्या विचाराचे महत्त्व मराठी भाषेत कोशादी काम करणाऱ्या सर्व अभ्यासकांना अत्यंत मार्गदर्शक ठरणारे आहे.

(७) दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना

सदर प्रस्तावनेत त्यांनी ग्रंथसूचीचा इतिहास नमूद केला आहे; पण त्याहीपेक्षा एक महत्त्वाचा भाग या छोट्याखानी प्रस्तावनेत मांडला आहे तो म्हणजे सूचिकारांना त्यांनी केलेले मार्गदर्शन. नुसते केवळ हे मार्गदर्शनच आहे असे नाही तर भावी पिढीत निर्माण होणाऱ्या दाते यांच्यासारख्या सूचिकाराने पुस्तकांचा शोध घेण्यासाठी कोणत्या कोणत्या घटकांचा वापर केला पाहिजे हे त्यांनी नमूद करून ठेवले आहे. परंतु आज त्या घटकांचा वापर करून नंतरच्या कोणत्याही सूचिकाराने तसा शोध घेतलेला नाही हे नमूद करणे अयोग्य ठरणार नाही.

(३) सूचीमधील त्रुटी व उणिवा

- दाते यांचा आदर ठेवूनही काही त्रुटी नमूद करणे इष्ट ठरेल.
- (१) महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची १८०० ते १९१७ या कालखंडातली पुस्तकांची यादी देणारी सूची उपलब्ध होती. त्या सूचीतील निर्देशसूचीतील उणिवा, तिची रचना, मांडणी यावर दाते यांचे आक्षेप होते आणि म्हणूनच ते या सूचिकार्यांकडे वळले; पण दाते यांनी जर महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीचा निर्देशखंड त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे तयार केला असता तर १८०० ते १९१७ इतक्या कालखंडातील पुस्तकांची शोधाशोध करण्याचे त्यांचे कष्ट वाचू शकले असते का अशी एक शंका मनात येते. १९१८ ते १९५० या कालखंडावर त्यांना अधिक लक्ष पुरविता आले असते आणि या वाचलेल्या वेळेचा उपयोग मराठी नियतकालिकांच्या सूचीला झाला असता.
 - (२) पुस्तक प्रत्यक्ष पाहून नोंदी करावयाचे ठरविले व ते कार्य त्यांनी तडीसही नेले. इतके प्रचंड काम केल्यानंतर त्यांना सूचीमध्ये पुस्तकाचे ठिकाण (उपलब्धी) नमूद करणे सहज शक्य होते. हे ठिकाण जर त्यांनी नमूद केले असते तर वाचकांचा वेळ वाचला असता आणि सूचीची उपयुक्तताही वाढली असती.
 - (३) पुस्तक प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय नोंदविणार नाही हा पण असल्याने मराठीतील काही पुस्तकांच्या नोंदी त्यात राहून गेल्या असण्याची शक्यता आहे. पुनर्मुद्रणात जी परिशिष्टे टाकली आहेत ती पाहता हे स्पष्टच होते आहे आणि असा आक्षेप डॉ. सु.रा. चुनेकरांनीही नोंदवला आहे. दाते यांनी नोंद करताना प्रत्यक्ष पुस्तक पाहून नोंद करणे हे महत्त्वाचे मानले होते, तरीही ज्या पुस्तकांचा तपशील मिळाला परंतु ही पुस्तके पाहायला मिळाली नाही अशा पुस्तकांची यादी स्वतंत्र दिली असती तर भविष्यकाळातील सूचिकारांना त्या आधारे

शोध घेता येणे शक्य झाले असते. आज जर तसा शोध घ्यावयाचे ठरविले तर दाते यांनी नमूद केलेले सर्व घटक (जाहिरात, आत्मचरित्र, प्रकाशक तालिका, वाङ्मय इतिहास, नियतकालिकातील परीक्षण, विक्रेत्यांच्या याद्या, इत्यादी) तपासून घ्यावे लागतील आणि त्या घटकांत सापडलेली पुस्तके मराठी ग्रंथसूचीत ताडून पाहावी लागतील. हे एक मोठेच कार्य ठरू शकते.

- (४) मराठी ग्रंथसूचीला आणखी वेगवेगळ्या परिशिष्टांची जोडणी मिळाली असती तर त्या सूचीची उपयुक्तता आणखीन वाढली असती. ग्रंथसूचीला कालानुक्रमे प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांची यादी, प्रकाशकानुसार प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची यादी, मुद्रकानुसार प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची यादी, मालेप्रमाणे प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची यादी, जर दिली असती तर ग्रंथसूचीचे मूल्य वाढले असते. अर्थात त्यांचे एकूण योगदान विचारात घेता हा फार मोठा दोष आहे असे म्हणता येणार नाही. हे कार्य भावी पिढीने करायला हवे.
- (५) दाते यांच्या मराठी ग्रंथासूचीच्या प्रकाशक वर्णनस्थानावर (Imprint) आणि ग्रंथनामपृष्ठावर प्रकाशन वर्ष १९४३ छापलेले आहे. परंतु त्याला जोडण्यात आलेली जी प्रस्तावना आहे त्यात शेवटी २५.४.१९४४ ही तारीख छापण्यात आलेली आहे, त्यामुळे प्रकाशन वर्ष निश्चित समजत नाही. मराठी ग्रंथसूची (१९३८-१९५०) या खंडात नोंद करताना मात्र दाते यांनी प्रकाशन वर्ष १९४४ चे धरलेले आहे. टिपणात मात्र १९४३ चा उल्लेख केलेला आहे ही विसंगती नमूद करण्यासारखी आहे.
- (६) शंकर गणेश दाते यांनी ग्रंथवर्णन करताना पृष्ठसंख्येचा अचूक उल्लेख केला आहे. ही पृष्ठसंख्या मोजण्यासाठी त्यांनी कष्टही घेतलेले आहेत. परंतु प्रस्तावनाकार, लेखकाचे मनोगत, प्रस्तावनेचे शीर्षक यांसंबंधी उल्लेख केलेले नाहीत. ते केले असते तर प्रस्तावनाकारांची एक यादी अनायासे मिळाली असती. ही त्रुटी फार मोठी नसली तरी त्रुटी आहे हे मान्य करावे लागते.

(ई) पुनर्मुद्रणाबद्दल मूल्यमापन

१५ ऑगस्ट २००० साली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई यांच्या पुढाकाराने बरोबर ५६ वर्षांनंतर दाते यांच्या ग्रंथसूचीचे पुनर्मुद्रण प्रकाशित झाले. या पुनर्मुद्रणाने दाते यांच्या कार्याचा उचित गौरवच झालेला आहे. राज्य मराठी विकास संस्था केवळ पुनर्मुद्रण करूनच थांबलेली नाही तर १९५० नंतरच्या कालखंडातील ग्रंथसूचीलाही तिने चालना दिलेली आहे.

या पुनर्मुद्रणामुळे अनेक अभ्यासकांची आणि नव्याने स्थापन झालेल्या ग्रंथालयांची सोय झालेली आहे. तसेच मराठी ग्रंथसूचीतील दाते यांच्या नजरेतून राहून गेलेल्या नोंदी परिशिष्टात देण्यात आल्याने ग्रंथसूचीची प्रस्तुत त्रुटी ही काही प्रमाणात दूर झालेली आहे.

परंतु पुनर्मुद्रणात राज्य मराठी विकास संस्थेने वेगळी वाट वापरली आहे असे दिसत नाही. जशीच्या तशी पाने छापून काढलेली आहेत. काही किरकोळ बदल केले आहेत. वर्गीकरण तक्ते १९४४ च्या प्रतीत प्रस्तावनेनंतर टाकलेले होते. ते पुनर्मुद्रणात प्रस्तावनेच्या आधी घेतलेले आहेत. बाकी फारसे बदल नाहीत. नवीन मजकुराची थोडी भर टाकलेली दिसून येते ती म्हणजे

संस्थेच्या संचालिका डॉ. सरोजिनी वैद्य यांची प्रस्तावना, शंकर गणेश दाते यांची लेखन यादी, मराठी ग्रंथसूचीवर आलेले निवडक अभिप्राय, संयोजक गिरीश पतके यांचे परिशिष्टासंबंधीचे टिपण इतका मजकूर त्यात नव्याने आला आहे.

पुनर्मुद्रित ग्रंथावर दैनिक लोकसत्ताच्या रविवारच्या आवृत्तीतील 'लोकमुद्रा' या वाङ्मयीन सांस्कृतिक पुरवणीत एक परीक्षण ग्रंथपाल या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. या परीक्षणकर्त्याने पुनर्मुद्रणाचे स्वागत करायला हवे अशी भूमिका घेऊन ग्रंथसूचीच्या वैशिष्ट्यांची नोंद घेतलेली आहे. तसेच पुनर्मुद्रणाचे मूल्यमापन करताना पुढील मत व्यक्त केले आहे- "दाते यांच्या ग्रंथसूचीच्या पुनर्मुद्रणाचे स्वागत अभ्यासक करतीलच, पण काही गोष्टी या पुनर्मुद्रणात असल्या तर फारच उत्तम झाले असते. अर्थात हा दोष म्हणून सांगता येत नाही. कारण मूळात हे कार्यच किती किचकट, खर्चीक, कष्टाचे आणि वेळखाऊ आहे याची जाणीव मला आहेच. पण पुढे-मागे हे कार्य कोणीतरी अंगावर घ्यायला हवे. काळानुरूप यादी या ग्रंथाला हवी. १८०० ते १९५० मध्ये कसे कसे कोणते ग्रंथ प्रकाशित झाले ती यादी करायला हवी. प्रकाशक, मुद्रक, माला यांच्या याद्या या सूचीसाठी तयार व्हायला हव्यात. ड्यूई यांच्या वर्गीकरण पद्धतीची २१वी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे. त्यानुसार दाते यांनी केलेल्या वर्गीकरणाचे पुनर्मुल्यांकन करायला हवे काय तेही पाहायला हवे. साठे यांच्या मदतीला कोणीतरी पुढे यायला हवे. टवाळखोर ग्रंथपाल व प्राध्यापक या कार्याकडे वळतील काय?"^(६)

प्रस्तुत परीक्षणकर्त्याने नोंदविलेले मुद्दे मूल्यमापनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. परीक्षणकर्त्याने म्हटल्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील ग्रंथपालांनी व प्राध्यापकांनी हे काम अंगावर घेणे अगत्याचे ठरेल.

पुनर्मुद्रणाचे प्रकाशक राज्य मराठी विकास संस्थेच्या संचालिका डॉ. सरोजिनी वैद्य यांनी त्यांच्या प्रस्तावनेत असे नमूद केले आहे की "यापुढील काळात जे अभ्यासक १९५० पूर्वीच्या आणि दाते सूचीतील नोंदविल्या न गेलेल्या ग्रंथांची माहिती आम्हांला कळवतील तिचा अंतर्भाव आम्ही एका पुरवणी खंडात करणार आहोत."^(७)

या विधानाची महाराष्ट्रातील अभ्यासकांनी दखल घ्यायला हरकत नाही.

मूल्यमापन करत असताना आणखी एका मुद्यावर चर्चा व्हायला हरकत नाही आणि तो मुद्दा म्हणजे पुनर्मुद्रणाची ठरविण्यात आलेली किंमत. ही किंमत रुपये २६०० आहे. छपाईचा खर्च, बांधणीचा दर्जा, कागदाची प्रत लक्षात घेता ही किंमत जास्त आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु सर्वसामान्य अभ्यासकांच्या दृष्टीने, व्यक्तिगत खरेदीच्या दृष्टीने ती महाग ठरू शकते याचबरोबर आणखी एका संदर्भाचे स्मरण दिल्यास ते उचित ठरेल.

राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे मराठी विभागाचे प्रमुख श्री. श्री. बा. जोशी यांनी त्यांच्या लेखात दिलेली एक आठवण बोलकी आहे. श्री. बा. जोशींना दाते यांची ग्रंथसूची विकत घ्यायची होती आणि सवलतीत ती दाते यांच्याकडून मिळावी यासाठी त्यांनी दाते यांच्याकडे अडून अडून विचारणा केली. तेव्हा दाते यांनी सवलतीच्या व्यवस्थेचा वितरक मंडळी कसा गैरफायदा घेतात याविषयी भाष्य केले आणि माझ्या ग्रंथसूचीच्या सर्व प्रती मी रस्त्यावर जाऊन टाकेन; पण सवलत देणार नाही असे संतापून ते म्हणाले. ते ऐकून श्री. बा. जोशी यांना सवलतीत ग्रंथ मागण्याचे धाडस झाले नाही. परंतु त्या ग्रंथाच्या किमतीच्या संदर्भात त्यांनी जे विधान करून

ठेवले आहे ते इथे चपखल बसते. त्यांनी असे लिहिले आहे की, "माझी खात्री आहे की, साठ रुपयांच्या किमतीत सवलत मिळावी म्हणून इच्छा करणाऱ्या या ग्रंथपालास त्याच सूचीच्या दुर्मीळ प्रतीची किंमत ६०० रुपयांपर्यंत चढलेली पाहावी लागेल."

पुनर्मुद्रणामुळे श्री. बा. जोशी यांचे हे भाकीत खरे ठरले आहे असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ

- (१) भागवत, दुर्गाबाई, 'शंकर गणेश दाते', सत्यकथा, फेब्रुवारी १९६५, पृष्ठ ३५.
- (२) दाते, शं.ग., 'मराठी ग्रंथसूची : उद्गम आणि विकास', साहित्य सहकार, जुलै १९६१, पृ. ९-१२.
- (३) वैद्य, सरोजिनी, 'ग्रंथसूची आणि सूचिकार याविषयी....' मराठी ग्रंथसूची, पुनर्मुद्रण भाग १, पृ. ५.
- (४) गणपुले, शं. रा., 'सूचिवाङ्मय : एक राष्ट्रीय वारसा', समाविष्ट कोश व सूचि वाङ्मय : स्वरूप आणि साध्य, पृष्ठ ३०१.
- (५) देशपांडे, नीला, 'ग्रंथसूचीय नियंत्रणासाठी प्रमाणकांची गरज', समाविष्ट कोश व सूचिवाङ्मय : स्वरूप आणि साध्य, पृष्ठ १९७-१९८.
- (६) ग्रंथपाल. 'मराठी ग्रंथसूची : पुनर्मुद्रणाचे स्वागत असो', लोकसत्ता - लोकमुद्रा संस्कृती व साहित्यविषयक पुरवणी, रविवार १० डिसेंबर २०००, पृ. ११.
- (७) वैद्य, सरोजिनी, 'ग्रंथसूची आणि सूचिकार याविषयी....' मराठी ग्रंथसूची भाग १, पृ. ७

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - २

I have seen and gone through of the Marathi Bibliography prepared by Mr. S. G. Date. I can unhesitatingly describe this stupendous work as almost epochmaking for Maharashtra, even though it has to its credit already some books in the nature of Catalogues of Marathi books. Considered as a work of industry, accomplished by a single hand, unaided, unassisted, it is a marvel. I am surprised at the author's patience and capacity for such uninteresting but extremely useful drudgery.

The book is beyond the reach of even the ordinary town library in the Maharashtra. And it is only rich philanthropists that can save the man from financial ruin.

- N. C. Kelkar

अजून ताजा वास जुन्याला

ग्रंथ-सूचि-शास्त्र

शंकर गणेश दाते

कोणत्याही ग्रंथपालाकडे सूची तयार करण्याची कला उत्तम अवगत असणे अत्यावश्यक असते. य.च.म.मु. विद्यापीठाच्या ग्रंथपालन पदवी परीक्षेमध्ये प्रकल्प या विषयात विद्यार्थ्यांनी एक सूची बनवायची असते. हा विषय ठेवण्यामागेही हाच उद्देश आहे की, पुढे होऊ घातलेल्या ग्रंथपालाला सूचिशास्त्राची उत्तम माहिती व्हावी, सराव व्हावा.

मराठी ग्रंथसूचिकार शंकर गणेश दाते यांनी १८०० ते १९५० या प्रदीर्घ कालावधीतील मराठी पुस्तकांची सूची तर तयार केलीच; परंतु त्या शास्त्राचे तात्त्विक विवेचनही केले. हे विवेचन सर्वच विद्यार्थ्यांना, ग्रंथपालांना आणि भावी सूचिकारांना मार्गदर्शक आहे.

१९४४ साली याची एक स्वतंत्र पुस्तिका दाते यांनी प्रकाशित केली होती, त्यानंतर ही पुस्तिका 'मराठी ग्रंथसूची'च्या पहिल्या खंडात त्यांनी पुनर्मुद्रित केली. या शास्त्रीय विवेचनासाठी सर्वांनाच 'मराठी ग्रंथसूची'चा खंड पाहावा लागत असे. सर्वांची सोय म्हणून आम्ही ती पुस्तिका येथे देत आहोत. तसेच सूचिशास्त्राचा दाते यांनी दिलेला ओनामा आजही तितकाच आवश्यक आहे, ताजा आहे.

१. प्रास्ताविक

ग्रंथसूची म्हणजे ग्रंथांच्या नावांचा एकत्रित संग्रह. वाङ्मयसूची हा अप्रतिम शब्दही याच अर्थाने वापरण्यात येतो. कित्येकदा ग्रंथांची यादी, नामावली, सूचिपत्र, अनुक्रमणिका, इत्यादी शब्दही यासंबंधाने योजण्यात येतात. ग्रंथसूची व ग्रंथनामावली यांचे उद्देश्य एकच असते.

ग्रंथांच्या नावांची नोंद करणे हे ते होय. परंतु हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरणे चूक होईल. ग्रंथसूचीमध्ये ज्या ग्रंथांची नावे दिलेली असतात ते ग्रंथ जगात कोणत्या नेमक्या स्थळी सापडतील ते सांगितलेले नसते. संबंध जग हे ग्रंथसूचीचे क्षेत्र असते व एखाद्या विषयावरील एकंदर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांची नावे देणे एवढेच त्यांचे कार्य असते. पण ग्रंथनामावलीमध्ये एखाद्या विशिष्ट संग्रहातील ग्रंथनामांचाच फक्त समावेश करण्यात येतो. म्हणजे त्या संग्रहातील एखादा विवक्षित ग्रंथ शोधण्याला ग्रंथनामावलीचा उपयोग होतो. ग्रंथसूचीवरून ग्रंथांचा शोध करणे शक्य होणार नाही. एकंदर ग्रंथनिर्मिती किती झाली आहे एवढेच त्यावरून समजेल.

या दोन्ही शब्दांच्या अर्थांमध्ये आणखी एक सूक्ष्म फरक आहे तो असा : ग्रंथनामावलीमध्ये सर्वसाधारणपणे फक्त मुद्रित ग्रंथांचा समावेश होतो पण ग्रंथसूची हा शब्द अर्वाचीन काली अत्यंत व्यापक अर्थाने योजण्यात येतो. इष्टिकाग्रंथ, हस्तलिखित ग्रंथ, मुद्रित ग्रंथ, नियतकालिके, नियतकालिकांतील वाङ्मय, प्रकाशमुद्रित ग्रंथ, चित्रबद्ध ग्रंथ, इत्यादी कसल्याही प्रकारच्या ज्ञानवाहकांच्या यादीला ग्रंथसूची किंवा वाङ्मयसूची हा शब्द लावण्यात येतो.

ग्रंथसूची हा शब्द आम्ही इंग्रजीतील Bibliography या शब्दाला पर्याय शब्द म्हणून वापरला आहे. या शब्दाच्या अर्थाचा इतिहासही गमतीचा वाटेल. याचा मूळ अर्थ ग्रंथाची नक्कल करणे किंवा ग्रंथ लिहून काढणे हा होय. म्हणजे लिहिण्याची यांत्रिक क्रिया इतकाच याचा प्रारंभी अर्थ होता. परंतु पुढे यात ग्रंथरचनेचाही अंतर्भाव होऊ लागला. अठराव्या शतकात जेव्हा फ्रेंच विद्वानांचे या शास्त्राकडे लक्ष वेधले तेव्हा तर त्यांनी या शब्दाची व्याप्ती वाढवून 'ग्रंथविषयक शास्त्र' अशी त्याची व्याख्या बनविली. यामुळे मुद्रणकलेचा इतिहास, मुद्रणाच्या पद्धती, ग्रंथांचा व्यापार, प्रकाशनकलेचा इतिहास, ग्रंथालयशास्त्र, इत्यादी ग्रंथाशी संबद्ध असलेल्या प्रत्येक उपांगाचा ग्रंथसूचिशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने ऊहापोह होऊ लागला. अगदी अलीकडे मात्र एखाद्या ग्रंथकाराच्या समग्र ग्रंथांची किंवा एखाद्या विषयावरील समग्र वाङ्मयाची नामावली असा त्याचा अर्थ स्थिरत्व पावला आहे. यामुळे ग्रंथसूचिशास्त्रामध्ये एखाद्या विषयावरील समग्र वाङ्मयाची नामावली कशी तयार करावी, त्याच्या एकंदर अंगोपांगांचा विचार कर्तव्य होतो.

ग्रंथसूचीचा उदय मुद्रणोत्तर कालात झालेला आहे. मुद्रणपूर्व कालात सर्व ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपात असत. हाताने ग्रंथ लिहिणे अत्यंत कष्टांचे काम असल्यामुळे ग्रंथांचा प्रसारही फार अल्प प्रमाणात होई. ग्रंथ संग्रहार्थ विकत घ्यावयाचा झाल्यास अर्थात त्यासाठी मूल्यही चढत्या प्रमाणात द्यावे लागे. ही एकंदर स्थिती ग्रंथसूचीच्या निर्मितीला विशेष पोषक नव्हती. मुद्रणपूर्व कालात ग्रंथसूची किंवा ग्रंथनामावली एकही निर्माण झालेली नाही. परंतु इ.स. १४५०च्या सुमाराला मुद्रणकलेचा प्रसार झाल्यापासून ग्रंथांची निर्मिती झपाट्याने सुरू झाली व अल्प मूल्यात हे ग्रंथ उपलब्ध होत असल्यामुळे ग्रंथांना मागणीही फार होऊ लागली. ग्रंथांचा खप मोठ्या प्रमाणात व्हावा, आपल्या ग्रंथांची ग्राहकांना माहिती व्हावी, मागणी करणे व ग्रंथांची निवड करणे सोपे व्हावे म्हणून प्रथमतः मुद्रक व ग्रंथप्रकाशक आपल्या ग्रंथांच्या याद्या प्रसिद्ध करू लागले. यानंतरच्या काळात ग्रंथ निर्माण तरी कोणकोणते झाले आहेत अशा प्रकारची जिज्ञासा विद्वानांना व अभ्यासकांना उत्पन्न झाली. त्यांनी तर नुसत्या नामदर्शक याद्या न देता, ग्रंथवर्णनपर नामावली तयार करण्यास सुरुवात केली. पहिली ग्रंथसूची तयार करण्याचा मान

जोहान ट्रीथेम याचेकडे जातो. याने इ.स. १४८७ ते १४९२ या कालखंडात तयार केलेली जवळजवळ ७,००० पुस्तकांची सूची इ.स. १४९४ साली प्रसिद्ध झाली. यानंतरच्या सूचिकारांत कानराड गेस्नर या जर्मन सूचिकाराचे नाव ध्यानात ठेवले पाहिजे. याचा जन्म आत्यंतिक दारिद्र्यात झाला. पण वैद्यविद्या व निसर्गशास्त्र या दोन शास्त्रांचा जबर अभ्यास करून याने अल्पवयातच थोर ग्रंथकार म्हणून नाव कमाविले. लॅटिन, ग्रीक व हेब्रू भाषेतील जवळ जवळ १२,००० ग्रंथांची नामावली याने १५४५ साली Bibliotheca Universalis या नावाने प्रसिद्ध केली. त्याने इतरही अनेक कोश केले असून 'ग्रंथसूचीचा जनक' या गौरवपर शब्दांनी त्याची जगभर ख्याती झाली आहे.

या पुढील कालात ग्रंथांच्या निर्मितीबरोबर ग्रंथसूचीचीही निर्मिती झपाट्याने होऊ लागून, ग्रंथसूची कशी तयार करावी यासंबंधीचे शास्त्रही हळूहळू निर्माण होऊ लागले आणि आज ते परिणतावस्थेला पोहचले आहे.

मुद्रणाला प्रारंभ झाल्यापासून आजपर्यंत जगात किती ग्रंथ निर्माण झाले त्याची गणना करणे अत्यंत बिकट काम आहे. इविन्सिक या रशियन लेखकाने अनेक देशांच्या ग्रंथनिर्मितीचा अभ्यास करून, आकडेशास्त्राच्या साहाय्याने हा आकडा अडीच कोटी असावा अशी अटकळ बांधली आहे. पण हे फक्त भिन्न ग्रंथांचे गणित झाले. यात भिन्न भिन्न आवृत्ती मिळविल्या, प्रसंगानुसार निघणाऱ्या लहानसान पुस्तिकांचा त्यांत समावेश केला. नकाशे, पंचांगे, इत्यादींची गणना केली, मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या लक्षावधी लेखांची त्याला जोड दिली तर ही संख्या किती फुगेल त्याचा विचारच करवत नाही. या एकंदर ग्रंथसागरातून अभ्यासकाला आपल्या अभ्यासाविषयाचे साहित्य शोधणे शक्य तरी आहे का ? पण याच अशक्य परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी ग्रंथसूचीचा जन्म झालेला आहे. ज्या विषयाचा पूर्ण शोध करण्याला शेकडो वर्षेही अपुरी पडावी, त्याचा शोध शास्त्रोक्त पद्धतीने तयार केलेल्या ग्रंथसूचीवरून क्षणार्धात लागू शकतो आणि अभ्यासकाच्या मार्गातील विघ्नांचे निराकरण होऊन त्याचा मार्ग सुकर होतो.

ग्रंथसूची मुख्यत्वेकरून संशोधकांसाठी तयार करावयाची असल्यामुळे ती जितकी निर्दोष करता येईल तितकी केली पाहिजे. यासाठी सूचिकाराने प्रत्येक गोष्टीची नोंद करताना डोळ्यांत तेल घालून जपले पाहिजे. अमूक एक गोष्ट झुल्लूक आहे म्हणून तिकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्याचप्रमाणे सूचिकाराला संयमाचीही आवश्यकता आहे. काही सूचिकार ग्रंथाचे वर्णन लिहिताना भरमसाट माहिती टिप्पणामध्ये नमूद करतात. आपल्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याचा मोह त्यांना टाळता येत नाही. तसेच काहीना ग्रंथांवर टीका करण्याचाही मोह अनावर होतो. परंतु हे दोषास्पद होय. सूचिकार सत्यप्रिय असला पाहिजे. आपल्या मनाची पक्की खात्री झाल्याशिवाय त्याने कोणत्याही गोष्टीची नोंद करता कामा नये. त्याचप्रमाणे कोणत्याही गोष्टीची नोंद करताना ती अगदी बिनचूक केली पाहिजे. सूचिकार पद्धतिनिष्ठ असावा. विशिष्ट नियमांचा सूचिकरणात अवलंब केल्याशिवाय शास्त्रशुद्ध सूची तयार होऊ शकणार नाही. ग्रंथांबद्दल एक प्रकारचे आंतरिक प्रेमही त्याचे अंगी असले पाहिजे; नाहीतर कार्याकडे अनवधान झाल्यामुळे ग्रंथसूचीमध्ये अक्षम्य प्रमाद उत्पन्न होण्याचा संभव आहे.

येथे सूचीकरणाचे कार्य कोणी अंगावर घेतले असता ते हितावह होईल त्याचाही किंचित

विचार करणे इष्ट होईल. समजा, रसायनशास्त्रावरील ग्रंथांची सूची करावयाची आहे. हे काम एखादा रसायनशास्त्रज्ञ उत्तम रीतीने करू शकेल. कारण प्रत्येक ग्रंथाचे मूल्यमापन करणे रसायनशास्त्रज्ञाशिवाय दुसरा कोण योग्य रीतीने करील ? पण हे म्हणणे वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. ग्रंथसूची करताना केवळ विषयाचे ज्ञान पुरे पडत नाही. इतर अनेक विषयांशी प्रत्येक विषय निगडित असतो. त्या सर्वांचा ज्याने विचार केलेला आहे, वर्गीकरणशास्त्राचा व ग्रंथवर्णनशास्त्राचा ज्याने अभ्यास केला आहे अशा मनुष्याचीच या कामावर योजना करणे फायद्याचे होईल. सूचीकरण हे एक प्रकारे यांत्रिक कर्म आहे. या कामात शास्त्रज्ञांचा मेळ फुकट घालविणे रास्त होणार नाही. हे कार्य ग्रंथालयशास्त्रातील पंडितांकडेच सोपविणे इष्ट होईल. ज्या वेळी एखाद्या ग्रंथाच्या विषयासंबंधी अडचण उत्पन्न होते त्या वेळी फक्त शास्त्रज्ञांचा सल्ला घेत जावा म्हणजे झाले.

ग्रंथसूची मुद्रित ग्रंथरूप असावी की मुद्रित पत्रात्मक असावी याचाही येथे विचार केला पाहिजे. मुद्रित ग्रंथरूप सूचीचा एक फायदा असा असतो की ती अत्यंत लहान जागेत ठेवता येते व जरूरीप्रमाणे मन मानेल तिकडे हालविता व नेता येते. त्याचप्रमाणे त्यात अनेक ग्रंथांचे सामुदायिक दर्शन होऊ शकते व पाहण्यालाही ती फार आल्हादकारक असते. पण या सूचित मुख्य दोष असा असतो की, ती अद्ययावत ठेवणे अशक्य असते. जरी पूर्णत्व आणण्यासाठी तिला वार्षिक किंवा पंचवार्षिक पुरवण्यांची जोड दिली तरी तेथेही एका विषयासाठी भिन्न भिन्न ग्रंथ तपासण्याची पाळी येते. पत्रात्मक सूचीमध्ये हे सर्व दोष नाहीसे होतात. सूची जर अद्ययावत व एकसंधी ठेवावयाची असेल तर पत्रात्मक सूचीच उत्कृष्ट असे म्हणावे लागेल. फक्त एकच दोष या पद्धतीत आहे तो म्हणजे अनेक ग्रंथांचे संकलित दर्शन या पद्धतीत होत नाही हा होय. आमच्या दृष्टीने हा फक्त सवयीचा परिणाम आहे व पत्रात्मक सूची पाहण्याची सवय केल्यास हीही अडचण भासणार नाही अशी आम्हांला खात्री वाटते.

२. ग्रंथनामांचे संकलन

सूची तयार करण्याचे ठरल्यानंतर तिची संपूर्ण सिद्धी करण्यासाठी सूचिकाराला तीन प्रकारचे कार्य करावे लागते. पहिले कार्य ग्रंथनामांचे संकलन. म्हणजे आपण जी सूची तयार करणार तिचे क्षेत्र कोणते ? त्याच्या मर्यादा कोणत्या ? ते प्रथम निश्चित केले पाहिजे. नंतर ज्या ग्रंथांचा सूचीमध्ये समावेश करावयाचा त्यांचा शोध कोठे लागेल त्यासंबंधी बारकाईने पाहणी करावयाची. इतके झाल्यानंतर प्रत्यक्ष ग्रंथाचे वर्णन लिहून काढण्याला प्रारंभ करावयाचा. हे दुसरे कार्य. ज्या ग्रंथांचा सूचीत समावेश करावयाचा त्यांचे वर्णन लिहून तयार झाले म्हणजे त्या एकंदर ग्रंथनामांची अभ्यासकांना उपयुक्त होईल अशा पद्धतीने मांडणी करावयाची हे तिसरे कार्य. ही तीन मुख्य कार्ये झाली की सूचीची रचना झाली. आता पहिले कार्य जे ग्रंथनामांचे संकलन त्याचा या प्रकरणात विचार करू.

ग्रंथनामांचे संकलन दोन प्रकारांनी करता येते. एक ग्रंथांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनाने व दुसरे अन्य सूचिकारांनी तयार केलेल्या सूचींवरून किंवा अन्य साधनांवरून ग्रंथनामे उतरून घेऊन. पहिल्या प्रकारात ग्रंथांचे संकलन साधार केले असल्यामुळे ते विशेष विश्वसनीय होईल. दुसऱ्या

प्रकारचे संकलन हे दुय्यम प्रकारचे होय. सर्वसाधारणपणे व्यापारी ग्रंथनामावली, सरकारनिर्मित ग्रंथनामावली, ग्रंथसंग्राहकांच्या ग्रंथसूची, इत्यादी प्रत्यक्ष ग्रंथावलोकनाने तयार करण्याची पद्धती आहे; परंतु विषयनिष्ठ सूची मात्र बहुशः अन्य गौण साधनांच्या आधारे तयार केल्या जातात.

संकलनाचे कार्य करताना दोन प्रकारचा विचार आवश्यक होतो. प्रथम क्षेत्रविचार व दुसरा वस्तुविचार. क्षेत्रविचार करताना भाषा, कालखंड व विषयमर्यादा यांचा विचार कर्तव्य होतो. आपण जी सूची तयार करणार त्यात जगातील सर्व भाषांतून निर्माण झालेल्या ग्रंथांचा समावेश करावयाचा की कोणत्या तरी एका भाषेतील व तिच्या पोटभाषांतील ग्रंथांचा समावेश करावयाचा ? किंवा एखाद्या संलग्न भाषासमूहातील ग्रंथांचा परामर्श घ्यावयाचा ? अनेक भाषांतील ग्रंथ घेतल्यास त्यांच्या उच्चारलेखनाचे वर्णानुक्रमेचेनेचे बिकट प्रश्न उपस्थित होतात हेही विसरून चालणार नाही. दुसरा विचार कालखंडाचा. कालखंड निश्चित केला पाहिजे. कालखंड फार मोठा घेतल्यास सूचीत अंतर्भूत करावयाच्या ग्रंथांची संख्या बेसुमार फुगेल व एकंदर सूचीकरण अतिश्रमाचे कार्य होऊन बसेल याचाही विचार करणे अगत्याचे आहे. तिसरा विचार विषयाचा. म्हणजे एखाद्या विशिष्ट विषयावरील ग्रंथांची सूची आपण करावयाची की सर्व प्रकारच्या विषयांवरील ग्रंथांची करावयाची ? तसेच एखाद्या विवक्षित विषयाची सूची करावयाचे ठरल्यास त्या विषयाच्या कोणकोणत्या अंगभूत विषयांचा त्यात समावेश करावयाचा ? या सर्व गोष्टींचा विचार प्रारंभी निश्चयपूर्वक ठरविला पाहिजे. क्षेत्राचा विचार करताना एक गोष्ट दृष्टिआड करू नये, ती ही की क्षेत्र जितके मर्यादित स्वरूपाचे असेल तितके सूचीकरणाचे कार्य उत्तम प्रतीचे व पूर्ण स्वरूपाचे करता येईल. असो; आता वस्तुविचाराकडे वळू. वस्तू म्हणजे ज्या साहित्याचा समावेश आपणाला सूचीत करावयाचा आहे त्याचा विचार. वस्तुविचाराचे दोन प्रकार संभवतात. एक कोणत्या प्रकारच्या वस्तूंचा सूचीत अंतर्भाव करावा ? वस्तू अनेक प्रकारच्या असतात. जसे, हस्तलिखित ग्रंथ, मुद्रित ग्रंथ, नियतकालिकांतील लेख, नियतकालिके, इत्यादी. यांपैकी कोणकोणत्या प्रकारचे साहित्य सूचीत द्यावयाचे हेही निश्चित केले पाहिजे. कोणताही प्रकार स्वीकारला तरी चुकीचा ठरणार नाही. पण येथेही हे ध्यानात घ्यावे की विविध वस्तूंची भेसळ सूचीला विशेष उपकारक ठरणार नाही. विषयनिष्ठ सूची तयार करताना मुद्रित ग्रंथ, नियतकालिकांतील लेख व नियतकालिके यांचा एकत्र समावेश करणे फायद्याचे होईल. विषय जर अत्यंत आकुंचित स्वरूपाचा असेल तर मात्र सर्व प्रकारच्या साहित्याचा उपयोग करावा. वस्तुविचारातील दुसरा भाग म्हणजे जे जे साहित्य सूचीत समाविष्ट करावयाचे ते जितके प्रयत्नपूर्वक मिळेल तितके सर्वच्या सर्व द्यावयाचे की त्या साहित्यातील जो टाकाऊ भाग असेल, तो वगळून फक्त निवडक साहित्याचा संग्रह करावयाचा ? ह्या प्रश्नावर इतकी रणे माजलेली आहेत की त्याचा किंचित् विस्ताराने ऊहापोह करणे इष्ट होईल.

एका पक्षाचे म्हणणे असे की ज्या अर्थी एखादा ग्रंथ किंवा लेख अस्तित्वात आहे त्या अर्थी त्याचा परामर्श आपणाला घेतलाच पाहिजे. ग्रंथ महत्त्वाचा नसला तरी तो सूचीतून वगळता येत नाही. म्हणजेच विवक्षित विषयावरील एकंदर साहित्य सूचीमध्ये दिले पाहिजे, काही एक वगळून चालणार नाही. ग्रंथांच्या नामावलीत साहित्य जर पूर्णपणे दिलेले नसेल तर अभ्यासकाचा अभ्यास पूर्णत्वाला तरी कसा जाणार ? निवड करावयाला येथे अवकाशच नाही. निवड करणे

फार धोक्याचे आहे. एका व्यक्तीला जो ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो तो दुसऱ्या व्यक्तीला निरुपयोगी वाटेल. व्यक्तिपरत्वे निवड भिन्न-भिन्न प्रकारची होईल. एकंदरीने निवड करावयाचे ठरविल्यास अनवस्था प्रसंग ओढवेल. निवड न करण्याचे दुसरेही एक कारण आहे. आज एक ग्रंथ जनतेला निरर्थक वाटला म्हणून तो तसा असेलच कशावरून ? कदाचित् त्या ग्रंथाची योग्यता समजण्याची पात्रताच जनतेच्या ठायी नसेल. पुढेमागे त्या ग्रंथाची योग्यता दृगोचर होईल. असे प्रकार काही पुस्तकांचे बाबतीत घडलेले आहेत. दुसरी गोष्ट, ऐतिहासिक स्वरूपाचा अभ्यास करणारे जे अभ्यासक असतात त्यांना कोणत्या साहित्याचा कोणत्या वेळी कसा उपयोग होईल ते सांगता येणार नाही. अगदी क्षुद्र वाटणाऱ्या लेखामुळे किंवा पुस्तकामुळे कित्येकदा एखाद्या महत्त्वाच्या प्रसंगाची उपपत्ती लावता येते किंवा एखाद्या प्रसंगाचा काल निश्चित करता येतो किंवा एखाद्या संशयित घटनेवर अभावितपणे प्रकाश पडतो. यासाठी या पक्षाचे मताप्रमाणे सूचिकाराने निवड करण्याचे धाडस करू नये. जे जसे सापडेल तशी त्याची निश्चितपणे नोंद करणे त्याचे काम आहे. इतके जरी दोष टाळून व सत्याला स्मरून त्याने केले तरी त्याचे पुण्य त्याचे पदरात पडेल.

दुसऱ्या पक्षाचे मत याचे अगदी विरुद्ध आहे. यांचे म्हणणे असे की ग्रंथ केवळ अस्तित्वात आला आहे येवढ्याच कारणाने त्याला सूचीमध्ये स्थान देणे मूर्खपणाचे होय. सर्वांत मोठी पुस्तकांची संख्या सूचीमध्ये दिलेली असली म्हणून केवळ तिच्या अभ्यासाने काय अपूर्व ग्रंथनिष्पत्ती होणार आहे ? उत्कृष्ट ग्रंथ निपजण्याला निर्दोष विचारसरणी व प्रतिभा हीच कारणीभूत होतात. यासाठी ज्या ग्रंथांत काही जीव नाही, ज्यांत काही अभिनव विचारप्रणाली मांडलेली नाही, असे भारभूत ग्रंथ सूचीमध्ये समाविष्ट करता कामा नयेत. निवडक ग्रंथसूचीने अभ्यासकाचा उत्तम कार्यभाग साधेल. निवड करण्याचे दुसरेही एक कारण हे देतात. त्यांचे म्हणणे असे की साधनसाहित्य जितके जास्त तितका अभ्यास करण्याला धोका उत्पन्न होतो. अनेक प्रकारच्या मतामतांच्या गलबल्यात बुद्धी विचलित होते. साधनांच्या विपुलतेमुळे विषयाकडे लक्ष केंद्रीभूत होत नाही. यासाठी सूचिकाराने ग्रंथांचा नुसता दास होऊन राहता कामा नये. गुणदोषपरीक्षा त्याने केलीच पाहिजे. नाहीतर ज्या हेतूसाठी सूची निर्माण करावयाची त्या हेतूला बाधा आल्याशिवाय राहणार नाही.

वर दिलेल्या दोन्ही पक्षांच्या मतांमध्ये एकवाक्यता कधीही होणार नाही. या बाबतीत आपण काय करावयाचे ते सूचिकाराने स्वतःच्या अंतःप्रेरणेने ठरविले पाहिजे इतकेच येथे आम्ही सुचवू शकतो.

विषयनिष्ठ सूचीखेरीज इतर प्रकारच्या सूचींमध्ये निवडानिवड करावयाला खरोखर वावच नसतो. विषयसूचीत मात्र निवड करणे दोषास्पद ठरणार नाही. कारण ज्ञानवाहकता ही अशा प्रकारच्या सूचीची कसोटी असते. परंतु सर्वसाधारण विचार करता सूचिकाराने निवड करण्याचा मार्ग स्वीकारू नये हा उत्तम पक्ष होय.

३. ग्रंथवर्णनशास्त्र

ग्रंथवर्णन कसे लिहावे याचे विवेचन करण्यापूर्वी ग्रंथांचे वर्णन देण्याचे हेतू काय, याचा

आधी विचार केला पाहिजे. समजा विस्तृत वर्णनाला फाटा देऊन ग्रंथाचा अगदी लघुतम निर्देश करावयाचा ठरविला तरी निदान एवढी तरी माहिती द्यावीच लागेल.

उदाहरणार्थ,

गडकरी – एकच प्याला

या वर्णनाने कदाचित् एखाद्या वाचकाचे समाधान होऊ शकले तरी अभ्यासकाचे कसे समाधान होणार ? त्याचेपुढे पन्नास शंका उभ्या राहतील. हा गडकरी कोण ? गडकरी नावाच्या हजारो व्यक्ती आहेत; पण त्यांपैकी कोणत्या विशिष्ट व्यक्तीने हा ग्रंथ लिहिला ? एकच प्याला हे काय आहे ? नाटक, की कादंबरी, की काव्य ? हा ग्रंथ छापला केव्हा ? ही नुसती मूलभूत संहिता देणारी आवृत्ती आहे की विशेष चिकित्सापूर्वक संपादन केलेली प्रत आहे ? इत्यादी, इत्यादी. या शंका दूर करण्यासाठी ग्रंथाचे काही विशिष्ट गोष्टीसंबंधी माहिती देणारे तरी वर्णन द्यावेच लागते. ग्रंथाचे वर्णन वाचून साधारणपणे पुस्तकाची रूपरेखा तरी डोळ्यांपुढे उभी राहिली पाहिजे. एक प्रकारे ग्रंथवर्णनलेख हा पुस्तकाच्या प्रकाशचित्रासारखा असला पाहिजे. वर्णनामध्ये पुस्तकाच्या बाह्य व आंतर अवयवांचे असे वर्णन असावे की तेवढ्या खाणांखुणांवरून 'हाच तो ग्रंथ' इतकी खात्री झाली पाहिजे. ग्रंथवर्णन लेख हा ग्रंथाच्या वैयक्तिकत्वाचा पुरावाच होय.

ग्रंथवर्णनाची आवश्यकता प्रतिपादल्यानंतर ग्रंथवर्णनविषयक माहिती कशी शोधावयाची हा प्रश्न साहजिकच पुढे येतो. अशी माहिती प्रत्यक्ष ग्रंथावलोकन केल्यानेच मिळू शकेल. यासाठी ग्रंथाचे मुखपृष्ठ, प्रस्तावना, विषयानुक्रमणिका, इत्यादी जे विभाग असतात त्यांची बारकाईने तपासणी केली पाहिजे. मुखपृष्ठ हे या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे पृष्ठ होय. मुखपृष्ठावर पृष्ठाच्या वरील अर्धात ग्रंथाचे नाव व त्याचेच खाली ग्रंथकाराचे नाव दिलेले असते. पृष्ठाचे खालचे भागात मुद्रकाचे व प्रकाशकाचे नाव, प्रकाशनकाल, मूल्य, इत्यादी माहिती दिलेली असते. काही ग्रंथनामे अगदी सुटसुटीत व संक्षिप्त स्वरूपाची असतात. पण काही ग्रंथनामांपुढे "किंवा" अथवा "अर्थात्" अशा स्वरूपाचे शब्द लिहून नावाची फोड केलेली असते. यामुळे पुष्कळदा ग्रंथविषयावर किंवा ग्रंथाच्या लेखनपद्धतीवर प्रकाश पडू शकतो. ग्रंथकाराच्या नावावर केव्हा केव्हा 'संग्राहक', 'लेखक', 'भाषांतरकार', 'संपादक', इत्यादी शब्द लिहिलेले असतात, त्यावरून त्याच्या पदवीवर प्रकाश पडतो, त्याचप्रमाणे त्याचे नावापुढेही त्याच्या पदव्यांविषयी व त्याचे इतर कृतीविषयी माहिती त्याचे गौरवार्थ दिलेली असते. आवृत्तीचा निर्देशही बहुधा मुखपृष्ठावर केलेला असतो. वर दिलेली सर्व माहिती मुखपृष्ठावर सापडेलच असे नाही. त्यासाठी आता प्रथमतः मुखपृष्ठाच्या मागचे पान तपासले पाहिजे. अर्वाचीन ग्रंथांत विशेषतः मराठी ग्रंथांत प्रकाशक, मुद्रक, मूल्य व आवृत्ती यांसंबंधी माहितीही या मागच्या पानावरच दिलेली असते. यानंतर अर्पणपत्रिका दिली असल्यास तीही पाहिली पाहिजे. केव्हा केव्हा मुखपृष्ठावर ग्रंथकाराचे नाव मुळीच दिलेले नसते, पण अर्पणपत्रिकेखाली त्याचा शोध लागण्याचा संभव असतो. अनुक्रमणिकेवरून पुस्तकाच्या विषयाचा बोध होईल. प्रस्तावनेत ग्रंथकार स्वतःचे विचार प्रकट करीत असतो त्यामुळे तिचे वाचनही उपयोगाचे आहे. प्रस्तावनेचे शेवटी ग्रंथकाराचे नाव बहुशः दिलेले असते. यापुढे ग्रंथाला सुरुवात होते. ग्रंथाच्या प्रत्येक पृष्ठावर विषयसूचक मथळे दिलेले असतात, ते वाचले पाहिजेत. ग्रंथाचे शेवटी सूची, शुद्धिपत्र, परिशिष्ट इत्यादी जोडलेली असल्यास

तीही पाहिली पाहिजेत. मराठी पुस्तकांचे बाबतीत केव्हा केव्हा मलपृष्ठाचे अवलोकनही विशेष उपयोगाचे ठरेल. अशा रीतीने ग्रंथाची बारकाईने तपासणी केली की ग्रंथवर्णनाला आवश्यक अशी बहुतेक माहिती हाती लागते. पण निश्चयाने ती हाती लागेल असे प्रत्येक ग्रंथाचे बाबतीत म्हणता येणार नाही. ग्रंथ टोपणनावाने लिहिलेला असल्यास ग्रंथकाराचे खरे नाव शोधून काढावे लागेल; यासाठी वैयक्तिक ग्रंथकारचरित्रे, चरित्रकोश, वाङ्मयेतिहास इत्यादी प्रकारचे ग्रंथ धुंडाळावे लागतील. ग्रंथावर प्रकाशनकाल दिलेला नसल्यास, त्याच ग्रंथकाराचे अन्य ग्रंथ तपासून किंवा सरकारकडून प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथनामावलीवरून ती माहिती शोधून काढावी लागेल. एकंदरीने ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की ग्रंथवर्णन पूर्णपणे लिहिण्याला ग्रंथावलोकन पुरे पडेल असे नाही. त्यासाठी इतर संदर्भग्रंथांची उपयोग केला पाहिजे. केव्हा केव्हा ज्या पुस्तकाचे वर्णन लिहावयाचे तो ग्रंथच उपलब्ध नसतो; अशा वेळी जुन्या विश्वसनीय वाङ्मयसूचीवरून ही माहिती उतरून घ्यावी लागते.

आता ग्रंथवर्णनाचे पोटविषय व विभाग कोणकोणते असतात व ग्रंथवर्णनाची संक्षिप्त वा विस्तृत यांपैकी कोणती पद्धती स्वीकारावयाची त्याचा विचार करू.

ग्रंथवर्णन किती द्यावयाचे याबाबत निरनिराळे सूचिकार निरनिराळ्या पद्धतींचा अवलंब करतात. काही अतिसंक्षिप्त तर काही अतिविस्तृत रीतीने वर्णन लिहितात. ग्रंथकाराच्या आवडीनिवडीचाही ग्रंथवर्णनावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. परंतु अशा रीतीने अतिरेक करून चालणार नाही. समत्व सांभाळणे अगदी अगत्याचे आहे. सर्वसामान्यपणे कोणत्याही प्रकारच्या सूचीत निदान खालील मुद्यांसंबंधी तरी माहिती दिलीच पाहिजे : (१) ग्रंथकाराचे नाव, (२) ग्रंथाचे नाव, (३) आवृत्ती (४) प्रकाशनकाल इतकी माहिती दिल्याशिवाय ग्रंथाचे इतर सर्व ग्रंथांपासून असलेले भिन्नत्वच सिद्ध होणार नाही. पण ही अगदी तळवी मर्यादा झाली. साधारण मध्यम मार्ग स्वीकारावयाचा तर (१) ग्रंथकाराचे नाव, (२) ग्रंथाचे नाव (३) आवृत्ती, (४) प्रकाशनस्थल, (५) प्रकाशक (६) पृष्ठे (७) आकार, (८) चित्रे, (९) मूल्य इतकी ग्रंथासंबंधी माहिती दिली पाहिजे. सूचीपरत्वे यात किंचित् बदल होणे साहजिक आहे. व्यापारी ग्रंथसूचीत फक्त ग्रंथकाराचे नाव व ग्रंथाचे नाव दिले तरी पुरते. पण येथेही मूल्य अवश्य द्यावे लागते, तसेच विक्रीचे ठिकाण देणेही उपयोगाचे असते. ग्रंथालयाची ग्रंथसूची असेल तर वर दिलेल्या सर्व माहितीशिवाय प्रत कोणत्या बांधणीची आहे ? कोणती पाने फाटून गेली आहेत ? ग्रंथबंधन कोणत्या प्रकारचे आहे ? इत्यादी इतर गोष्टींचीही नोंद सयुक्तिक ठरेल.

आता वर्णनलेखाचे वर निर्देशिलेले अंश प्रत्यक्ष लिहून काढताना सूचिकार कोणकोणत्या पद्धतींचा अवलंब करतात ते पाहू. (१) यथादर्शन पद्धतीच्या पद्धतीने वर्णन लिहावयाचे तर ग्रंथात प्रत्येक नोंद जशी छापली असेल तशीच काही बदल न करता उतरून घेतली पाहिजे. (२) विस्तारी पद्धतीच्या पद्धतीने वर्णन करताना नोंद विषयासंबंधी इतर ठिकाणची माहितीही गोळा करून दिली पाहिजे. (३) तिसरी संक्षेप पद्धती. या पद्धतीत प्रत्येक नोंद अगदी संक्षेपाने देण्याची रीत आहे. या तिन्ही पद्धतींपैकी कोणती तरी एक स्वीकारण्यापेक्षा प्रत्येक पद्धतीचा कारणपरत्वे अवलंब करणे अधिक हितावह होईल. कर्त्याचे नाव मुखपृष्ठावर संक्षेपाने दिले असल्यास ते पूर्ण करणे अवश्य आहे. तसेच टोपण नाव दिले असल्यास खरे नाव शोधून काढले

पाहिजे. एका ग्रंथाच्या अनेक आवृत्तींची नोंद करताना प्रकाशनकाल, आवृत्ती व पृष्ठे याव्यतिरिक्त इतर सर्व प्रकारच्या नोंदी गाळल्या तरी चालतील. त्याचप्रमाणे अनेक भागात्मक ग्रंथ असल्यास पहिल्यानंतरच्या सर्व भागांविषयीच्या नोंदींचा संक्षेप करावा लागेल. ग्रंथाचे नाव मात्र जसेच्या तसे उतरून घेतले पाहिजे. ग्रंथनाम जर अतिविस्तीर्ण असेल तर त्यातीलही पुष्कळसे शब्द गाळावे लागतात. याप्रमाणे अनेक अनुसंधाने संभाळून सूचिकाराने आपले कार्य करावयाचे आहे. येथे नियम कितीही केले तरी भागणार नाही. कार्यपरत्वे भिन्न नियम पत्करावे लागतात.

येथवर सर्वसामान्य विवेचन झाले. आता ग्रंथवर्णनलेखातील प्रत्येक घटकाची प्रत्यक्ष नोंद कशी करावी यांचे विवेचन करू. ग्रंथकार ग्रंथाचा जनक व निर्माता असल्यामुळे त्याचे नावाची ग्रंथवर्णनाचे शीर्षस्थानी योजना केली पाहिजे. ग्रंथकारनाम लिहिताना आधी त्याचे कुलनाम नंतर व्यक्तिनाम व मग पितृनाम याप्रमाणे मांडणी करावी. हे लिहिण्याच्या दोन पद्धती आहेत त्या पुढीलप्रमाणे -

गडकरी, राम गणेश किंवा

गडकरी (राम गणेश)

पहिल्या पद्धतीतील स्वल्पविराम व दुसऱ्या पद्धतीतील वर्तुळाकृती कंस देण्याचा हेतू कुलनाम नेहमी अंत्यस्थानी असते ते बदलून काही सोयीसाठी प्रथमस्थानी लिहिले आहे हे दर्शविण्याचा असतो. कुलनाम दिले नसल्यास ग्रंथकारनाम जसे लिहिले असेल तसेच ते शीर्षस्थानी लिहावे.

सामान्यपणे प्रत्येक ग्रंथ एकाच ग्रंथकाराने लिहिलेला असतो. यामुळे वरीलप्रमाणे त्याची सहजतेने नोंद करता येते. परंतु नेहमीच ग्रंथकाराचे स्वरूप इतके शुद्ध व सुलभ नसते. काही ग्रंथ दोन ग्रंथकारांनी लिहिलेले असतात. कित्येक ग्रंथांवर अनेक ग्रंथकारांची नावे असतात. काही ग्रंथांवर अस्खलित खोटी नावे लिहिलेली असतात. काही ग्रंथांवर कर्तृत्वदर्शक निर्देशक नसतो. काही ग्रंथांवर संपादक, संग्राहक अशा शब्दांनी आरंभ करून कर्त्याचे नाव लिहिलेले असते. काहींवर भाषांतरकाराचे नाव असते. काही संग्रह संस्थांनी प्रसिद्ध केलेले असतात, त्यांचेवर काहीच नाव नसते. अशा सर्व प्रकारच्या ठिकाणी ग्रंथकाराची नोंद कशी करावी ही अडचण उपस्थित होते. ती दूर करण्याचे नियम पाश्चिमात्य देशांत ठरलेले आहेत, त्यांचाच आता प्रपंच करू. ग्रंथ दोघांनी लिहिला असल्यास दोन्ही कर्त्यांची नावे शीर्षस्थानी लिहावी. उदाहरणार्थ,

बापट, प्रभाकर वासुदेव : नारायण वासुदेव गोडबोले

मराठी कादंबरी : तंत्र व विकास

अनेकांनी ग्रंथ लिहिला असल्यास प्रथमनिर्दिष्ट ग्रंथकाराचे नाव शीर्षस्थानी लिहावे व इतरांची नावे ग्रंथनामापुढे द्यावी. ग्रंथकाराचे जागी टोपणनाव दिले असल्यास खऱ्या नावाचा शोध करावा. खरे नाव निश्चयात्मक सापडल्यास तेच शीर्षकाचे स्थानी लिहावे. पण खरे नाव सापडले नाही तर टोपणनाव असेल तसे शीर्षकाचे जागी लिहावे. ग्रंथकारनाम आद्याक्षरांनी दर्शविले असल्यास, पूर्ण नाव लिहिण्याची जी पद्धत तीच तेथे स्वीकारावी. जसे, 'न. चिं.के.' असे ग्रंथकारनाम दिले असेल तर नोंद करताना -

के., न. चिं.

असे लिहावे. भाषांतरित किंवा संग्रहात्मक ग्रंथ असल्यास त्याची नोंद भाषांतरकाराचे किंवा संग्राहकाचे नावाखाली करावी. पण नाव लिहून पुढे 'भाषांतरकार' किंवा 'संग्राहक' असे स्पष्ट म्हणावे. जसे; महाराष्ट्रशारदा या कवितासंग्रहात्मक ग्रंथाची नोंद करताना ग्रंथकार नाम असे लिहावे -

अत्रे, प्रल्हाद केशव (संग्राहक)

संपादित ग्रंथाचे विषयी मात्र थोडा घोटाळा होतो. मराठीत संपादन हा शब्द शैथिल्याने वापरला जातो. याचा खरा अर्थ अन्य ग्रंथकाराच्या ग्रंथावर टीका लिहिणे किंवा त्यावर अर्थनिर्णायक टिपा लिहिणे, प्रस्तावना किंवा चरित्र जोडणे व एकंदरीने ग्रंथाभ्यासाला मदत होईल अशा रीतीने ग्रंथ सजविणे याला संपादन म्हणतात. यासाठी खऱ्या अर्थाने संपादित ग्रंथ असेल तर मूळ ग्रंथ ज्या कर्त्याचा असेल त्याचेच नाव शीर्षस्थानी लिहावे.

जसे, मुक्तेश्वर कृत वामन दाजी ओक संपादित वनपर्वाची नोंद करताना वनपर्वाचा कर्ता जो मुक्तेश्वर त्याचे नाव शीर्षस्थानी लिहून संपादकाचे नांव ग्रंथनामानंतर लिहावे.

मुक्तेश्वर

वनपर्व. संपादक - वामन दाजी ओक

काही ग्रंथ संस्थेकडून, मंडळाकडून, विद्वत्परिषदेकडून, संमेलनाकडून किंवा सरकारकडून प्रसिद्ध होतात. अशा ग्रंथांवर कर्तृत्वाचा निर्देश नसल्यास त्यांची नोंद त्या त्या प्रसारक संस्थेच्या नावाखाली करावी. पण ग्रंथावर एखाद्या विशिष्ट ग्रंथकाराचे नाव असेल तर मात्र त्याच नावाखाली नोंद करणे चांगले. उदाहरणार्थ,

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

वार्षिक इतिवृत्त

पण

आपटे, दत्तात्रय विष्णु (संपादक)

चंद्रचूड दसर

पहिल्या उदाहरणात ग्रंथ विशिष्ट ग्रंथकाराचा नसून अनेक लेखकांच्या लेखांचा संग्रह आहे. पण दुसऱ्या उदाहरणात ग्रंथ जरी इतिहास मंडळाने प्रकाशिला असला तरी तो आपटे या विशिष्ट संपादकाने सजविला आहे. यामुळे दोन्ही ठिकाणी दोन भिन्न प्रकारांनी ग्रंथकार नाम लिहावे लागले.

ज्या ग्रंथांवर कर्तृत्वाबद्दल काहीच नोंद नसते त्यांची नोंद करताना घोटाळा उत्पन्न होतो. एक तर ग्रंथकारनामाचे स्थान कोरे सोडून नोंद करावी किंवा 'अनाम' हेच नाव समजून त्याचेखाली ग्रंथाची नोंद करावी.

अनाम

गिलच्यांचा सूड अर्थात् पानिपताचा मोबदला

या नोंदीबद्दल सूचिकारांत एकवाक्यता नाही. काही सूचिकार तर अशी नोंद करताना ग्रंथकाराचे स्थानीच लघुग्रंथनाम लिहावे असे म्हणतात.

स्त्रियांचे नाव लिहिताना कुमारी, सौभाग्यवती, श्रीमती इत्यादी जीवितस्थितिदर्शक शब्द नावापुढे जरूर लिहावे. एखाद्या ग्रंथकर्तीने काही ग्रंथ कुमारिकावस्थेत लिहिले असून काही

विवाहित अवस्थेत लिहिलेले असल्यास तिच्या ग्रंथांची नोंद दोन्ही नावांनी न करता कोणत्या तरी एकाच नावाने करावी, पण नाव लिहिताना पुढील पद्धतीने लिहावे -

लेले, मुक्ताबाई (श्री.) = दीक्षित, मुक्ताबाई (सौ.)

एथवर ग्रंथकारनामाचा विचार झाला. आता ग्रंथवर्णनातील दुसरा विषय जो ग्रंथनाम त्याचा विचार करू. ग्रंथाचे नाव ग्रंथकाराचे नावानंतर थोडी जागा सोडून पुढे किंवा त्या नावाचे खाली लिहावे. ग्रंथाचे नाव मुखपृष्ठावर जसे दिले असेल तसेच पूर्ण लिहावे. त्यात संक्षेप वगैरे करू नयेत. तसेच हे नाव मलपृष्ठावरून उतरून घेऊ नये. मुखपृष्ठ नसेल तर मलपृष्ठावरील नावाचा उपयोग करावा. ग्रंथावर काहीच नाव नसेल तर ग्रंथाला जेथे आरंभ होतो त्या ठिकाणी लिहिलेले नाव स्वीकारावे. जर ग्रंथनाम फारच विस्तीर्ण असेल तर त्यातील काही अनावश्यक शब्द गाळावेच लागतील. पण असे गाळलेले भागटिंबांनी दर्शवावे. ग्रंथनामाच्या अखेरचा भाग गाळावयाचा असल्यास..... टिंबे देऊन पुढे इ. असे लिहावे. शक्य तो ग्रंथनामाच्या प्रारंभीचे शब्द गाळू नयेत. केव्हा केव्हा ग्रंथाला निरनिराळ्या भाषांत दोन निरनिराळी मुखपृष्ठे जोडलेली असतात, अशा प्रसंगी ज्या भाषेत ग्रंथ छापलेला असेल त्याच भाषेत छापलेल्या मुखपृष्ठावरून ग्रंथनाम उतरून घ्यावे. ग्रंथनामानंतर जोड ग्रंथकार, संपादक इत्यादीकांची नावे आवश्यकतेप्रमाणे लिहावी.

आता आवृत्तीचा निर्देश केला पाहिजे. प्रथमावृत्तीचा निर्देश मुखपृष्ठावर करण्याची साधारणपणे रूढी नाही, व सूचीमध्येही त्याची नोंद करून जागा अडविण्याचे कारण नाही. पुढील आवृत्तीचा मात्र अवश्य निर्देश केला पाहिजे. आवृत्ती हा शब्द मराठीत पुनर्मुद्रण या अर्थी वापरला जातो. पण हे बरोबर नाही. परिभाषा शिथिल असू नये. यासाठी पहिले मुद्रण, दुसरे मुद्रण असे शब्द वापरावे. ज्या वेळी ग्रंथकार ग्रंथामध्ये विशेष प्रकारचे फेरफार करतो व ग्रंथांचे स्वरूपच बदलून टाकतो तेव्हा त्याला संस्करण असे म्हणावे.

आवृत्तीनंतर प्रकाशनस्थल व प्रकाशक यांचा निर्देश केला पाहिजे. ग्रंथकाराच्या खालोखाल प्रकाशकाचे महत्त्व आहे. कित्येक प्रकाशकांचे ग्रंथ असे वेचक असतात की माहीतगार वाचक केवळ प्रकाशकाचे नाव पाहून ग्रंथ खरेदी करतात. प्रकाशनार्थ ग्रंथाचा स्वीकार करावयाचा की नाही हे ठरविण्याचा अधिकारही प्रकाशकाचा आहे. प्रकाशकाचा निर्देश केल्याने पुस्तक उपलब्ध कोठे होईल हे समजण्याचे एक साधन निर्माण केल्यासारखे होते.

यानंतर मुद्रणालयाचे नाव व मुद्रणस्थल यांचीही माहिती दिली पाहिजे. मुद्रणाच्या धंद्याची उत्क्रांती शोधणाऱ्याला ही माहिती फार उपयोगी पडेल. संक्षेपात्मक सूचीमध्ये ही माहिती गाळली तरी चालेल. पण प्रकाशकाचे नाव मुखपृष्ठावर दिलेले नसल्यास मुद्रणविषयक नोंद निश्चयाने करावी.

मुद्रणनिर्देशानंतर अत्यंत महत्त्वाचा उल्लेख प्रकाशनकालाचा. हा पुस्तकाचा जन्मकालच असल्यामुळे वाङ्मयाचा कालानुक्रमिक अभ्यास करणाऱ्याचे यावाचून भागणार नाही. प्रकाशनकाल मुखपृष्ठावर दिलेला असतो. पण तेथे काही निर्देश नसल्यास प्रस्तावनेच्या शेवटी किंवा अर्पणपत्रिकेखाली जो काल दिला असेल त्याचा स्वीकार करावा. कधी कधी एकाच पुस्तकात भिन्न स्थली भिन्न काल लिहिलेले असतात, अशा वेळी दोहोंचीही नोंद करावी. प्रकाशनकाल

सापडला नाही तर अन्य साधनांवरून तो ठरविण्याचा प्रयत्न करावा. सरकारकडून विशिष्ट प्रदेशातील एकंदर प्रकाशितांची यादी नियमाने प्रसिद्ध होते तिचा अशा ठिकाणी फार उपयोग होईल. पूर्वी ग्रंथ रजिस्टर करावे लागत. त्यांच्या नोंदीचे कागदपत्र मिळाल्यासही प्रकाशनकाल ठरविता येईल. कर्त्याच्या चरित्राचे अवलोकनानेही कदाचित् ही माहिती मिळू शकेल. अशी माहिती प्रयत्न करूनही न मिळाल्यास निदान शतकाचा तरी उल्लेख करून ठेवावा. हस्तलिखित ग्रंथात ही माहिती ग्रंथाचे अंती देण्याची पद्धती होती.

प्रकाशनकाल अनेक प्रकारांनी दर्शविलेला असतो. प्राचीन इंग्रजी ग्रंथांत M D C इत्यादी अक्षरांनी तो दर्शविण्यात येत असे. पण सर्वसाधारणपणे तो आरबी अंकांनी लिहिण्याची पद्धती आहे. केव्हा केव्हा तो कृतात्मक शब्दांनीही सूचविलेला असतो. ही पद्धती विशेषतः जुन्या पोथ्यांतून दिसून येते. पण अगदी अर्वाचीन कालीही काही लोक तिचा कौतुकाने उपयोग करताना दिसतात. 'आर्या मंत्रशिवलीलामृत' या मुद्रित ग्रंथात शेवटी लेखनकाल याच पद्धतीने दिला आहे.

प्रकाशनकाल देताना कालगणनाही कधी कधी वेगवेगळी असते. कोठे ख्रिस्ती शक आढळतो, कोठे शककाल दिलेला असतो, कोठे विक्रमकाल, कोठे महावीरकाल, तर कोठे शिवशक, तर कोठे दयानंदशक दिलेला असतो. अशा वेळी ज्या पद्धतीने काल दिला असेल त्याचप्रमाणे तो नोंद करताना द्यावा.

प्रकाशनकाल दिल्यानंतर पृष्ठसंख्या दिली पाहिजे. पाश्चिमात्य देशांत मुद्रणाची सुरुवात झाल्यावर कित्येक वर्षे ग्रंथावर पृष्ठांक दिलेले नसत. हळूहळू पत्रांक येऊ लागले व आता पृष्ठांकाची प्रथा सरसहा रूढ झाली आहे. मुखपृष्ठापासून अखेरच्या पानापर्यंत धावते पृष्ठांक देऊन छापलेले ग्रंथ अगदी अलीकडे निघू लागले आहेत. पण पूर्वीची पुस्तके पाहिली तर एकाच पुस्तकात पृष्ठांचे अनेक अनुक्रम दिसून येतात. त्यांची नोंद काळजीपूर्वक केली पाहिजे. पृष्ठांची मोजणी मुखपृष्ठापासून सुरू करावी. प्रास्ताविक पृष्ठे वेगळी द्यावी; नंतर मुख्य ग्रंथाची पृष्ठे द्यावी व शेवटी परिशिष्टांची इत्यादी पृष्ठे द्यावी. शक्य तो कोणतेही पृष्ठ सोडू नये. अंकहीन पाठपोट पान सोडून द्यावे तसेच जाहिरातीची पत्रे सोडून द्यावी. ग्रंथात पृष्ठांचे अनेक अनुक्रम असल्यास ते आहेत तसे वेगवेगळे दर्शविले पाहिजेत. पृष्ठे दिल्यावर ग्रंथाचा आकार इंचांनी मोजून द्यावा. ग्रंथ जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांप्रमाणे आडवा छापला असल्यास त्याचाही निर्देश स्पष्टपणे केला पाहिजे. यानंतर ग्रंथ एखाद्या मालेतील असल्यास मालेचे नाव व क्रमांक द्यावा. मूल्य सरतेशेवटी द्यावे. विशिष्ट बांधणीच्या प्रतीची वेगळी किंमत असल्यास तिचीही स्वतंत्र नोंद करावी.

ग्रंथवर्णनातील शेवटचा भाग म्हणजे ग्रंथविषयक टिपणांचा. विचिकित्सक व शोधकोपयोगी ग्रंथसूचीमध्ये हा भाग विशेष महत्त्वाचा ठरेल, कारण याच भागात ग्रंथाच्या अंतरंगाविषयी किंवा वैशिष्ट्यविषयी आणि ग्रंथकाराविषयी माहितीची नोंद करणे शक्य आहे. आता कोणकोणत्या बाबींसंबंधी टिप्पण लिहिणे उपयुक्त होईल त्याचा विचार करू. ग्रंथ जर अन्य भाषेतून भाषांतर करून किंवा रूपांतर करून लिहिला असेल तर मूळ ग्रंथाचे व ग्रंथकाराचे पूर्ण नाव टिपेत अगत्याने दिले पाहिजे. ग्रंथाची मौलिकता किंवा गौणता अशा टिपेनेच प्रकट होईल. पण अशी टीप नसल्यास अभ्यासकाची दिशाभूल होण्याचा संभव आहे. ग्रंथ जर समुच्चय-ग्रंथ असेल तर

ज्या ज्या घटकांचा तो बनला असेल त्या सर्व घटकांची नोंद टिपेत केली पाहिजे. ग्रंथाचे नाव संदिग्ध किंवा काल्पनिक असल्यास ग्रंथविषयबोधक टीप अवश्य द्यावी. ग्रंथ अन्य नामाने ओळखला जात असल्यास त्याचाही टिपेत निर्देश करावा. विशिष्ट ठिकाणी ग्रंथाचा लेखनकाल देण्याची आवश्यकता वाटल्यास त्याचीही नोंद टिपेत करावी. ग्रंथकाराचे टोपणनाव किंवा त्याचा जन्म-मृत्यु-काल देण्यालाही हे योग्य स्थान आहे. ग्रंथ ऐतिहासिक स्वरूपाचा असल्यास त्या ग्रंथाने जो कालखंड व्यापला असेल त्या कालखंडाचाही उल्लेख करणे आवश्यक आहे. ग्रंथ सरकारजमा झाला असेल तर तसा स्पष्ट उल्लेख करणे उपकारक होईल. ग्रंथात जी वाङ्मयलेखनपद्धती स्वीकारली असेल तिचा उल्लेखही केव्हा केव्हा विशेष फायद्याचा होतो. ग्रंथाला एखाद्या विषयावर महत्त्वाची प्रस्तावना अगर निबंध जोडला असल्यास किंवा कर्त्याचे चरित्र प्रारंभी जोडले असल्यास त्या गोष्टीचीही टिपेत नोंद करावी.

भाषांतरित ग्रंथाचे बाबतीत, भाषांतर ज्या मूळ ग्रंथावरून केले त्याची संहिता सोबत छापली असल्यास, तसा स्पष्ट निर्देश केला पाहिजे. महत्त्वाचे ग्रंथात कित्येकदा ग्रंथाचे शेवटी सूची, परिशिष्टे, तक्ते, इत्यादी जोडलेले असतात, त्यांचाही उल्लेख करावा. ग्रंथ टंकमुद्रित नसून शिलामुद्रित असेल किंवा स्टीरिओ पद्धतीने छापला असेल तर त्या गोष्टीचीही नोंद करावी. ग्रंथाला उपयोगात आणलेल्या कागदाचाही उल्लेख केव्हा केव्हा फायद्याचा होतो. काही ग्रंथांचे बाबतीत विषयानुक्रम संक्षेपाने उतरून घ्यावा लागतो. त्याशिवाय ग्रंथाची नीट कल्पनाच येऊ शकत नाही. परकीय भाषेतील ग्रंथ असल्यास त्या भाषेचीही नोंद केली पाहिजे. तसेच ग्रंथात उपयोजिलेल्या भिन्न लिपीचाही उल्लेख केला पाहिजे.

कोणत्या ग्रंथाला कोणत्या प्रकारच्या टिपणाची गरज आहे ते त्या ग्रंथाच्या स्वरूपावर अवलंबून राहिल. याबद्दल अगदी काटेकोर असे नियम करणे कठीण आहे. पण एक गोष्ट सूचिकाराने विशेषतः लक्षात ठेविली पाहिजे की टिपण पाल्हाळाचे नसावे. ते संक्षेपात्मक व मुद्देसूद लिहिलेले असावे. जी गोष्ट ग्रंथनामावरून सहज लक्षात येण्यासारखी आहे तीच फिरून अनुवाद करून टिपेत मांडू नये. दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे टिपण टीकात्मक नसावे. ग्रंथांवर टीका करणे हे सूचिकाराच्या कार्यक्षेत्रात येत नाही.

ग्रंथावर टिपण लिहिणे सोपे काम नाही. सूक्ष्मदृष्टी, वाचकांच्या व अभ्यासकांच्या दृष्टिकोनांचे संपूर्ण ज्ञान, संक्षेपाने व मोजक्या शब्दांत लिहिण्याची हातोटी, इत्यादी अनेक गुणांची त्याला आवश्यकता आहे व ती संपादन करण्याचा सूचिकाराने प्रयत्न करावा.

टिपणविषयक माहिती प्रत्यक्ष मुखपृष्ठावरून घेतलेली नसल्यामुळे टिपण नेहमी चौकटी कंसात लिहावे असा सूचिशस्त्राचा नियम आहे.

४. ग्रंथनामांची मांडणी

येथवर ग्रंथांचे वर्णन कसे लिहावे त्याचा विचार झाला. आता या नियमांप्रमाणे इच्छित ग्रंथांचे वर्णन लिहून झाल्यावर त्यांची मांडणी कशी करावयाची त्याचा विचार करू.

आपणाला जर एखादी इमारत बांधावयाची असेल तर ती ज्यांचे उपयोगासाठी बांधावयाची त्यांचे सोईचे दृष्टीने पूर्ण विचार करून आपण तिचे शिल्प निश्चित करतो. जसे शाळेसाठी वेगळे,

देवमंदिरासाठी वेगळे, राहत्या घरासाठी वेगळे, प्रदर्शनालयासाठी वेगळे याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारच्या शिल्पांचा आपणांस निरनिराळ्या कारणांनी उपयोग करावा लागतो. त्याचप्रमाणे सूचीची मांडणी करताना तिच्या शिल्पाचाही विचार आवश्यक होतो.

ग्रंथसूचीची रचना, ज्या वाचकांसाठी किंवा अभ्यासकांसाठी ती निर्माण केली असेल, त्यांना तिचा जास्तीत जास्त व सुलभतेने उपयोग व्हावा अशा पद्धतीने केली पाहिजे. यासाठी ग्रंथनामांची मांडणी करण्याच्या अनेक पद्धती अस्तित्वात आलेल्या आहेत. कोणी मुद्रणालयांच्या नामानुक्रमाने, कोणी प्रकाशनस्थलांच्या नावांप्रमाणे, कोणी प्रकाशकांच्या नावांप्रमाणे, कोणी देशाच्या नामानुक्रमाने, कोणी भाषेच्या नामानुक्रमाने, कोणी ग्रंथकारनामानुक्रमाने, कोणी विषयनामानुक्रमाने, याप्रमाणे अनेक प्रकारांनी ग्रंथनामांची जुळणी करण्यात येते. यांपैकी आपण कोणत्या पद्धतीचा स्वीकार करावयाचा ते मुख्यत्वेकरून सूचीचा उपयोग करणांवर अवलंबून राहिल. परंतु या कामी सर्वसाधारणपणे चार प्रकारच्या पद्धतींचा विशेष उपयोग करण्यात येतो.

ग्रंथांच्या रचनेची, पहिली व सर्वांत सुलभ पद्धती म्हणजे ग्रंथकारनामानुक्रमपद्धती. या पद्धतीने रचना करावयाची म्हणजे ग्रंथकारांची नावे वर्णानुक्रमाने जुळवावयाची व प्रत्येक नावाखाली त्या ग्रंथकाराच्या एकंदर ग्रंथांची नावे द्यावयाची. ग्रंथकाराचे नावाखाली ग्रंथांची रचना करताना कोणी कालानुक्रम स्वीकारतात तर कोणी ग्रंथनामांचा वर्णानुक्रम स्वीकारतात. कोणी आधी समग्र ग्रंथ, मग कालानुक्रमाने भिन्न-भिन्न ग्रंथ, नंतर उताऱ्यांचे ग्रंथ अशी रचना करतात. या पद्धतीने ग्रंथांची जुळणी करताना ज्या पुस्तकांवर कर्त्यांचे नाव नसते असे ग्रंथ ग्रंथनामानुक्रमाने जुळविण्याची रूढी आहे. एका ग्रंथकाराचे समग्र वाङ्मय तपासावयाचे झाल्यास या पद्धतीचा उत्तम उपयोग होतो.

दुसरी कोशात्मक रचनापद्धती. या पद्धतीत ग्रंथकारांची नावे, विषयनामे, ग्रंथनामे, संदर्भ, इत्यादी सर्वांचा संग्रह एकत्र वर्णानुक्रमाने करण्याची रीत आहे. या पद्धतीमध्ये संलग्न विषयांवरील ग्रंथ एकत्र सापडण्याची शक्यता नसते; परंतु विवक्षित माहिती मात्र ताबडतोब सापडू शकते. ग्रंथसूची, संदर्भसूची, ग्रंथकारसूची याप्रमाणे वेगवेगळ्या विभागांत माहिती शोधावी लागत नाही व वाचकाचे श्रम वाचतात. ही पद्धती अमेरिकेत विशेष लोकप्रिय आहे.

तिसरी विषयनामानुक्रम रचनापद्धती. या पद्धतीने ग्रंथसूचीची मांडणी करताना प्रत्येक ग्रंथाची नोंद त्या ग्रंथाच्या प्रत्यक्ष विषयाचे नाव शीर्षकस्थानी लिहून केली जाते. यामुळे या प्रकारच्या सूचीत कोणत्याही विषयावरील ग्रंथ ताबडतोब एकत्र सापडू शकतात. संलग्न विषयावरील ग्रंथ तसेच एका कर्त्याचे सर्व ग्रंथ एकत्र सापडू शकत नाहीत हा या पद्धतीतील एकच दोष होय.

चवथी पण सर्वश्रेष्ठ पद्धती म्हणजे वर्गीकृत रचना. या प्रकारच्या रचनेत प्रथम जगातील यच्चयावत् ज्ञानाचे काही मुख्य वर्ग करण्यात येतात व त्या प्रत्येक वर्गाचे फिरून उपवर्ग, प्रत्येक उपवर्गाचे विभाग, विभागाचे उपविभाग अशी व्यवस्था केलेली असते. यामुळे एका विषयाचा अभ्यास करणाराला त्या विषयाचे व त्याच्या सर्व पोटविषयांचे ग्रंथ एकत्रित सापडू शकतात. या रचनापद्धतीत एका ग्रंथकाराचे एकंदर वाङ्मय एकत्र सापडू शकत नाही, हा एकच दोष आहे.

ग्रंथांची वर्गीकृत रचना करण्यासाठी अनेक निरनिराळ्या पद्धती अस्तित्वात आलेल्या आहेत. त्यांत ड्यूईने तयार केलेली दशांश वर्गीकरणपद्धती ही जगन्मान्य झालेली आहे. पण या

पद्धतीत अमेरिकन दृष्टिकोनाला सर्वत्र प्राधान्य दिलेले असल्यामुळे या पद्धतीत अनेक दोष निर्माण झालेले आहेत. त्याचप्रमाणे भारतीय ज्ञानाला एकंदरीने या पद्धतीत अगदी गौणस्थान दिलेले असल्यामुळे ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण करताना ही पद्धती स्वीकारणे कठीण झालेले आहे. ब्राऊन नामक इंग्रज ग्रंथपालाने Subject Classification (विषयनिष्ठ वर्गीकरण) या नावाची पद्धती तयार केलेली आहे. तसेच कटरने Expansive classification (विस्तरणशील पद्धती) नामक पद्धती निर्माण केली आहे. अमेरिकेच्या काँग्रेसचे जे प्रचंड ग्रंथालय आहे त्यात उपयोजिलेली वर्गीकरणपद्धती Library of congress classification या नावाने प्रसिद्ध आहे. ती विविध पद्धतींचा समन्वय करून तयार केलेली आहे. परंतु या सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ अशी एक वर्गीकरणपद्धती अलीकडे निर्माण झाली असून तिचे जनकत्व श्री. रंगनाथन, मद्रास विद्यापीठाचे ग्रंथपाल, यांच्याकडे जाते. या पद्धतीचे नाव 'द्विबिंदू वर्गीकरणपद्धती' असे असून ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण करण्याला ही सर्वोत्कृष्ट पद्धती आहे असे आम्ही निश्चयाने सांगू शकतो. आपल्या दृष्टीने फक्त एकच दोष या पद्धतीत दिसतो. तो म्हणजे विषयाचा बोध होण्यासाठी तीत उपयोजिलेली रोमन वर्णमालेतील अक्षरचिन्हे हा होय.

वर ग्रंथांची मांडणी करण्याच्या ज्या चतुर्विध पद्धतींचे दिग्दर्शन केले आहे ते सर्वसामान्य विषयांच्या ग्रंथसूचींना अनुलक्षून केले आहे. आता अत्यंत मर्यादित स्वरूपाच्या विषयसूचीची मांडणी कशी करावी त्याचे किंचित् अवलोकन करू.

पहिल्याने व्यक्तिसूची घेऊ. व्यक्तिसूची म्हणजे एका व्यक्तीसंबंधीच्या सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाचा संग्रह. म्हणजे त्या व्यक्तीने निर्माण केलेले वाङ्मय व त्याचे संबंधीचे वाङ्मय. अशा सूचीची रचना खालील अनुक्रमाने करण्याची रूढी आहे.

- (१) समग्र ग्रंथ
- (२) दोन अथवा अधिक ग्रंथांचे एकत्रित संग्रह
- (३) वैयक्तिक ग्रंथ (हे ग्रंथ वर्णानुक्रमाने देऊन प्रत्येक ग्रंथासंबंधीचे चर्चात्मक वाङ्मय त्या पुस्तकाखालीच द्यावे.)
- (४) अन्य ग्रंथकाराचे सहकार्याने लिहिलेले ग्रंथ
- (५) संशयास्पद ग्रंथ (जे ग्रंथ त्या व्यक्तीचे नावावर मोडतात पण ज्यांचे कर्तृत्वासंबंधी संशय आहे अशा ग्रंथांचा येथे समावेश करावा.)
- (६) उतारे
- (७) संपादित किंवा भाषांतरित वाङ्मय
- (८) व्यक्ती व तिचे कार्य यांचेसंबंधी चर्चात्मक वाङ्मय (या विभागाचेही सर्वसामान्य परीक्षण व चरित्रे असे वर्गीकरण करावे.)

वर दिलेल्या अनुक्रमांत अनेक फेरफार हेतुपरत्वे करावे लागतील, त्यासंबंधी नियम देणे अशक्य आहे. अशा ठिकाणी सूचिकाराने आपल्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग करावा.

ऐतिहासिक पुरुषांसंबंधी सूची करावयाची असेल तर तिची मांडणी करताना विशेषतः कालक्रमाने रचना करावी. समजा, शिवाजीविषयक वाङ्मयाची सूची करावयाची आहे तर तिची मांडणी पुढीलप्रमाणे करावी.

संदर्भसूचीची रचना

- (१) सर्वसामान्य चरित्रे, बखरी
- (२) कालखंड व जीवनदशा
 - (१) बाल्य
 - (२) तारुण्य
 - (३) कौटुंबिक जीवन
 - (४) राजकारण
 - (५) पराक्रम
- (३) विशेष प्रसंग
 - १६५६ चंद्रराव मोरे
 - १६५९ अफजलखानाचा वध
 - १६६३ शाहिस्तेखान प्रकरण
 - १६६६ आग्र्याहून सुटका
 - १६७४ राज्याभिषेक
- (४) साधन ग्रंथ
- (५) चर्चा
- (६) तत्संबंधी काव्ये, नाटके, कादंबऱ्या, इत्यादी

याप्रमाणे कोणत्याही मर्यादित विषयाची सूची तयार करावयाची असल्यास तिची रचना त्या विषयाला अनुलक्षून विचारपूर्वक व वाचकांचे सोईचे दृष्टीने केली पाहिजे. येथे अनेक उदाहरणे घेऊन हा विषय हवा तेवढा वाढविता येईल; पण तसे करण्याला अवकाश नसल्यामुळे आता संदर्भसूचीच्या रचनेकडे वळू.

५. संदर्भसूचीची रचना

या प्रकरणात संदर्भसूची म्हणजे काय, तिची आवश्यकता काय, आणि संदर्भ तयार कसे करावे या तीन मुद्यांचा विचार करावयाचा आहे. प्रथम संदर्भसूची म्हणजे काय ते पाहू.

ग्रंथकाराचे, जोड ग्रंथकाराचे, संपादकाचे, भाषांतरकाराचे, संस्थेचे, व्यक्तीचे, ग्रंथांचे, विषयाचे याप्रमाणे हजारो नावे ग्रंथसूचीमध्ये ग्रंथवर्णनाचे अनुषंगाने उल्लेखिलेली असतात. यातील एखादे विशिष्ट नाव ग्रंथसूचीत कोणत्या ठिकाणी आले आहे हे समग्र सूची तपासल्याशिवाय कसे सापडणार ? समग्र सूची तपासणे मोठ्या कष्टाचे व कालावधीचे काम आहे. अभ्यासक तर नेहमीच मोठ्या घाईत असतात. अशा स्थितीत ग्रंथसूचीत विवक्षित माहिती त्वरेने हुडकून काढण्यासाठी ग्रंथसूचीला संदर्भसूची या उपांगाची जोड द्यावी लागते. अभ्यासकाला ज्याची गरज लागण्याची शक्यता आहे असा जो जो संदर्भ ग्रंथसूचीत आला असेल त्या प्रत्येकाची नोंद संदर्भसूचीत करावयाची असते. येथे संदर्भ संक्षेपाने लिहून तत्संबंधी माहिती ज्या पृष्ठावर सापडेल त्याचा पृष्ठांक द्यावयाचा असतो. अशा रीतीने एकंदर संदर्भ लिहून झाले आणि त्यांची जुळणी

वर्णानुक्रमाने केली म्हणजे संदर्भसूची सिद्ध झाली.

ग्रंथसूची वेगवेगळ्या पद्धतींनी बनविलेल्या असतात. काही सूचींत एकंदर ग्रंथकारांची नावे वर्णानुक्रमाने दिलेली असून प्रत्येकाचे सर्व ग्रंथ त्यांचे नावाखाली एकत्र उल्लेखिलेले असतात. काही सूचींत एकंदर ग्रंथ कालानुक्रमाने लावलेले असतात. काही सूचींत जगातील एकंदर ज्ञानाचे विषय वर्णानुक्रमाने लावून प्रत्येक विषयावरील सर्व ग्रंथ त्या विषयाचे नावाखाली दिलेले असतात. याप्रमाणे ग्रंथसूचीच्या भिन्न-भिन्न रचनापद्धती असल्यामुळे प्रत्येक ग्रंथसूचीला जोडावयाची संदर्भसूचीही भिन्न-भिन्न प्रकारची होते. याविषयी असा नियम सांगता येतो की ग्रंथसूची ज्या पद्धतीने रचली असेल त्याहून भिन्न पद्धतीने संदर्भसूचीची रचना करावी. जसे ग्रंथसूचीत एकंदर ग्रंथ ग्रंथकारनामानुक्रमाने जुळविले असल्यास संदर्भसूची ग्रंथनामानुक्रमाने व ग्रंथनामानुक्रमाने जुळवावी. असे करण्याचा हेतू द्विगुणित काम होऊ नये हा असतो. जी माहिती ग्रंथसूचीवरून कोणालाही अविलंबेकरून काढता येईल. तिच्यासंबंधी संदर्भ फिरून संदर्भसूचीत देऊ नयेत इतके अनुसंधान राखले म्हणजे झाले. संदर्भसूची ही वाटाड्यासारखी आहे. जी माहिती आपण वाटाड्याला विचारणार ती त्यालाच बिनचूक माहीत नसेल तर वाटाड्या घेण्याचे तरी कारण कोठे राहिले ? यासाठी संदर्भ बिनचूक असले पाहिजेत. तसेच प्रत्येक संदर्भ कोठे सापडेल हे दर्शविणारा पृष्ठांकही बरोबर दिला पाहिजे. संदर्भ विस्ताराने देण्याचे कारण नाही. ते कार्य वर्णनात्मक ग्रंथसूचीने केलेलेच असते. यासाठी संदर्भ शक्य तितके संक्षेपाने द्यावे. जी जी माहिती गाळता येईल ती अवश्य गाळावी. मात्र त्यामुळे कार्याला अपाय होऊ नये व संदर्भ संदेहात्मक होऊ नये इतकी काळजी घ्यावी.

संदर्भ दोन प्रकारचे असतात : (१) प्रत्यक्ष संदर्भ, (२) अप्रत्यक्ष संदर्भ. पहिल्या प्रकारचा संदर्भ आपल्याला पाहिजे असलेली माहिती ग्रंथसूचीच्या ज्या पृष्ठावर सापडेल त्या नेमक्या पृष्ठावर नेऊन सोडतो. जसे -

कुंटे, महादेव मोरेश्वर

दुसऱ्या प्रकारचा संदर्भ आपणाला एकदम इच्छित स्थळी पोहचवू शकत नाही. तो आपणाला संदर्भसूचीतील दुसऱ्या एका संदर्भापर्यंत नेऊन सोडतो, व मग हा नवीन संदर्भ आपणाला ग्रंथसूचीतील इच्छित स्थळाचे मार्गदर्शन करतो; जसे -

गोविंदाग्रज

पहा	गडकरी, राम गणेश
किंवा	प्रणयाराधन
पहा	अनुनय

प्रत्यक्ष संदर्भ लिहिणे अगत्याचे असले तरी सोपे काम आहे. पण अप्रत्यक्ष संदर्भ लिहिण्याला भेदक व मर्मग्राही बुद्धीची व वाङ्मयविषयक अवाढव्य ज्ञानाची गरज लागते. अप्रत्यक्ष संदर्भ इतके महत्त्वाचे आहेत की ते दिले नसल्यास संदर्भसूची निरुपयोगी ठरेल.

आता संदर्भ लिहून कसे काढावयाचे त्याचा विचार करू. येथे एक एक उदाहरण घेऊन त्यावरून संदर्भ कसे तयार होतात ते पाहू. 'मराठी-ग्रंथ-सूची'च्या प्रथम पृष्ठावर दातेकृत महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची या ग्रंथाचे वर्णन दिले आहे; ते असे -

दाते, यशवंत रामकृष्ण

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची (१८००-१९१७). डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या प्रस्तावनेसह. (साहा. रामचंद्र त्र्यंबक देशमुख) देशसेवक; नागपूर; १९१९; १५६ + ३६०; रु. ५ (ग्रंथांची सूची; मासिकांची व मासिकांतील लेखांची सूची)

या पुस्तकाचे खालीलप्रमाणे संदर्भ लिहावे.

दाते, यशवंत रामकृष्ण

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची १

केतकर, श्रीधर व्यंकटेश पहा

दाते, यशवंत रामकृष्ण

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची (प्रस्तावना) १

देशमुख, रामचंद्र त्र्यंबक पहा

दाते, यशवंत रामकृष्ण

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची १

हे व्यक्तिविषयक संदर्भ झाले. आतां ग्रंथनामावरून पुस्तक शोधणारासाठी -

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची

पहा दाते, यशवंत रामकृष्ण १

व वाङ्मयसूची (महाराष्ट्रीय)

पहा दाते, यशवंत रामकृष्ण १

असे दोन संदर्भ लिहिले पाहिजेत. शिवाय या ग्रंथात मासिकांतील लेखांची सूची दिलेली असल्यामुळे त्याचाही निर्देशक संदर्भ तयार केला पाहिजे.

मासिकांतील लेखांची सूची

पहा दाते, यशवंत रामकृष्ण

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची १

वरील एकंदर संदर्भामुळे या पुस्तकाच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या भागावर प्रकाश पडला असून कोणत्याही प्रकारे पुस्तकाची मागणी झाल्यास तो सापडण्यास अडचण पडणार नाही.

व्यक्तीविषयक संदर्भ देताना व्यक्तीचा ग्रंथाशी असलेला संबंध, योग्य शब्द व्यक्तीच्या नावापुढे लिहून, व्यक्त करावा. महाराष्ट्र शारदा या अत्रे यांनी संपादिलेल्या पुस्तकाचा संदर्भ देताना तो पुढीलप्रमाणे लिहावा.

अत्रे, प्रल्हाद केशव संग्राहक

पहा महाराष्ट्र शारदा भाग २ ५७१

ग्रंथ भाषांतरित असल्यास मूळ ग्रंथकाराच्या नावाचा संदर्भ अवश्य दिला पाहिजे. मूळ ग्रंथकाराचे नाव दिले नसल्यास ते शोधून काढावे. भावाचार्य अष्टपुत्रे यांनी 'भावदीपिका म्हणजे गीतगोविंदाची समश्लोकी प्राकृत टीका' या नावाचे पुस्तक लिहिले आहे. या ग्रंथनामात

गीतगोविंदाच्या मूळ कर्त्याचे नाव दिलेले नाही. पण सूचिकाराने ते शोधून खालीलप्रमाणे संदर्भ द्यावा.

जयदेव

पहा अष्टपुत्रे, भावाचार्य
भावदीपिका

५७१

ग्रंथांच्या नावांचे संदर्भ देताना तारतम्याचा उपयोग केला पाहिजे. ग्रंथनाम काल्पनिक स्वरूपाचे किंवा ग्रंथविषयाचा बोध होऊ नये असे रचलेले असल्यास त्याचा संदर्भ देणे अत्यावश्यक आहे. रक्तध्वज, हिरा हरपला, स्मृतिचित्रे, नवरत्नांचा हार, नवे डोळे, रशना ही अशा प्रकारची नावे होत. काल्पनिक नावांचे संदर्भ असे लिहावे -

मोत्याची कुडी

पहा दौंडकर, खंडेराव सावळाराम

ग्रंथाचे नाव काल्पनिक नसल्यास ते संक्षेपाने दिले पाहिजे. ग्रंथनामाची नोंद करताना श्री, श्रीमत्, सचित्र, संगीत, इत्यादी निरर्थक व गौरवात्मक सर्व गौण शब्द गाळावे. 'श्रीसाधु निश्चलदासकृत युक्तिप्रकाशाचे भाषांतर अर्थात् वेदान्तयुक्तिप्रकाशादर्श' या ग्रंथनामातील 'युक्तिप्रकाश' व 'वेदांतयुक्तिप्रकाशादर्श' हे दोनच मुख्य शब्द असल्यामुळे त्यांचेच फक्त संदर्भ द्यावे -

युक्तिप्रकाश

पहा निश्चलदास

५५

'श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीशंकराचार्यविरचित विवेकचूडामणि' या ग्रंथनामातील 'विवेकचूडामणि' एवढ्या एकाच नावाचा संदर्भ द्यावा.

काही ग्रंथ संग्रहस्वरूपाचे असतात. अशा ग्रंथांत एक किंवा अनेक लेखकांच्या लेखांचा संग्रह असतो. अशा ग्रंथांचे जे विविध घटक असतात त्यांचे स्वतंत्र संदर्भ दिले पाहिजेत. चिपळूणकरकृत निबंधमाला हा समुच्चय-ग्रंथ पाहिल्यास त्यांत अनेक मोठमोठ्या, लघुग्रंथात्मक, लेखांचा संग्रह आहे. येथे प्रत्येक निबंधाचा संदर्भ दिला पाहिजे. परंतु आगरकरकृत निबंधसंग्रहातील निबंधांचे संदर्भ देण्याचे कारण नाही. त्याचप्रमाणे 'अनेक कविकृत पदे, कटाव, लावण्या, इत्यादी पदसंग्रह' या ग्रंथातील प्रत्येक कवीचा संदर्भ लिहिला पाहिजे; परंतु रसतरंगिणी या काव्यसंग्रहातील कोणत्याही कवितेचा अथवा कवीचा संदर्भ देण्याचे कारण नाही. ग्रंथघटकाचे संदर्भ देताना ग्रंथकारनामावरून व लेखविषयावरून याप्रमाणे दोन्ही प्रकारचे संदर्भ द्यावे. जसे -

मोरोपंत (सामान्य विवेचन)

पहा चिपळूणकर, विष्णू कृष्ण
निबंधमाला

१०

समुच्चयग्रंथातील घटकांचे संदर्भ दिल्यामुळे अशा महत्त्वपूर्ण ग्रंथांशांना उजेडात आणण्याचे कार्य साधते. असे संदर्भ देण्याचे टाळल्यास हे महत्त्वाचे भाग अभ्यासकांचे नजरेतून सुटण्याचा व शास्त्रीय अभ्यासांत तेवढीच कमतरता राहण्याचा संभव असतो.

आता काही अप्रत्यक्ष संदर्भांचा विचार करू. काही ग्रंथकार अनेक टोपणनावांनी ग्रंथ लिहितात किंवा काही ग्रंथकार संयुक्त कुलनामे धारण करतात. उदाहरणार्थ, राम गणेश गडकरी

यांचे काही ग्रंथ त्यांचे नावावर छापलेले असून काही 'गोविंदाग्रज, बाळकराम, दीडशाहाणा' अशा नावांनी छापले आहेत. अशा ठिकाणी सर्व ग्रंथ ग्रंथसूचीत गडकरी नावाखाली निर्देशिले असल्यास -

गोविंदाग्रज पहा

गडकरी, राम गणेश

असे मार्गदर्शक संदर्भ द्यावे लागतात. संयुक्त कुलनामाचे बाबतीत ज्या नावाखाली ग्रंथवर्णन दिले असेल त्याहून भिन्न नामाचा संदर्भ दिला पाहिजे. जसे -

वरखेडेकर, गणेश पांडुरंग

पहा जोशी, गणेश पांडुरंग

येथवर प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष सर्व प्रकारच्या संदर्भांचा विचार झाला. आता विषयसंदर्भ कसे द्यावे ते लिहितो. विषयसंदर्भ देताना ग्रंथाचा जो प्रत्यक्ष विषय असेल त्याचा संदर्भ द्यावा. असे संदर्भ ग्रंथकारनामसूची, विषयनामसूची व कोशात्मक सूची या तीन प्रकारच्या सूचींत विशेषेकरून द्यावे लागतात. वर्गीकृत ग्रंथसूचीत समानार्थक शब्दांचे संदर्भ दिले म्हणजे काम भागते. जसे, 'परोपकार' या विषयाखाली त्या विषयावरील सर्व ग्रंथ सूचीत दिले असल्यास त्याचाच वाचक जो 'दान' शब्द त्यावरून संदर्भ द्यावा -

दान

पहा परोपकार

विष्णु हरि औंधकरकृत बेबंदशाही नाटकाला पुढीलप्रमाणे उपयुक्त संदर्भ देता येईल.

संभाजी छत्रपति

विषयक नाटक

पहा औंधकर, विष्णु हरि
बेबंदशाही

येथवर संदर्भ कसे तयार करावे याचे आम्ही केलेले विवरण विशेषतः वर्गीकृत ग्रंथसूचीला अनुलक्षून आहे हे लक्षात ठेवावे. एकंदर संदर्भ तयार झाले म्हणजे ते सर्व वर्णानुक्रमाने लावावे म्हणजे संदर्भसूचीची सिद्धी झाली.

संदर्भसूचीमध्ये काही किरकोळ अडचणी येतात त्यांचे निराकरण करणे अगत्याचे आहे. एकाच नावाचे दोन ग्रंथकार एकाखाली एक आल्यास त्यांचे नावापुढे पदवीदर्शक शब्द लिहून त्यांचे भिन्नत्व स्पष्ट करावे. जसे -

सरदेसाई, गोविंद सखाराम (रियासतकार)

सरदेसाई, गोविंद सखाराम (कोल्हापूर)

दोन अथवा अधिक ग्रंथांना एकच ग्रंथनाम असल्यास त्यांचेही भिन्नत्व स्पष्ट करावे. जसे-

बलिदान (केळकर)

७१५

बलिदान (देवगिरीकर)

७१७

ग्रंथनामे एकसारखी असून त्यांचे विषय भिन्न असल्यास, ग्रंथनामापुढे विषय लिहावा,

म्हणजे इच्छित संदर्भ शोधणे सुकर होईल. उदाहरणार्थ,

उषा (कविता)

उषा (कादंबरी)

उषा (नाटक)

एका व्यक्तीसंबंधी किंवा देशासंबंधी अथवा स्थलासंबंधी अनेक संदर्भ असल्यास ते एकत्रित करणे जरूर आहे. व्यक्तिसंबद्ध संदर्भ एकत्र करताना कोणती पद्धती स्वीकारावी ते पुढील उदाहरणावरून समजून येईल.

टिळक, बाळ गंगाधर

कृत ग्रंथ

संपादित ग्रंथ

इतर

स्त्री चरित्रें

वाङ्मय व चरित्रविषयक चर्चा

विषयक गौरवपद्ये

विषयक नाटक, कादंबरी, इत्यादी

विषयक विलापिका

स्मारक ग्रंथ

देशविषयक संदर्भ देताना त्या देशाचा जितक्या दृष्टिकोनांनी अभ्यास होण्याची शक्यता आहे ते सर्व दृष्टिकोन दर्शविणारे संदर्भ द्यावे -

हिंदुस्थान.

इतिहास

गॅलॅटियर

प्रवासवर्णन

भूगोल

राज्यव्यवस्था

संस्कृती

स्थलवर्णन

एकाच नावाची दोन स्थले असल्यास त्यांचे भिन्नत्व तालुका, जिल्हा, इत्यादी नावांपुढे लिहून दर्शवावे. जसे -

खेड (ता. खेड, जि. रत्नागिरी)

खेड (ता. खेड, जि. पुणे)

अशा रीतीने वर दर्शविलेल्या अनेक प्रकारच्या युक्त्या योजून संदर्भसूची तयार केल्यास ग्रंथसूचीतील कोणतीही माहिती त्वरेने सापडेल व अभ्यासकाची दगदग वाचेल.

६. वर्णानुक्रम

संदर्भसूचीच्या रचनेला वर्णानुक्रमरचनेचे ज्ञान अत्यंत आवश्यक असल्यामुळे आता त्याचाच

येथे संक्षेपाने ऊहापोह करू. प्रथमतः वर्णांचे स्थानमूल्य म्हणजे काय ते पाहू. जगातील कोणतीही वर्णमाला घ्या. त्या वर्णमालेत प्रत्येक वर्णाचे काही विशिष्ट स्थान ठरलेले असते. जसे, रोमन वर्णमालेत A चे प्रथम स्थान, B चे द्वितीय स्थान, C चे तृतीय स्थान, इत्यादी किंवा नागरी वर्णमालेत अ चे प्रथम स्थान, आ चे द्वितीय स्थान, इ चे तृतीय स्थान इत्यादी. येथे अचे जे स्थानमूल्य त्याहून चढते आहे, व आचे जे स्थानमूल्य त्याहून चढते आहे, असा याचा अर्थ झाला. या स्थानमूल्याचा विचार करून विवक्षित शब्दांची चढत्या क्रमाने रचना करणे यालाच वर्णानुक्रमरचना करणे असे म्हणतात.

वर्णांच्या अनुक्रमाने शब्दांची रचना करणे हे एक प्रकारे यांत्रिक व कष्टाचे काम आहे, ही गोष्ट कोणीही कबूल करील. परंतु ही रचना काही नियमांनी बद्ध आहे असे सांगितले तर ते कोणीही मान्य करणार नाही. कोणालाही विचारा, शब्दांची वर्णानुक्रमाने जुळणी करणे म्हणजे हातचा मळ आहे असे प्रत्येकजण उत्तर देईल. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. सामान्य शब्दकोशातील शब्दांची रचना करताना विशेष अडचण भासत नाही हे खरे, पण संदर्भसूचीसारख्या ग्रंथात हजारो संमिश्र संदर्भ एकत्र जुळविण्याची पाळी येते तेव्हा नाना प्रकारच्या अडचणी उद्भवतात व सूचिकाराची तारांबळ उडून जाते.

येथे एक उदाहरण घेतले असता वर्णानुक्रमरचनेची समजूत पडणे सोपे होईल. समजा, काही विवक्षित शब्द आपणाला वर्णानुक्रमाने जुळवावयाचे आहेत. तर पहिल्या प्रथम ते शब्द ज्या वर्णमालेतील असतील त्या वर्णमालेतील प्रथम वर्णाने आरंभ होणारे सर्व शब्द एकाखाली एक जुळवावे. नंतर द्वितीय वर्णाने आरंभ होणारे सर्व शब्द त्यांचे खाली जुळवावे. याप्रमाणे एकंदर वर्णांच्या अनुरोधाने इच्छित शब्द जुळवून झाले म्हणजे वर्णानुक्रमरचनेची पहिली पायरी गाठली. यानंतर प्रथम वर्णाने आरंभ होणारे सर्व शब्द घेऊन त्यांची फिरून द्वितीयाक्षराप्रमाणे जुळणी करावी; नंतर ज्या शब्दांचे प्रथम व द्वितीय अक्षर सामान्य आहेत त्यांची चतुर्थाक्षराप्रमाणे जुळणी करावी. असे अखेरपर्यंत केले की एका वर्णाने आरंभ होणारे सर्व शब्द वर्णानुक्रमाने जुळवून झाले; याप्रमाणे प्रत्येक वर्णाने आरंभ होणारे सर्व शब्द घेऊन त्यांची वरीलप्रमाणे व्यवस्था करावी. इतके संस्कार झाल्यानंतर विवक्षित सर्व शब्द वर्णानुक्रमाने लावून झाले असे म्हणता येते.

वर्णानुक्रमरचनेच्या दोन पद्धती प्रचारात आहेत. पहिल्या पद्धतीत प्रत्येक अक्षर स्वतंत्र समजून अनुक्रम जुळवावयाचा असतो. येथे दोन शब्दांमध्ये जे अंतर असते ते विचारात घ्यावयाचे नसते. दुसऱ्या पद्धतीत अनुक्रम जरी वर्णशः साधावयाचा असला तरी येथे शब्दाला प्राधान्य दिलेले असते. शब्द संपला की वर्णक्रम संपला. दुसरा शब्द जुळवावयाला घेतला की फिरून नवीन वर्णानुक्रमाला आरंभ करावयाचा; म्हणजे या पद्धतीत दोन शब्दांतील अंतर हे निरर्थक नसून, वर्णानुक्रमाच्या भंगाचे निदर्शक ठरते. पहिल्या पद्धतीला वर्णनिष्ठ वर्णानुक्रम व दुसऱ्या पद्धतीला शब्दनिष्ठ वर्णानुक्रम असे म्हणावे. खाली उदाहरणादाखल काही शब्दपंक्ती घेऊन त्या दोन्ही पद्धतींनी जुळवून समोरासमोर मांडल्या आहेत यावरून दोन्ही पद्धतींत एकाच पंक्तीचे स्थान कसे बदलले आहे हे लक्षात येईल.

वर्णनिष्ठ

दे, शशिकुमार
देऊळ
दे माय धरणी ठाय
देव, गजानन चिंतामण
देव आमचा तारणारा
देवईकार, दाजी गणेश
देव करवितो कां मनुष्य करितो
देव कसा आणि खरे भक्त कसे
देवकरी
देवकुळे, रामजी मोरेश्वर
देवगड
देवगांवकर, गोपाळ मार्तंड
देवता
देव तारी त्याला कोण मारी
देव देतो कर्म नेते

शब्दनिष्ठ अनुक्रम

दे, शशिकुमार
दे माय धरणी ठाय
देऊळ
देव, गजानन चिंतामण
देव आमचा तारणारा
देव करवितो कां मनुष्य करितो
देव कसा आणि खरे भक्त कसे
देव तारी त्याला कोण मारी
देव देतो कर्म नेते
देवईकार, दाजी गणेश
देवकी
देवकुळे, रावजी मोरेश्वर
देवगड
देवगांवकर, गोपाळ मार्तंड
देवता

वर ज्या दोन पद्धतींचे विवेचन केले आहे, त्यांतील ग्राह्य कोणती व अग्राह्य कोणती याविषयी विद्वानांमध्ये तीव्र मतभेद दिसून येतो. यामुळे अमूक एका पद्धतीचा स्वीकार करावा असे आग्रहाने सांगणे फार कठीण काम आहे. येथे इतकेच सांगता येईल की कोणतीही पद्धती स्वीकारली तरी तिचा अथपासून इतिपर्यंत अखंडपणे अवलंब केला पाहिजे. असे न करता दोन्ही पद्धतींचा अधूनमधून उपयोग केल्यास वाचकांची दिशाभूल होण्याचा संभव आहे.

येथे एक विशेष नियम असा लक्षात ठेवला पाहिजे की शब्दपंक्तीमध्ये जर एक शब्द मुख्य असून इतर शब्द त्याच्या विशेषणासारखे किंवा त्या मुख्य शब्दाचे विभाग दाखविणारे असल्यास, अनुक्रम जुळविताना फक्त मुख्य शब्दांचा विचार करावा, विशेषणात्मक गौण शब्दांचा स्वतंत्र वर्णक्रम जुळवावा. उदाहरण -

देव, गजानन चिंतामण
देव, चिंतामण मोरेश्वर
देव, श्रीधर बाळकृष्ण
देवल, रघुनाथ नारायण

येथे देव व देवल हे दोनच मुख्य शब्द असून इतर सर्व शब्द विशेषणात्मक आहेत. म्हणून देव शब्दाने आरंभ होणाऱ्या सर्व पंक्ती आधी घेऊन नंतर देवल शब्दाने आरंभ होणारी पंक्ती घेतली व देवविषयक सर्व शब्दपंक्ती फिरून द्वितीय शब्दाप्रमाणे जुळवून घेतल्या. उदाहरण दुसरे -

हिंदुस्थान इतिहास
हिंदुस्थान भूवर्णन

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ६३

हिंदुस्थान राज्यव्यवस्था

हिंदुस्थान की पाकिस्तान

येथेही पहिल्या तीन ओळींत इतिहास, भूवर्णन, राज्यव्यवस्था हे तिन्ही शब्द विभाग निदर्शक असल्यामुळे 'हिंदुस्थान' एवढा एकच शब्द अनुक्रम जुळविताना महत्त्वाचा म्हणून स्वीकारावा लागला व 'हिंदुस्थान की पाकिस्तान' ही पंक्ती 'हिंदुस्थान' या शब्दाने आरंभ होणाऱ्या सर्व पंक्तींनंतर घ्यावी लागली.

एखाद्या शब्दात संख्यावाचक अंक आल्यास, तो लौकिक व्यवहारात जसा उच्चारला जातो तसा लिहिला आहे असे समजून त्याची वर्णानुक्रमात जुळणी करावी. जसे - '२० लाखांचे मृत्युपत्र' ही शब्दपंक्ती जुळवावयाची असल्यास ती 'वीस लाखांचे मृत्युपत्र' अशी लिहिली आहे असे समजून योग्य स्थानी जुळवावी. आता '१८५७ सालचे बंड' हा संदर्भ जुळविताना 'अठराशे सत्तावन सालचे बंड' असा जुळवावा की 'एक हजार आठशे सत्तावन सालचे बंड' असा जुळवावा अशी शंका उत्पन्न होईल. याचा निर्णय असा की शक्य तो रूढ उच्चाराचा अवलंब करणे श्रेयस्कर.

काही संदर्भात एखादा शब्द संक्षेपात्मक लिहिलेला असतो. असा शब्द जुळविताना तो शब्द असंक्षिप्त स्वरूपात जसा उच्चारला जातो तसा जुळवावा. उदाहरणार्थ, 'डॉ. सुनामे व रा. लपवे यांचा अद्भुत प्रकार' हा संदर्भ 'डॉक्टर सुनामे व राजश्री लपवे यांचा अद्भुत प्रकार' असा वाचून त्याप्रमाणे वर्णानुक्रम जुळवावा.

येथेवर वर्णानुक्रमरचनेचे सामान्य विवेचन झाले. आता मराठी शब्द वर्णानुक्रमाने जुळविताना ज्या विशेष अडचणी उत्पन्न होतात त्यांचे दिग्दर्शन करणे महाराष्ट्रीय सूचिकारांस व कोशकारांस विशेष उपयोगाचे होईल. प्रथम वर्णमालेचा विचार करू. बालबोध वर्णमालेत स्वर सोळा व व्यंजने छत्तीस गणली आहेत. स्वरांचे स्थान आरंभीचे असून व्यंजनांचे नंतरचे आहे. म्हणजेच आधी स्वर, मागाहून व्यंजने अशी रचना करावी आणि व्यंजनांची रचना करताना आधी स्वरयुक्त व्यंजन व मागाहून व्यंजनयुक्त व्यंजन किंवा आधी बाराखडी आणि नंतर जोडाक्षर असा क्रम स्वीकारावा.

वर दर्शविल्याप्रमाणे अगदी सरळ दिसणाऱ्या या व्यवस्थेत कशा अडचणी उत्पन्न होतात त्या आता पाहू. ही वादग्रस्त स्थाने चार आहेत. स्वरमालेतील अं, अः व व्यंजन मालेतील क्ष, ज्ञ हे ते वर्ण होत. वैयाकरणांचे मते अं, अः हे शुद्ध स्वर नाहीत व क्ष, ज्ञ हीही शुद्ध व्यंजने नाहीत. यामुळे व्याकरणाभिमानी कोशकारी वरील वर्णांची योजना रूढ स्थान सोडून अन्य स्थानी करतात. या बाबतीत अनेक कोशकारांनी व सूचिकारांनी अनेक पद्धती स्वीकारल्या आहेत. श्री. य.रा. दाते यांनी 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची' या ग्रंथात पुढील पद्धती स्वीकारली आहे. 'कं हे अक्षर कौच्या नंतर योजिले आहे. इतर अनुस्वारयुक्त वर्ण त्या त्या वर्णातच पण शेवटी दिले आहेत. जसे भांगले हे नाव भावे याच्यानंतर पण भिडेच्या पूर्वी दिले आहे; मात्र भंडारी हे भौच्या नंतर येईल'. श्री. शं. ना. जोशी यांनी तयार केलेल्या अनेक सूचींमध्ये पुढील पद्धती योजिली आहे. 'वर्णानुक्रमात श्री प्रारंभी घेतली असून, अनुस्वाराची अं, आं, इं, उं अशी स्वतंत्र बाराखडी कल्पून ते शब्द ओ, औ च्या पुढे दिले आहेत आणि नंतर जोडाक्षरे दिली आहेत.' हिंदी

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ६४

शब्दसागर या कोशामध्ये सानुस्वार वर्णाने प्रारंभ होणाऱ्या शब्दांची एक निराळीच व्यवस्था लाविली आहे. ती अशी – अं या वर्णाने आरंभ होणारे शब्द आधी जुळविले असून अः या वर्णाने आरंभ होणारे शब्द त्यानंतर घेतले आहेत आणि मग अने आरंभ होणारे शब्द जुळविले आहेत. गं, गः झाल्यानंतर गने आरंभ होणारे शब्द धं, धः झाल्यानंतर धने आरंभ होणारे शब्द; अशी पद्धती प्रत्येक अक्षराबाबत स्वीकारली आहे. श्री. वामन शिवराम आपटे यांनी आपल्या संस्कृत-इंग्रजी कोशात अंश, अंस इत्यादी शब्द प्रारंभी घेऊन मग अने आरंभ होणारे शब्द घेतले आहेत. श्री. गं. र. भिडे यांनी आपल्या ‘व्यावहारिक ज्ञानकोशा’त आणखी एक अपूर्व पद्धती स्वीकारली आहे. ती – “इ, ज, ण, न, म, या अनुनासिकांना त्या त्या वर्गाच्या आरंभी न गणता शेवटी गणले आहे. यामुळे आंबा हा शब्द आम नंतर आला आहे.”

क्ष आणि ज्ञ या वर्णांची व्यवस्थाही भिन्न कोशकार भिन्न पद्धतीने करताना दिसतात. काही त्यांना जोडाक्षरे कल्पून क व ज या अक्षरांत जुळवितात. काही त्यांना स्वतंत्र व्यंजन समजून रूढ पद्धतीप्रमाणे शेवटी जुळवितात. श्री. चित्राव यांनी आपल्या ‘चित्रकोशा’च्या प्रथम खंडात या वर्णाबाबत एक पद्धती स्वीकारली असून द्वितीय खंडात दुसरी स्वीकारली आहे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या विविध रचनापद्धतींमुळे कोशात्मक संदर्भग्रंथांचा उपयोग करणारा अभ्यासक फार बुचकळ्यात पडतो. प्रत्येक प्रकारचा कोश पाहताना आधी त्याची रचना पद्धती समजून घेणे हाच एक उद्योग होऊन बसतो. ही अनवस्था टाळण्यासाठी आम्ही पुढे दिलेले काही सोपे नियम कोशकारांनी पाळल्यास वर्णानुक्रम रचणारा व कोश पाहणारा या दोघांसही ते सोडस्कर होणारे आहे.

वर्णानुक्रमरचना करताना स्वरमालेतील अं व अः या स्वरांचा पूर्णपणे लोप करावा व व्यंजनमालेतील क्ष व ज्ञ ही दोन्ही व्यंजने जोडाक्षराप्रमाणे न जुळविता स्वतंत्र व्यंजने समजून, त्यांचे जे रूढीप्रमाणे अखेरचे स्थान ठरलेले आहे त्याप्रमाणेच ती जुळवावी.

अनुस्वार, विसर्ग, अर्धचंद्र, अवग्रह, इत्यादी अक्षरांपासून विलग लिहिली जाणारी जी जी चिन्हे आहेत ती वर्णानुक्रमाने शब्द जुळविताना नाहीत असे समजून चालावे. एक निरनुस्वार शब्द व एक सानुस्वार असे दोन शब्द एकामागून एक आल्यास रचना करताना निरनुस्वार शब्द आधी लिहावा व मग सानुस्वार शब्द लिहावा. जसे, आधी कात मग कांत, आधी आबा मग आंबा, इत्यादी.

अनुनासिक शक्य तो अक्षराचे माथ्यावर अनुस्वार देऊन दर्शवावे. जसे – कङ्क = कंक; पञ्जर = पंजर; तण्डुल = तंडुल; कन्थ = कंथ; अम्बा = अंबा. या योगाने किती तरी जोडाक्षरे कमी होऊन वर्णानुक्रमरचना करणे सोपे होईल.

७. ग्रंथसूचीचे प्रकार

ग्रंथसूचीचे प्रकार वर्णन करताना या विषयाचे दोन भाग करणे विवेचनाच्या दृष्टीने सोईचे होईल. पहिल्या भागात बाह्यांगानुसारी ग्रंथसूचीचे प्रकार वर्णन करू व दुसऱ्या भागात अंतरंगानुसारी ग्रंथसूचीचे प्रकार कसे होतात ते पाहू.

पहिल्याने सूचीचे बाह्यस्वरूपामुळे होणारे प्रकार कोणकोणते ते पाहू. काही ग्रंथसूची

स्वतंत्र पुस्तकरूपाने तर काही नियतकालिकस्वरूपात प्रसिद्ध होतात. ग्रंथरूपाने ज्या सूची प्रसिद्ध होतात त्यांचेही दोन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारात एकदा एखाद्या विषयावरील ग्रंथसूची प्रसिद्ध केली म्हणजे तेथेच ते कार्य स्थगित करण्यात येते. दुसऱ्या प्रकारात मुख्य सूचीला वार्षिक किंवा पंचवार्षिक किंवा दशवार्षिक पुरवण्या ग्रंथरूपानेच प्रसिद्ध करून पहिली मुख्य सूची अद्ययावत करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. श्री. य. रा. दाते यांनी ज्ञानकोशमंडळांसाठी प्रसिद्ध केलेली ‘महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची’ ही पहिल्या प्रकारची सूची होय. ब्रिटिश म्युझिअमने मराठी ग्रंथांच्या ज्या ग्रंथनामावली प्रसिद्ध केल्या आहेत त्या दुसऱ्या प्रकारच्या सूचीचे उदाहरण म्हणून सांगता येतील.

नियतकालिक स्वरूपात प्रसिद्ध होणाऱ्या सूचीचेही दोन प्रकार आहेत. या मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक किंवा षण्मासिक अंकरूपाने अवतरण पावतात. पहिल्या प्रकारात प्रत्येक अंक ज्या महिन्याचा किंवा महिन्यांचा असेल त्या महिन्यापुरती सूची त्या अंकात अंतर्भूत केलेली असते. एका अंकाचा दुसऱ्याशी काही संबंध नसतो व यामुळे आपल्या विषयावरील वाङ्मय पाहताना प्रत्येक अंक स्वतंत्ररित्या तपासावा लागतो. सरकारकडून प्रसिद्ध होणारी त्रैमासिक ग्रंथनामावली किंवा दंडवते यांचा ‘अभिप्राय संग्रहक’ ही अशा प्रकारच्या सूचीची उदाहरणे होत. दुसऱ्या प्रकारात अशी व्यवस्था केलेली असतो. यामुळे अशा नियतकालिक सूचीचा ताजा अंक घेतला की मागील अंक तपासण्याचे कारण पडत नाही. या प्रकाराचे उदाहरण अमेरिकेत प्रसिद्ध होणारे ‘Cumulative Book Index’ हे नियतकालिक होय. अशा प्रकारच्या सूचीचा वर्षअखेरचा अंक पाहिला की त्या वर्षात प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर ग्रंथांची सूची पाहावयास मिळते.

स्वतंत्र ग्रंथरूप व नियतकालिकरूप ग्रंथसूची सोडल्यास इतर अनेक रूपांनी त्या वाङ्मयात प्रकट होतात. काही सूची ग्रंथांच्या अंतरंगात प्रकट होतात. त्या ग्रंथाचे शेवटी परिशिष्टरूपाने किंवा ग्रंथातच पादटिपांचे स्वरूपात दिलेल्या असतात. ज्ञानकोशासारखे जे सर्वसंग्रहक ग्रंथ असतात त्यातही प्रत्येक विषयाचे विवेचन संपल्यावर शेवटी त्या विषयावरील निवडक संदर्भग्रंथांची यादी दिलेली असते. चरित्रात्मक ग्रंथांत व चरित्रकोशासारख्या ग्रंथांतही ग्रंथांच्या नामावली दिलेल्या असतात. याचे उत्कृष्ट उदाहरण श्री. खानोलकरकृत “अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक” हे होय. या पुस्तकात प्रत्येक ग्रंथकाराचे चरित्र संपल्यावर त्याने केलेल्या एकंदर ग्रंथांची व तत्संबंधी चर्चात्मक ग्रंथांची व लेखांची संपूर्ण यादी जोडलेली आहे. या पुस्तकातील चरित्रात्मक भाग वगळून बाकीचा अवशिष्ट भाग छापल्यास एक सुंदर ग्रंथकारनामानुक्रम सूची तयार होईल. वाङ्मयाच्या इतिहासातही ग्रंथांच्या याद्या दृष्टीस पडतात. श्री. सरदार यांनी लिहिलेला “अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका” हा ग्रंथ पाहिल्यास त्यात विवेचनाच्या प्रत्येक विषयाच्या शेवटी त्या विषयावरील मराठी ग्रंथांच्या कालानुक्रमिक सूची जोडलेल्या दिसतील. यांचा अभ्यासकांना फार उपयोग होतो. अलीकडे विशेषांकात किंवा स्मारकग्रंथांतही ग्रंथांच्या सूची देण्याची प्रथा पडत आहे. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या निधनानंतर “प्रतिभा” पाक्षिकाने त्यांच्या स्मरणार्थ जो “केतकर विशेष अंक” प्रसिद्ध केला त्याचे शेवटी सूचिविभाग स्वतंत्रच दिला आहे. त्यात केतकरांचे इंग्रजी, मराठी सर्व ग्रंथ, मासिकांतील लेख, त्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना, इत्यादी

केतकरांच्या एकंदर साहित्याचा समावेश केलेला आहे. 'लोकशिक्षण' मासिकाने प्रसिद्ध केलेला 'माधवराव पटवर्धन' विशेषांकही याच प्रकारचा असून त्यात वाङ्मयसूचीशिवाय पटवर्धनांच्या चरित्रासंबंधी कालानुक्रमिक टिप्पणी तेथेच जोडलेले आहे. अशा प्रकारच्या सूची खरोखर बहुमोल होत. याशिवाय अलीकडे काही ग्रंथकार आपण लिहिलेल्या एकंदर साहित्याची यादी आपल्या ग्रंथातच प्रसिद्ध करू लागले आहेत. काही प्राचीन ग्रंथकार तर आपल्या ग्रंथाच्या अंतर्गतच कोठे तरी आपण निर्मिलेल्या साहित्याची नोंद कवितारूपाने करून ठेवताना आढळतात. तेराव्या शतकात मध्वाचार्यांनी आपल्या 'ग्रंथमालिका' नामक स्तोत्रात स्वरचित ३७ ग्रंथांची यादी दिलेली आहे. तशा याद्या इतर अनेकांनी दिलेल्या आहेत. याशिवाय नियतकालिकांतून प्रत्येक वर्षाचे शेवटचे अंकात त्या वर्षात प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर लेखांची व लेखकांची सूची देण्याची वृत्ति आहे. काही भारदस्त मासिके तर अनेक वर्षे ग्रंथांच्या एकत्रित अशा लेखसूचीही प्रसिद्ध करतात. 'विविध-ज्ञान-विस्तार' या मासिकाच्या पहिल्या पन्नास वर्षातील लेखांची सूची ६८व्या वर्षाच्या २ऱ्या अंकात प्रसिद्ध झाली आहे, ती या दुसऱ्या प्रकारच्या संकलित लेखसूचीचा नमुना म्हणून दर्शविता येईल. याचीही गणना ग्रंथसूचीच्या प्रकारातच केली पाहिजे.

आता अंतःस्वरूपावरून ग्रंथसूचीचे कोणकोणते प्रकार सिद्ध होतात त्याचे अवलोकन करू. ग्रंथसूचीचा बारकाईने विचार केल्यास वस्तू, शक्ती, काल व स्थल या चार बाबी एकदम नजरेसमोर येतात. वस्तू म्हणजे ग्रंथसूची ज्यांची बनली आहे ती ग्रंथरूप वस्तू; शक्ती म्हणजे ही ग्रंथसूची नामक जी वस्तू तिचा निर्माता; काल म्हणजे ग्रंथसूचीतील ग्रंथांची कालमर्यादा व स्थल म्हणजे ग्रंथसूचीतील ग्रंथ ज्या भूदेशात निर्माण झाला ते स्थल; असा या चार घटकांचा अर्थ आहे. या दृष्टीने विचार केल्यास ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण करणे सुलभ होईल. तेव्हा यातील प्रत्येक घटकाचा वेगवेगळा विचार करू.

प्रथम वस्तूचा विचार करू. वस्तू म्हणजे ग्रंथसूचीमध्ये ज्याचा समावेश केला आहे त्या ग्रंथाचे स्वरूप. हे स्वरूप अनादी कालापासून आज घटकेपर्यंतचा विचार केला तर किती भिन्न भिन्न रूपे धारण करते ? इष्टिका ग्रंथ, शिलेवर खोदलेले ग्रंथ, हस्तलिखित ग्रंथ, कागदावर लिहिलेले ग्रंथ, ताडपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ, चर्मपत्रावर व भूर्जपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ, मुद्रित ग्रंथ, नियतकालिके, नियतकालिकातील लेख, चित्रबद्ध ग्रंथ, प्रकाशमुद्रित ग्रंथ, इत्यादी शेकडो प्रकार यात दिसून येतात. यातील प्रत्येक प्रकाराला अनुसरून ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण करता येईल.

दुसरा घटक शक्ती. शक्ती म्हणजे प्रेरणा. म्हणजे या ग्रंथसूचीचा निर्माता कोण हा प्रश्न येथे उपस्थित होतो. ग्रंथसूची निर्माण करणाऱ्या शक्ती खालीलप्रमाणे असतात. (१) ग्रंथकार (२) मुद्रक (३) शासनसंस्था (४) प्रकाशक (५) ग्रंथविक्रेते (६) ग्रंथसंग्राहक (७) ग्रंथालयातील अधिकारी आणि (८) वाचक. या ग्रंथसूची निर्माण करणाऱ्या आठ शक्तीपैकी प्रत्येक शक्तीला अनुलक्षून भिन्न भिन्न प्रकारच्या सूची सिद्ध होतात.

तिसरा घटक स्थल. याला आपण क्षेत्र म्हणू. क्षेत्र म्हणजे ग्रंथसूचीमध्ये ज्या ग्रंथांचा समावेश केला आहे ते ग्रंथ कोणत्या विशिष्ट क्षेत्रातील आहेत किंवा कोणत्या विशिष्ट क्षेत्रासंबंधी आहेत याचा विचार होय. क्षेत्र लहान किंवा मोठे केवढेही असू शकेल. संबंध जग किंवा एखादे खंड किंवा राष्ट्र किंवा इलाखा किंवा जिल्हा, किंवा तालुका, किंवा पेठा किंवा नगर किंवा ग्राम

यापैकी कोणतेही ते असू शकेल. यापैकी प्रत्येकाला अनुलक्षून ग्रंथसूचीचे नानाविध वर्गीकरण करणे शक्य आहे.

स्थल आणि भाषा यांचा फार निकटचा संबंध असल्यामुळे स्थलाचा विचार करताना भाषेचाही विचार आवश्यक होतो. सूचीमधील ग्रंथ ज्या भाषेतील असतील त्या भाषेला अनुसरून ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण करता येईल. जसे, मराठी भाषेतील ग्रंथांची, संस्कृत भाषेतील ग्रंथांची, इंग्रजी भाषेतील ग्रंथांची, याप्रमाणे सूचीचे भिन्न प्रकार करता येतील. सूचीत अनेक भाषांतील ग्रंथांची माहिती दिली असल्यास तोही एक वेगळाच प्रकार होऊ शकेल.

चवथा घटक काल म्हणजे ग्रंथसूचीतील ग्रंथ कोणत्या कालखंडातील आहेत त्याप्रमाणे त्यांचे वर्गीकरण करणे. याप्रमाणे वरील चार घटकांना अनुलक्षून ग्रंथसूचीचे शेकडो प्रकार करता येतात. शिवाय एकाच वेळी दोन, तीन किंवा चार घटकांचा एकदम विचार करून ग्रंथसूचीचे वर्गीकरण केल्यास अक्षरशः लक्षावधी प्रकार सिद्ध होतील.

वर वर्णन केलेल्या सूचीच्या प्रत्येक प्रकाराचे आणखी दोन प्रकारचे वर्गीकरण करता येईल. सूचीमध्ये जगातील एकंदर उपलब्ध साहित्याचा परामर्श घेतला असेल तर तो एक प्रकार व ज्यात फक्त निवडक साहित्याचा विचार केला असेल तो दुसरा प्रकार.

एथपर्यंत दिलेल्या सर्व प्रकारांहून अगदी वेगळा असा आणखीही एक प्रकार अलीकडे दिसू लागला आहे. ग्रंथसूचीच्या ग्रंथसूची हा तो प्रकार होय. सूचीची संख्या अमर्याद होऊ लागल्यामुळे हा प्रकार अस्तित्वात आला आहे हे सांगणे नकोच. काही वर्षांनी ग्रंथसूचीच्या ग्रंथसूची हाही एक प्रकार निघेल हे भविष्य वर्तविणे कठीण नाही.

८. उपसंहार

मागील सात मुद्यांमध्ये ग्रंथसूची म्हणजे काय, ती तयार कशी करावी, तिचे प्रकार कोणते यासंबंधी संपूर्ण विवेचन झाले. आता सूचिकार्याची योग्यता व ग्रंथसूचीचे उपयोग या विषयासंबंधी किंचित् विचार करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

वाङ्मयाच्या सूचीकरणाचे कार्य अत्यंत थोर योग्यतेचे व रास्त अभिमान बाळगण्याजोगे आहे याबद्दल सूचिकाराने मनात संशय बाळगण्याचे कारण नाही. दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचे शास्त्रीय किंवा संशोधन कार्य करताना जे परिश्रम व बौद्धिक कष्ट अभ्यासकाला पडतात तितके सूचिकाराला अवश्य करावेच लागतात. आज जगतात निर्माण झालेल्या व होत असलेल्या ग्रंथांच्या संख्येचाच नुसता विचार केला तरी सूचिकाराला किती अवाढव्य शोध करावा लागतो त्याची कल्पना येईल. ग्रंथांचे वर्णन करतानाही त्याच्यापुढे अनेक प्रकारचे गुंतागुंतीचे प्रश्न उभे राहतात. यासंबंधी कितीही नियम पूर्वीच्या पंडितांनी केलेले असले तरी सर्वदा ते उपयोगी पडतीलच असे नाही. प्रत्येक ग्रंथाचे स्वरूपच स्वभावतः इतके भिन्न भिन्न असते की कितीही नियम केले तरी ते पुरे पडत नाहीत. अशा वेळी सूचिकाराला काहीतरी निश्चिंय करावा लागतो. पण येथपर्यंतचे कार्य यांत्रिक स्वरूपाचे आहे असे जरी गृहीत धरले तरी यापुढील ग्रंथवर्गीकरणाचे जे कार्य आहे ते इतके बिकट आहे की सामान्य माणसाचे हातून ते पार पडणे शक्यच नाही. वर्गीकरण करण्याला सूचिकाराला ग्रंथांशी प्रदीर्घ परिचय करून घ्यावा लागतो. या ठिकाणी बाह्यांगनिरीक्षणाचा काहीच उपयोग नाही. ग्रंथांचे अंतरंग बारकाईने तपासावे लागते. कित्येक ग्रंथ

इतके शिथिल स्वरूपाचे व कित्येक इतक्या मिश्र स्वरूपाचे असतात की त्यांचे याग्य रीतीने वर्गीकरण करणे अशक्य होऊन बसते. कित्येक ग्रंथ इतक्या विविध संलग्न विषयांत पडण्यासारखे असतात की त्यांचे स्थान कोणत्या वर्गात निश्चित करावे ते समजणे दुरापास्त होते. वर्गीकरणशास्त्र ही तर्कशास्त्राची एक शाखा आहे. उत्तम वर्गीकरण करता येण्याला जगातील यच्चयावत् ज्ञानशाखांची निदान सामान्य तरी माहिती सूचिकाराला असावी लागते. येथे सूचिकाराच्या बुद्धीची खरी परीक्षा असते.

वर केलेल्या विवेचनावरून ग्रंथसूचीच्या रचनेचे कार्य सामान्य बुद्धीच्या माणसाकडून उत्तम रीतीने पार पडणार नाही हे निर्विवाद सिद्ध होते. परंतु कित्येक शास्त्रज्ञ सूचिकारांची अवहेलना व उपहास करताना दृष्टीस पडतात. त्यांचे म्हणणे असे असते की ज्याला दुसरे कोणतेही महत्त्वपूर्ण कार्य करण्याची शक्ती व योग्यता नसते ते अशा प्रकारच्या कार्याकडे वळतात. आपणाला दुसरे काही कार्य करणे शक्य नाही तर निदान शास्त्रज्ञांना उपयोगी पडण्याचे तरी कार्य करून गौरवाचे धनी व्हावे असे त्यांना वाटते. ग्रंथवर्णन व ग्रंथवर्गीकरण यासंबंधी ज्या नियमावली वगैरे करण्यात आलेल्या आहेत त्या सर्व सूचिकारांनी स्वतःच्या कामाचे महत्त्व वाढविण्यासाठी केलेल्या आहेत. अशा प्रकारचे जे आरोप शास्त्रज्ञांकडून सूचिकारांवर केले जातात त्यांत किंचित् सत्य जरी असले तरी त्यांचे म्हणणे सर्वथैव बरोबर नाही हे सूचिकार्यांकडे एका निराळ्या दृष्टीने पाहिल्यास तात्काल पटल्यावाचून राहणार नाही.

ग्रंथसूचीकरण हे ऐतिहासिक स्वरूपाचे कार्य आहे. ईश्वरनिर्मित चराचर सृष्टीमध्ये सर्वश्रेष्ठ जो मानव त्याने लेखनकलेचा व मुद्रणकलेचा शोध लावून वाङ्मयात्मक प्रतिसृष्टीच निर्माण केली आहे. सृष्टीचा, सृष्टीवरील मानवी समाजांचा आणि त्यांच्या घटकांचा इतिहास लिहिण्याची जितकी आवश्यकता आहे तितकीच या वाङ्मयात्मक सृष्टीचा इतिहास लिहिण्याचीही आहे. ही अद्भुत सृष्टी मानवानेच निर्माण केली असल्यामुळे मानवसृष्टीत आढळणाऱ्या रोगराई, बंडाळी, युद्धे, अराजक, इत्यादी अनेकविध घटना वाङ्मयात्मक सृष्टीतही दिसून येतात. या सर्व घटनांची नोंद करणे व त्यांचे नियंत्रण करणे हे कार्य ग्रंथसूचिकाराला करावे लागते. ग्रंथ हे मानवी प्राण्यांची स्मारकेच होत हा सिद्धांत ग्राह्य समजला तर वाङ्मयसृष्टीचा इतिहास हा एक प्रकारे मानवी संस्कृतीचा इतिहासच समजावा लागेल. अशा इतिहासाचे साहित्य सूचिकार सिद्ध करीत असल्यामुळे ऐतिहासिक साहित्याच्या संशोधकाला आपण जितका मान देतो तितका तरी निदान सूचिकाराला देणे प्राप्त होत नाही काय ? असो; आता ग्रंथसूचीचे उपयोग विविध व्यक्तींना कसकसे होतात त्याचे थोडेसे दिग्दर्शन करून हा लहानसा निबंध हातावेगळा करतो.

ग्रंथांच्या प्रसाराचे कार्य ग्रंथविक्रेत्यांकडे असल्यामुळे, त्यांना ग्रंथसूचीचा साधनग्रंथासारखा उपयोग होतो. ग्राहकांनी मागणी केल्यापैकी प्रत्येक पुस्तक कोठे उपलब्ध होईल याचे ज्ञान असणे विक्रेत्याला अशक्यप्राय असते. काही सर्वसामान्य प्रचलित प्रसिद्ध पुस्तकांची माहिती त्याला असू शकेल. पण जगाच्या कोनाकोपऱ्यात छापलेल्या अनेक पुस्तकांची माहिती त्याला कोठून मिळणार ? पण अशा प्रकारची माहिती ग्रंथसूचीत दिलेली असल्यामुळे, सूचीचा उपयोग केल्यास ग्राहकांची मागणी त्याला सुलभतेने पूर्ण करता येईल.

अभ्यासकांना व संशोधकांना तर ग्रंथसूचीचा विशेषच उपयोग होतो. कोणत्याही विषयाचा प्राथमिक अभ्यास करताना ग्रंथसूची मार्गदर्शकाचे काम उत्तम प्रकारे करते. परंतु एखाद्या

विचारक्षेत्राच्या आघाडीवरील संशोधनकार्य करणाऱ्यांनाही तिचा बहुमोल उपयोग होतो. आपण करीत असलेल्या कार्यक्षेत्रासंबंधी पूर्वी काय वाङ्मय निर्माण झाले आहे, आजच्या घटकेला त्या क्षेत्रात कोणते नवीन किंवा भिन्न विचारप्रवाह दिसून येत आहेत, या प्रकारच्या ज्ञानाची वरील अभ्यासकांना तीव्र जिज्ञासा असते. ती पूर्ण करण्याचे काम ग्रंथसूची करते. अशी सूची तयार नसेल तर ती तयार करण्याचे कार्य संशोधकालाच करावे लागेल.

अर्वाचीन काली सर्व साधनांनी सुसज्ज अशा प्रगतिपथावरील ग्रंथालयांतून संदर्भशोधक ग्रंथपाल नेमण्याची व्हिवाट आहे. याचे कार्य वाचकांना त्यांच्या अभ्यासाविषयाचे साहित्य व जरूर ती सर्व प्रकारची माहिती पुरविणे हे असते. वाचक जी माहिती विचारण्यास येतात ती इतकी संमिश्र प्रकारची असते की, ती पुरविणे जवळजवळ अशक्यप्राय वाटावे. जगातील ग्रंथसंख्येचा विचार करता ती गोष्ट खरोखरच शक्य कोटीतील नाही. कारण इतक्या ग्रंथांचा अभ्यास कोणी केलेला असणार ? व पाहिजे असलेली माहिती नेमक्या पुस्तकातून कोण कशी शोधून देणार ? पण ग्रंथसूचीमुळे हे कार्य अगदी सुलभ झालेले आहे. यामुळे संदर्भशोधक ग्रंथपालाला शेकडो ग्रंथसूची तात्कालिक उपयोगासाठी सन्निध ठेवाव्या लागतात.

वाङ्मयाच्या इतिहासकारांना तर वाङ्मयसूची केवळ अपरिहार्यच होय. विशिष्ट वाङ्मयातील एकंदर ग्रंथांचे ज्ञान त्यांना आवश्यक असल्यामुळे, वाङ्मयसूचीचा त्यांना मौलिक साधनग्रंथासारखा उपयोग होतो. विचिकित्सक वाङ्मयसूची असेल तर अशा इतिहासकाराला एखादा अमूल्य ठेवा मिळाल्याचा आनंद होईल.

याचप्रमाणे वाचक म्हणून किंवा अभ्यासक म्हणून किंवा अन्य कारणांनी ज्या ज्या व्यक्तींचा वाङ्मयाशी संबंध येतो, त्या सर्वांना ग्रंथसूचीचा बहुमोल उपयोग होतो ही गोष्ट सहज सिद्ध होण्यासारखी असल्यामुळे त्यासंबंधी अधिक विवेचन करण्याची आवश्यकता नाही.

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - ३

या सूचीची मांडणी अद्ययावत नियमांना धरून शास्त्रीय पद्धतीने केली आहे, व सूचीला जोडलेल्या संदर्भकोशाने कोणत्याही ग्रंथाचा संदर्भ चटकन सापडणे शक्य झालेले आहे. काम संकलन-संपादनाचे खरे; पण एवढे प्रचंड आहे की, एकट्या माणसाने ते इतके व्यवस्थितपणे सात-आठ वर्षे सतत खपून तडीला नेले ही गोष्ट अत्यंत कौस्तुकास्पद वाटते. सूची करताना स्वतःस आलेल्या अनुभवांवर आधारलेली सूचिग्रंथांच्या रचनेची पद्धतही आरंभीच्या साठ पृष्ठांमध्ये त्यांनी दिली आहे. तीवरून पुढील सूचिकारांना मार्गदर्शन होण्याजोगे आहे. ग्रंथसूचिशास्त्रविषयक इंग्रजीमधील वाङ्मय तद् विषयक मराठी परिभाषा, दशांशवर्गीकरणपद्धतीची माहिती इत्यादी गोष्टींमुळे या ग्रंथाच्या उपयुक्ततेत भरच पडली आहे.

मराठी वाङ्मयाची अभिमानास्पद कोशपरंपरा श्री. दाते यांच्या या ग्रंथाने अधिकच उज्वल झाली आहे. यात मुळीच शंका नाही.

- महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

ग्रंथपरिचय

मोहन पाठक

□ मराठी ग्रंथसूची : भाग - ३ (१९५२ - १९६२)

साठे, शरद केशव (संपा.)

मुंबई, राज्य मराठी विकास संस्था, २००१

पृ. १९+१०३०, मूल्य १०००/- रु.

मराठीमधील कोशविश्वाचा विचार केल्यास उत्तमोत्तम कोश सर्वाधिक संख्येने सर्व भारतीय भाषांमध्ये मराठीतच उपलब्ध आहेत, हे मराठीचे वैशिष्ट्य आहे. या कोशकारांचा विचार करता ज्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षांच्या सुरुवातीस ज्ञानगंगोत्रीचा हा अंक निघत आहे त्या कै. शंकर गणेश दाते यांनी बनविलेली 'मराठी ग्रंथसूची' (इ.स. १८०० ते १९५०) हा ग्रंथ किती महत्त्वाचा आहे ते अभ्यासक जाणतातच 'ना दृष्टं लिख्यते किंचित' या भूमिकेमुळे दाते यांनी १९३५-६० च्या दरम्यान केलेल्या कार्याला तोड नाही.

हे कार्य दाते यांच्या निधनामुळे खंडित झाले होते. १५० वर्षांची सूची बनवित असताना दोन बाबी त्यांच्या कालाबाबत लक्षात घ्याव्या लागतील. एक तर ग्रंथनिर्मितीचा वेग आजच्या तुलनेने कमी होता तसेच प्रवास करून अनेक ग्रंथालये पालथी घालून हे काम उभे करणे हे अवघड होते. आजही हे काम अवघडच आहे. प्रवासातील दगदग कमी झालेली असली तरी प्रचंड प्रमाणात ग्रंथनिर्मिती चालू आहे. तिच्या वेगाचा अंदाज घेताना सूची अपुरी राहण्याचीच भीती जास्त ! तरीही डोंबिवली येथील शरद केशव साठे यांनी सेवानिवृत्ती घेऊन या कामाची जबाबदारी घेतली. राज्य मराठी विकास संस्थेच्या पाठबळामुळे त्यांनी मराठी ग्रंथसूचीनंतरच्या एका तपातील मराठी पुस्तकांची सूची बनविली. दाते यांच्या महत्त्वपूर्ण कार्याचे त्यांनी मराठी अभ्यासकांच्या वतीने फेडलेले हे ऋण आहे.

सूचीचे स्वरूप

दाते यांच्या ग्रंथसूचीप्रमाणेच श्री. साठे यांनी संपादित केलेल्या सूचीची रचना दशांश वर्गीकरणातील वर्गांकानुसार केलेली आहे. दाते यांच्या काळी उपलब्ध असणारी दशांश वर्गीकरणाची १४ वी आवृत्ती दाते यांनी वापरली होती तर सदर ग्रंथसूचीसाठी साठे यांनी १९ वी आवृत्ती वापरलेली आहे. पहिल्या एकोणीस पृष्ठांमध्ये या आवृत्तीतील प्रमुख वर्ग, उपवर्ग व उपविषयांची यादी दिलेली असल्याने त्या यादीच्या आधारे संबंधित विषयातील ग्रंथांचा शोध

घेणे शक्य होते. अर्थात १९५१ ते ६२ या काळात, जेव्हा १९ वी आवृत्ती अस्तित्वातच नव्हती, तेव्हा प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांचा शोध घेताना येऊ शकणाऱ्या वर्गीकरण क्रमांकांच्या अडचणींचा विचार साठे यांनी केला आहे हे विशेष ! (पृ. नऊ) याच ठिकाणी ग्रंथवर्गीकरणाचे देशी विषयांसाठी उपयोजन करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी राज्य व भारतीय ग्रंथालय संघाकडून केलेली अपेक्षा अतिशय सूचक आहे. ग्रंथपाल व माहितीशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांचे या अपेक्षेकडे मुद्दाम लक्ष वेधावे असे वाटते.

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माजी संचालिका श्रीमती सरोजिनी वैद्य यांनी ग्रंथसूची प्रकल्पाच्या महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रमाबद्दल कल्पना दिली आहे.

कोणत्याही कोशाचा संदर्भसाधन म्हणून वापर करण्यापूर्वी संदर्भ पाहणारास त्यातील संक्षेप लक्षात घ्यावे लागतात. या ग्रंथसूचीत असे संक्षेप सुरुवातीसच समाविष्ट केलेले आहेत. त्यामुळे ग्रंथसूचीतील एखादी नोंद पाहणे सुलभ झाले आहे. यानंतरच्या भागात ग्रंथसूची देण्यात आली आहे. सूचीतील तपशील ग्रंथकार, शीर्षक, प्रकाशन स्थल, प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष व पृष्ठे या क्रमाने येतात. याव्यतिरिक्त ग्रंथाची किंमतही देण्यात आली आहे. सर्व नोंदींना सलग अनुक्रमांक देण्यात आलेले असून ग्रंथकार निर्देशसूची, ग्रंथनाम निर्देशसूची व विषय निर्देश सूचीत सदर अनुक्रमांकांचा वापर करण्यात आला आहे. या ग्रंथसूचीचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे या सूचीच्या अखेरीस देण्यात आलेली परिशिष्टे. या परिशिष्टांचा नीट अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते, की संपादकांनी अभ्यासक, संदर्भ शोधू इच्छिणारे वाचक, ग्रंथपाल, संदर्भ ग्रंथपाल या सर्व गटांतील वाचकांच्या गरजा अतिशय नीटपणे लक्षात घेतल्या आहेत. उदाहरणार्थ, १९५१ ते १९६२ या कालावधीत टोपणनावांचा वापर करणारे लेखक (पृ. १००५ ते १००७), लेखक व त्यांनी वापरलेली टोपणनावे (पृ. १००८ ते १०१०) या कालावधीत विषयवार निर्माण झालेले ग्रंथ, त्यांची संख्या, अनुवादित ग्रंथ, इत्यादी अनेक प्रकारची माहिती देऊ शकणारे तक्ते हे या सूचीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

या तक्त्यांतील एकूण संख्येचे आकडे काही ठिकाणी जाड ठशात तर बहुतेक तक्त्यांत साध्या ठशात दिले आहेत. त्याऐवजी हे वेगळा रंग वापरून 'अधिक महत्त्वाचे आहे' असे सुचविता आले असते. याशिवाय पुढील आवृत्तीच्या दृष्टीने श्री. साठे यांचा परिचय येणे महत्त्वाचे आहे. त्यांचे छायाचित्र व पत्ता आहे, पण त्यांच्या कारकिर्दीविषयी कोठेही माहिती सूचीत नाही. त्याचबरोबर राज्य मराठी विकास संस्था या संस्थेच्या बृहतप्रकल्पबाबत सरोजिनीबाईंचे निवेदन आहे. तसेच या संस्थेचे आजवरचे कार्य याबाबतही थोडी माहिती देता आली असती. पण सूचीतील या त्रुटी फार महत्त्वाच्या नाहीत, तर पुढील आवृत्तीत सुधारणा करता येतील अशा आहेत.

ग्रंथपालाच्या दृष्टीने महत्त्व

या सूचीत समाविष्ट असणारे ग्रंथ व त्यांची माहिती (एकूण ११,४५८ ग्रंथ), या माहितीचे परिशिष्टांमध्ये आलेले अनेकांगी विश्लेषण याचा उपयोग संदर्भ देताना फार आहे. उदाहरणार्थ, (१) पृ. १०११ वरील तक्ता क्र. १ यातील ललित साहित्यातील वर्षवार ग्रंथसंख्या

कशी बदलत गेली, १९५५-६० च्या दरम्यान मराठी साहित्यामध्ये नवे साहित्य प्रवाह निर्माण होत असताना ग्रंथनिर्मितीचे प्रमाण कसे होते यावरून बराच अभ्यास करता येऊ शकतो.

(२) मराठी साहित्यात 'माला' (Series) हा प्रकार आता फारसा आढळत नाही. पण या सूचीच्या कालखंडात मराठीत एकूण किती ग्रंथमाला होत्या, त्यांचे स्वरूप काय याबाबतही काही बोध होऊ शकतो.

सूचीच्या संपादकीयात म्हटल्याप्रमाणे युनियन कॅटलॉग प्रमाणे कोणता ग्रंथ कोठे मिळेल हे ग्रंथ वर्णनबरोबर सांगितले गेले असते तर ग्रंथशोध अधिक सोपा झाला असता. पण तसे नसले तरी संपादकाने प्रामुख्याने धुंडाळलेली ग्रंथालये कोणती याचा तपशील प्रास्ताविकातच असल्याने ग्रंथशोधाला दिशा मिळण्यास मदत झाली आहे.

सुरुवातीसच म्हटल्याप्रमाणे दाते यांचे काम पुढे नेऊन श्री. साठे यांनी महत्त्वाची भर सूचिसाहित्यात घातली आहे. ग्रंथपालाला या संदर्भग्रंथाचे मोल माहीत असायलाच हवे !

□ मराठी नियतकालिकांची सूची (१९५१ ते १९८०) : चतुर्थ खंड : कालिक-लेख-लेखक- कोश, पहिला भाग (संकीर्ण लेख, तत्त्वज्ञान, धर्म)

बेलसरे, वसंत भिकाजी व (कै.) बोगावकर, केशव हरी

सहायक संपादक जोशी, मीरा

मुंबई, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय २००१

पृ. १०८, ७३८ मूल्य रु. ३००/-

नियतकालिके, वृत्तपत्रे यांतून प्रकाशित होणाऱ्या लेखनसाहित्याला विशिष्ट कालाचे बंधन आणि संदर्भ असल्याने हे साहित्य कालौघात दुर्मीळ होणे, विस्मृतीत जाणे वा संशोधनाच्या दृष्टीने आवश्यक असले तरी उपलब्ध नसणे या सर्व शक्यता असतात. असे साहित्य कोणत्या ग्रंथालयात उपलब्ध आहे, कोणत्या नियतकालिकांतून व कधी प्रकाशित झाले आहे या साहित्याचा लेखक कोण, विषय कोणता, अशा स्वरूपाची माहिती ग्रंथरूपाने उपलब्ध झाल्यास संशोधनास मोलाचा हातभार लागू शकतो. शिवाय विशिष्ट काळातील महत्त्वप्राप्त विषय, त्यांचा विचार करण्याच्या पद्धती, विविध मतप्रवाह, संस्कृती यांचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने असा ग्रंथ उपयुक्त ठरू शकतो. याकारिता कालिकांच्या सूचीची आवश्यकता ज्यांना जाणवली ते द्रष्टे सूचिकार शंकर गणेश दाते मराठीत निर्माण झाले हे मराठीचे थोर नशीब म्हणावे लागेल.

मराठी ग्रंथसूची (इ.स. १८०० ते १९५०) चे काम पूर्ण झाल्यानंतर दाते यांनी मराठी कालिकांची सूची बनविण्याचे काम हाती घेतले. १८०० ते १९५० या कालखंडातील सर्व कालिकांचा शोध घेऊन कालिक वर्णन कोशासाठी नोंदी करण्याचे काम त्यांनी मोठ्या प्रमाणात केले. परंतु १९६४च्या अखेरीस त्यांचे निधन झाले. आता हे काम पूर्ण होण्याच्या शक्यता धूसर होत असतानाच मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने पुढाकार घेतला व १ ऑगस्ट १९६५ रोजी दाते यांच्या पुणे येथील वास्तूत दाते सूचिमंडळाची सुरुवात केली.

या दाते सूचिमंडळाने दातेंनी हाती घेतलेले काम पूर्ण केलेच; पण आणखी दोन खंड

निर्माण करून कालिकांमधील लेख-लेखक यांच्या विषयावार नोंदीही ग्रंथरूपाने उपलब्ध केल्या. यातील दुसऱ्या खंडाचे पाच भाग (वर्गीकरणाच्या विभागणीनुसार) आहेत तर तिसऱ्या खंडात पहिल्या १५० वर्षांत प्रकाशित झालेल्या पण नव्याने उपलब्ध झालेल्या कालिकांचा समावेश आहे.

यानंतर १९५१ ते १९८० या कालखंडातील सूचीचे काम दाते सूचिमंडळाने हाती घेतले व कालिक-लेख-लेखक कोशाच्या पहिल्या खंडाचे काम पूर्ण केले.

या कोशाविषयी

या कोशाची सर्वसामान्य रचना आधी लक्षात घ्यावयास हवी. या पहिल्या भागात ड्यूईच्या १९व्या आवृत्तीचा संदर्भ वापरून पण प्रामुख्याने १६व्या आवृत्तीनुसार ००० ते २९९.९९ या प्रमुख वर्गातील उपविषयांच्या कालिकांचा विचार केलेला आहे. उपर्युक्त कालखंडात या विषयात मराठीत निर्माण झालेले कालिकांतील साहित्य संदर्भ त्यामुळे मिळू शकतात.

मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या, म्हणजेच प्रकाशकांच्या निवेदानानंतर (पृ. १७ ते १०८) असा एक भाग करावा लागेल तर तो म्हणजे लेख विभागाचा (पृ. १ ते ५७८) आणि परिशिष्टे असा दुसरा भाग करावा लागेल.

पहिल्या भागाची विभागणी ८ भागांमध्ये करण्यात आली आहे. हे भाग असे -

- (१) नियतकालिकांच्या नावांचे संक्षेप
- (२) नियतकालिकांची उपलब्धिस्थले
- (३) परिभाषा संज्ञा
- (४) वर्गाक सारणी
- (५) लेखांच्या निवडीचे निकष
- (६) प्रास्ताविक सूचना
- (७) दंडक आणि मीमांसा
- (८) भारतातील काही ज्ञात उपक्रम

या भागांविषयी

सूचीचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या सूचना या भागात आल्या आहेत; परंतु सर्व भाग सलग वाचून काढल्यानंतर जाणवणारी गोष्ट म्हणजे या भागाची मांडणी व त्यातील संबंधित सूचना अधिक सोप्या पद्धतीने मांडावयास हव्या होत्या. (उदाहरणार्थ, पहिले दोन उपविभाग मांडत असताना सूचिमंडळाला कोणकोणती कालिके उपलब्ध झाली त्यांची यादी पहिल्या उपविभागात दिली आहे. तिचा निर्देश "उपलब्ध नियतकालिके, नावांचे संक्षेप व उपलब्धी निर्देश" असा केला असता तर सोयीचे ठरले असते.)

शेवटचा उपविभाग परिशिष्टांमध्ये लेख स्वरूपात घेणे सयुक्तिक ठरले असते. कारण या सूचीसाठी ही माहिती सहायक ठरत नाही. या उपविभागातील भाषाही अधिक सहज हवी होती. प्रत्येक ठिकाणी ड्यूईचा उल्लेख 'ड्यूए' असा आहे. विशेषनाम असल्याने उच्चारभेद शक्य आहे

हे मान्य करूनही सर्वसामान्य उच्चार सर्व साहित्यात 'ड्यूई' असा आढळत असताना 'ड्यूए' सरावाचे वाटत नाही. ६व्या उपविभागातील माहितीही दोन प्रकाराने लेख बनवून देता आली असती व सूचिकार्य व दाते यांचा परिचय वेगळ्या पद्धतीने देता आला असता.

असे असले व सलग वाचन काहीसे अस्पष्ट वाटत असले तरी या भागाची अनिवार्यता आहेच.

यानंतरच सूचीचा प्रमुख भाग सुरू होतो व तो म्हणजे **लेखविभाग** हा आहे.

यात या प्रमुख वर्गांच्या प्रत्येक उपविषयांतील लेख त्या त्या उपवर्गांतर्गत अकारविल्हे लावले आहेत व त्या लेखकाचा तो विशिष्ट लेख कोणत्या नियतकालिकात कधी व कोणत्या पृष्ठावर आहे याचा निर्देश आहे. प्रास्ताविकात सूचिकारासमोरील समस्यांचे उत्तम विवेचन (पृ. ८७-८८) आहे. त्या पार्श्वभूमीवर या नोंदी लक्षात घेता या कामाचे महत्त्व व मोल लक्षात येते. या सूचीच्या रूपाने मराठीत अत्यंत महत्त्वाचा संदर्भ ग्रंथ निर्माण झाला आहे.

यातील नोंदीची उदाहरणे -

(१) कुलकर्णी वसंत विष्णु

ग्रंथ काढून टाकण्याची पद्धत ग्रंथपाल २-६-४१

जु. ते स. १९६० : ८२-८४ (पृ. ३३)

(२) अकोलकर ग. वि.

व्यक्तित्वाच्या विकासासाठी मातृभाषा हेच माध्यम

भालचंद्र ४० फे - १९७८ : २९-३० व ३४ (पृ. १६५)

संदर्भाच्या दृष्टीने वरीलप्रमाणे एखादी नोंद घेऊन तिचे पुढीलप्रमाणे विश्लेषण करून दाखविले असते तर अधिक चांगले झाले असते.

अकोलकर ग. वि. - (१)

व्यक्तित्वाच्या विकासासाठी मातृभाषा हेच माध्यम - (२)

भालचंद्र ४० - फे. १९७८ : २९-३० व ३४

(३)	(४)	(५)	(६)	(७)

- (१) लेखाच्या लेखकाचे नाव
- (२) लेखाचे शीर्षक
- (३) नियतकालिक
- (४) नियतकालिक ज्या ग्रंथालयात उपलब्ध आहे त्याचा निर्देशांक (संदर्भ पृ. २२)
- (५) महिना
- (६) वर्ष
- (७) पृष्ठ क्रमांक

परिशिष्टे (पृ. ५७९ ते ७३८)

यात एकूण ३ परिशिष्टांचा समावेश आहे.

(१) लेखक नाम निर्देशी

(२) पुस्तक परीक्षणे : निर्देशी

(३) उल्लेखित व्यक्तिनाम निर्देशी

या परिशिष्टांतील दुसरे परिशिष्ट अतिशय उपयुक्त आहे. यात ज्या ग्रंथांवर परीक्षणे आली आहेत त्या ग्रंथांचा तपशील देण्यात आलेला आहे.

मात्र या सर्व परिशिष्टांसाठी वापरण्यात आलेल्या 'निर्देशी' या शब्दाऐवजी निर्देश वा निर्देशिका हे सरावातील शब्द वापरता आले असते.

या कोशाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रकाशकांच्या निवेदनात आलेला तपशीलवार इतिहास हा होय ! यामुळे ही सूची बनविण्यासाठी किती दिव्ये पार केली गेलीत हे स्पष्ट होते. या पार्श्वभूमीवर तर प्रत्येक अभ्यासकाने दखल घ्यायलाच हवी.

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - ४

हा प्रंचड सूचिग्रंथ श्री. दाते यांनी सुमारे १० वर्षे महाराष्ट्रात हिंडून व अनेक प्रकारे खटाटोपाने माहिती मिळवून तयार केला आहे. १३७ वर्षांतील लहानमोठ्या सुमारे १९,००० मराठी ग्रंथांची सूची यात आहे. पुस्तकाची नाव, लेखक, प्रकाशक, प्रकाशनस्थल, छापखाना, साल, आवृत्ती, पृष्ठसंख्या, किंमत इतकी माहिती प्रत्येक पुस्तकाबाबत दिली असून काही पुस्तकांची विशेष माहिती लघु टिपणीत दिली आहे. पुस्तकांची यादी प्रथम विषयवारीने दिली असून शेवटी लेखक, ग्रंथनाम, विषय व इतर अप्रत्यक्ष संदर्भ यांची अकारविल्हे मिश्र सूची दिली आहे. श्री. दाते यांनी मराठी भाषेची केलेली ही सेवा केवळ बिनमोल आहे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांनी व धनिकांनी एकेक प्रत विकत घेऊन लेखकास आर्थिकदृष्ट्या तरी मुक्त करावे म्हणजे अशी मेहनतीची, जिगजिगीची व टापटिपीची कामे इतक्या चांगुलपणाने करण्याचा त्यांचा उत्साह द्विगुणित होईल.

- दै. लोकमान्य

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - ५

अंधारातून कंदिलाच्या साहाय्याने प्रवास करावा किंवा अनोळखी प्रदेशातून नकाशांच्या साहाय्याने मार्ग शोधून काढावा, त्याप्रमाणेच मराठी वाचकांना हा ग्रंथ मार्गदर्शक झाल्यावाचून राहणार नाही. ग्रंथकर्त्याने अशा प्रकारचा सूचिग्रंथ तयार करून एक प्रकारे मराठी भाषा-भाषिकांवर फार मोठे उपकार केले आहेत.... भाषा जिवंत ठेवण्यास अशा उपक्रमांची फार आवश्यकता असते, व जे कोणी असे प्रयत्न अंगावर घेऊन पार पाडतात ते निःसंशय समाज जिवंत ठेवण्यास कारणीभूत होत असतात.

- काळ

अपुन्या शोधाला अजूनही साहाय्य हवे आहे !

दाते यांनी 'मराठी ग्रंथसूची'चे कार्य (१८०० ते १९५० पर्यंत) पूर्णत्वास नेल्यानंतर 'मराठी नियतकालिक सूची' (१८००-१९५०) च्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाला हात घातला. त्यासाठी त्यांनी प्रथम मराठी नियतकालिकांची माहिती जमा करण्यास प्रारंभ केला. १८००-१९५० या दीडशे वर्षांच्या काळात किती मराठी नियतकालिके त्यांना उपलब्ध झाली, त्यांपैकी किती नियतकालिकांची व त्यांच्या संपादकांची माहिती उपलब्ध झाली, कोणत्या नियतकालिकांची काहीच माहिती मिळू शकली नाही, याचा शोध सादर करणे श्रेयस्कर ठरेल. दाते किती मेहनतीने आणि बारकाव्याने सूचिकार्य करित होते हे यावरून लक्षात येईल.

दाते यांच्या नियतकालिक सूचिकार्याबद्दल प्रा. प्रियोळकरांनी असे म्हटले आहे की, "१९५० पर्यंतच्या मराठी मासिकांच्या सूचीचा पहिला भाग त्यांचा बहुतेक तयार झाला होता. पहिल्या भागात सुमारे एक हजार मराठी नियतकालिकांची (वृत्तपत्रे वगळून) वर्णनात्मक नोंद यावयाची होती. दुसऱ्या भागात त्यातील लेखांची सूची ते देणार होते. हा पहिला भाग प्रथम मुद्रित करून दुसरा भाग पुढे सावकाश प्रसिद्ध करावा, अशी त्यांना काही मित्रांची सूचना होती. तसे केले असते तर बरे झाले असते, असे उद्गार गेल्या आक्टोबरात पुण्याला गेल्यावेळी, त्यांनी मजबूत काढले आणि जरा बरे वाटताच प्रथम पहिल्या भागाच्या मुद्रणाचे काम आपण हाती घेऊ असे ते म्हणाले. त्यांच्या मासिकांच्या नोंदीत काही पोकळ्या (Lacunae) आहेत. त्या त्यांना भरावयाच्या होत्या. त्याकरिता जरा बरे वाटताच आपण आधी गोव्याला जाईन, असे ते म्हणाले." (म.सं. पत्रिका जाने १९६५ वर्ष १२ अंक १ पृ. १३३-३४)

दाते यांच्या हातून हे कार्य तडीस जावे अशी नियतीची इच्छा नव्हती, मात्र मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने 'दाते सूचिमंडळ' स्थापन करून हे अपुरे काम पुढे चालू ठेवले. दाते ज्या नियतकालिकांचा शोध घेणार होते त्या नियतकालिकांची, विशेषतः थोडकी माहिती किंवा बरीच अपुरी माहिती अथवा ज्या माहितीचा संपूर्ण अभाव होता, अशा मराठी नियतकालिकांची यादी करून मंडळाने ती यादी महाराष्ट्रातील जाणत्या वाचकांसमोर पुस्तिकेच्या रूपाने ठेवली आणि

माहिती पाठवण्याचे आवाहन केले. माहिती विशिष्ट पद्धतीने यावी म्हणून 'नमुना पत्रके' त्याला जोडली.

या त्यांच्या कार्याला किती व कसा प्रतिसाद मिळाला हा एक संशोधनाचा विषय ठरावा. आम्ही ही यादी पुन्हा प्रसिद्ध करित आहोत. आज त्या आवाहनाला ४० वर्षे होऊन गेली आहेत. त्या अपुन्या शोधाला अजूनही साहाय्य मिळाले तर, मराठी सूचिकार्यांच्या दृष्टीने व मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने तो अनमोल ठेवा ठरेल.

महाविद्यालयीन ग्रंथपाल, विद्यापीठातील सुविद्य ग्रंथालय कर्मचारी, महाराष्ट्रभर पसरलेला बी.लिब., एम.लिब.चा विद्यार्थिवर्ग व त्यांचा प्राध्यापकवर्ग यांनी या शोधाकडे लक्ष द्यावे असा हेतू तर आहेत; परंतु १८००-१९५० या कालावधीतील दुर्मीळ म्हणता येतील अशी मराठी नियतकालिके कोणती याची माहिती विद्यार्थिवर्गासमोर आणि अभ्यासकांसमोर जावी अशी आमची धडपड आहे. जर यातील एखादे नियतकालिक कोणत्या ग्रंथालयात असेलच तर, त्या ग्रंथालयाच्या ग्रंथपालाने ते नियतकालिक प्राणपणाने जपले पाहिजे. त्याच्या संरक्षण-जतन-संवर्धनाच्या दृष्टीने विलक्षण काळजी घेतली पाहिजे. ती घेण्यास ही यादी उद्युक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो.

अलीकडे सी. डी. रॉमच्या युगात आणि अनेक नियतकालिके ई-जर्नल्सच्या रूपात मिळण्याच्या युगात ग्रंथपालांचा असा समज झाला आहे की, जुन्या-नव्या नियतकालिकांचा संग्रह करण्याची अजिबात गरज नाही. नव्या नियतकालिकांच्या संदर्भात व त्यातही इंग्रजी भाषेतील काही नियतकालिकांच्या संदर्भात हे थोडेफार खरे असेलही, परंतु मराठी नियतकालिकांच्या बाबतीत अजून ही स्थिती यायला खूप काळ जाईल. तसेच जुन्या मराठी नियतकालिकांचा साठा सीडीवर जायला तर विलक्षण काळ जाणार आहे. आपण त्यांचे जतन करण्यात इतका निष्काळजीपणा करतो तर सीडीवर हा साठा नेण्यासाठी कोणीतरी दातेच जन्माला यायला हवेत. ती दृष्टी, ती कळकळ, ती चिकाटी, ते कष्ट सोसण्याची तयारी, पदरमोड करण्याची वृत्ती असेल तरच हे होणार आहे, नाही तर ते कार्य दूरच राहील. त्यामुळे सोपा-सुलभ मार्ग म्हणजे जे आहे ते उत्तम स्थितीत कसे राहील ते पाहणे.

दाते सूचिमंडळ आणि मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या सौजन्याने ही यादी उपलब्ध होत आहे हे आपल्या तमाम महाराष्ट्राचे व मराठी वाचकांचे भाग्य आहे. दाते यांचे कार्य पुढे नेणाऱ्या संग्रहालयासारख्या सार्वजनिक ग्रंथालयाला धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत.

दाते यांनी मुं.ग्रं. संग्रहालयाविषयी जे उद्गार १९४५ सालच्या त्यांच्या भाषणात काढले होते ते असे, "प्रत्येक महाराष्ट्र भाषा भाषिकांचे, महाराष्ट्र समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे, प्रत्येक अभ्यासकाचे, प्रत्येक संशोधकाचे, हे आपले म्हणण्यास योग्य असे, आपले सर्वांचे प्रियतम 'महाराष्ट्र संग्रहालय' अर्थात महाराष्ट्राचे British Museum व्हावे हीच आमची मनोभावाची इच्छा आहे." (पंचारती पृ. ९१) मुं.ग्रं. संग्रहालयाची १०४ वर्षांची वाटचाल त्या दिशेने झाली आहे, असे वाटते. तेव्हा संग्रहालयाच्या कार्याला सहकार्य करणे तमाम ग्रंथपालांचे कर्तव्य आहे.

- संपादक

श्री. दाते यांना उपलब्ध झालेल्या नियतकालिकांची यादी

(यादीत वापरलेले संक्षेप - पा. = पाक्षिक, मा. = मासिक याप्रमाणे + थोडकी माहिती, × बरीच अपुरी माहिती, ० माहितीचा संपूर्ण अभाव)

- अंकुश - पुणे १९२१
- अखंड समाधान-श्रीक्षेत्रबाड (उ. कानडा) १९०९
- अध्यापक व परीक्षक - नगर १९०३
- अध्यापन - पुणे १९०३
- + अबला मित्र - अलिबाग १८७७
- × अबला रक्षण - सोलापूर १९३०
- + अभिप्राय - संग्राहक (त्रै.) - बडोदे १९३४
- + अभिरुचि - बडोदे १९४३
- + अमरलेखा (त्रै.) - पुणे १९३४
- + अंमलदार - मुंबई १९२५
- + अरविंद - मुंबई १९२०
- अरुण - मुंबई १९२४
- × अरुण (त्रै.) - जत १९३७
- + अलंकार - कराड १९३६
- + अवतार - मुंबई १९२६
- + आगळे हितबोध - मुंबई १९०७
- आचार्य (पा.) - पुणे १९१४
- आचार्य आणि वर्णाश्रम धर्म (पा.) - पुणे १९३०
- आचार्यकुल - पुणे १९३०
- आत्मबोध - इंदूर १९२४
- आत्मोद्धार - पुणे १९१६
- + आत्मोन्नति - मुंबई १९३३
- आत्मोन्नति - नागपूर १९४८
- + आदर्श - पुणे १९४९
- × आदर्श (पा.मा.) - सांगली १९३२
- + आदर्श नाभिक (त्रै.) - मुंबई १९४१
- × आदर्श वैश्य - मुंबई १९३५
- आद्य गौड ब्राह्मण (द्वै.) - मुंबई १९२६
- आध्यात्मिक ज्ञान रत्नावली - मुंबई १८९६
- आनंद - पुणे १९०६
- + आनंदभुवन - तासगांव १९०९

- + आनंदलहरी - मुंबई १८६१
- आपली शेती - पुणे १९४७
- × आयुर्मीमांसा (द्वै.) - सातारा १९३९
- आयुर्विद्या (त्रै.मा.) - पुणे १९३७
- आयुर्वेद - मुंबई १९१४
- + आयुर्वेद चिकित्सक - मुंबई १९२३
- × आयुर्वेद रहस्य (द्वै.) - जामनगर १९०३
- ० अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी - पुणे १८५७
- × आराम - नागपूर १९०५
- + आरोग्य - अमरेली १९११
- + आरोग्य - पुणे १९२०
- + आरोग्यदीप - मुंबई १९४०
- + आरोग्यमंदिर - पनवेल १९३८
- + आर्यगृहिणी - मालवण १९२५
- + आर्यधर्म - पंढरपूर १९३६
- आर्यधर्म - मुंबई १९०४
- × आर्यधर्म दर्पण - वाई १८९३
- + आर्यधर्म दीपक - बनारस १८९८
- ० आर्यधर्म - रहस्य - वाई
- + आर्यबंधु - बडोदे १८९३
- आर्यभगिनी - मुंबई १८८६
- + आर्यभगिनी - मुंबई १८९०
- + आर्यभिषक् - मुंबई १८८९
- + आर्यमित्र - पुणे १८८४
- + आर्यमित्र (मा. त्रै.) - पुणे १९०४
- आर्यमित्र (द्वै.) - खणदाळ (इलाखा करवीर) १९०४
- + आर्यविज्ञान - सांगें (गोवा) १९२५
- आर्यवैद्य - पुणे १९३५
- × आर्यवैद्यकादर्श - चिकोडी १८९४
- × आर्यशिशु - मुंबई १८९१
- ० आर्यसंजीवन - वरूड (अमरावती) १९०५
- × आर्यक्षत्रिय - पुणे १९२६
- × आर्यावर्त - अंजनगांव (सुरजी) १९१९
- × आशा - कोल्हापूर १९५०
- आहार - मुंबई १९४७

- × इंजिनीअरिंगचे कामाविषयी (त्रै.) - पुणे १८७८
- + इंजिनीअरिंग विषयावर (शिल्पविद्येवर) मासिक पुस्तक - पुणे १८७६
- + इतिहास आणि ऐतिहासिक - धुळे १९१६
- इतिहास-संग्रह - मुंबई १९०८
- इंद्रधनुष्य - अमरावती १९२८ (?)
- + इलाखा-शिक्षक - पुणे १९३९
- + इसराएल - मुंबई १९१७
- + इसराएल मित्र - मुंबई १९१६
- इसराएली धर्मदीप - - १८९६ (?)
- + इसराएली ज्ञानसंग्रह - मुंबई १८८६
- + इस्लाम धर्म (त्रै.) - भिलवडी १९२३
- × इस्लाम-प्रकाश आणि मुस्लीम महाराष्ट्र - सातारा १९२०
- + इस्लाम विजय - कऱ्हाड १९२४
- + ईस्ट इंडिया असोसिएशन सभेचे मराठी मासिक पुस्तक - मुंबई १८६९
- × उज्ज्वल - जळगाव १९४८
- × उत्कर्ष - मुंबई / बडोदे १९४७
- × उदय - औरंगाबाद १९२०
- + उदय - पुणे १९४०
- × उद्धार - मुंबई १९३६
- उद्यम - नागपूर १९१९
- × उद्यम प्रकाश - वाई १९१४
- + उद्यान - मुंबई १९१०
- × उद्योग - नागपूर १८९५
- × उन्मेष - नागपूर १९४८
- + उपदेशचंद्रिका - मुंबई १८४४
- + उपनिषच्चिंतामणी - पुणे १९०६
- उपनिषत्प्रकाश - मुंबई १९११
- उपनिषदर्थदर्शन - मुंबई -
- × उपयुक्त धंदेशिक्षण - (त्रै.मा.) - कोल्हापूर १९२७
- × उपयुक्त निबंधसंग्रह - अलिबाग १८७६
- उपयुक्त मासिक संग्रह - मुंबई १८८३
- × उपयुक्त ज्ञानसागर - पुणे १८७८

- × उल्हास - नागपूर १९३७
- × उषःकाल - मुंबई १९२०
- उषःकाल - बेळगाव १९२८
- + उषःकालमाला (उषःकाल) - मुंबई १९१९
- + उषा - मुंबई १९१३
- + उषा - मुंबई १९३८
- + ऊस, गूळ आणि साखर - मुंबई १९२०
- + ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर - नागपूर १९०५
- × ऋषि - नागपूर १८९३
- एकता - पुणे १९४८
- + एकनाथी भागवत - मुंबई १८९२
- + ऐक्यप्रदर्शक पत्र (त्रै.) - मुंबई १८७१
- + ऐतिहासिक नाटकमाला - अलिबाग श. १८०२
- + ऐतिहासिक नाट्य कथावली - पुणे १८८४
- ऐतिहासिक लेख संग्रह - मिरज १८९८
- + औद्योगिक महाराष्ट्र - पुणे १९२६
- + कथा कल्पद्रुम - मुंबई १८६१
- + कथारत्नावलि (पा.) - मुंबई १८७४
- × कथारत्नावली - सुरेसी, खेड, (रत्नागिरी) १८९१
- कन्याशिक्षक - पुणे १९१५
- + करमणूक - काळूस (पुणे) १९२४
- × कर्तव्यजागृति - कऱ्हाड १९१९
- + कर्तव्यजागृति - नासिक १९२१
- + कर्मयोगी - धुळे १९२०
- कलहंस - होसर (बेळगाव)
- + कला - नवीन गोवे १९३५
- × कलाकौशल्य बृहत्कोष - पुणे १८८६
- × कलादर्श (पा.मा.) - जळगाव १९३३
- × कलाप्रसार - चोपडे (खानदेश) १९०४
- + कलाविकास - अमरावती १९३४
- + कलाशिक्षण - पुणे १९०२
- × कलासंग्रह - मुंबई १९४५
- × काण्वविकास - (त्रै.) मुंबई १९४९
- + कादंबरीकलाप - पुणे १८८४
- × कादंबरीकल्पद्रुम - वाई १९००

- × कादंबरी-संग्रह - पुणे १८९३
- × कायस्थप्रभूंच्या इतिहासाची साधने - मुंबई १८८१
- × कायस्थ-मित्र - चेंदणी, ठाणे १९३०
- × कारागीर (त्रै.) - पुणे १८७८
- × कारागीर - नागपूर १८८०
- × कालेज-युग (त्रै.) - मुंबई १९४१
- × काव्यकुसुमांजली - नागपूर १८८९
- × काव्यनाटकादर्श - धारवाड १८८२
- × काव्यरत्नावली - जळगाव १८८७
- + काव्यसंग्रह - मुंबई १८९०
- + काव्यार्थदीपिका - मुंबई १८७०
- × काव्यार्थ-प्रकाश - पुणे १८७३
- + काव्यार्थ-प्रकाश - मुंबई १८८४
- × काव्यार्थप्रदीप - मुंबई श. १८०५
- काव्येतिहाससंग्रह - पुणे १८७८
- × काव्येंदुशेखर - पुणे १८७६
- + कासार - पुणे १९२१
- × कासार - मालेगाव १९२५
- × कासार संदेश - पुणे १९२३
- × किरसानी समाचार - नागपूर १९०४
- किलोस्कर - किलोस्करवाडी १९२९
- किलोस्कर खबर - किलोस्करवाडी १९२०
- किशोर - पुणे १९४८
- + कीर्तन - मुंबई १९१९
- कीर्तन (द्वै.) - श. १८५६
- + कुंजविहारी - सावंतवाडी १९२५
- × कुटुंबकरमणूक - मुंबई १८८३
- + कुटुंब मित्र - मुंबई १८८४
- × कुटुंब शिक्षक - मुंबई श. १८११
- कुंडलीवर्णन (पा.) - पुणे १९३५
- + कुंडलीविज्ञान - महाड १९००/१९२५
- × कुंणबी - लोणखेडे (धुळे) १९०६
- × कुमार - कर्जत / पनवेल १९३५
- × कुमार - डहाणू (ठाणे) १९४७
- × कुमारवय (त्रै.) - पुणे १९५०

- कुमारसंभव - मुंबई १८८६
- + कुमावतक्षत्रियमित्र आणि शिल्पकलादर्पण - पुणे श. १८४१
- × कृषिकर्मप्रकाश - कोल्हापूर १९००
- + केतकी - मुंबई १९०१
- + केरळकोकिल - कोचीन १८८६
- + केरळकोकिल आणि नवे मन्वन्तर - पुणे १९१५
- × कोकण शेतीसमाचार - रत्नागिरी १९१७
- कोल्हापूर समाचार - कोल्हापूर - १९४८
- × कोळी समाजसेवक (त्रै.) - चेंदणी, ठाणे १९३८
- खरा प्रकार - मुंबई १८९०
- + खानदेश मित्र - खानापूर (बेळगाव) १८९२
- + खेळगडी - महाड १९०८
- + खेळगडी - मुंबई १९२७
- खिस्ती - - -
- × गद्यकथार्णवर अथवा चार घटका मौज - पुणे १८९४
- + गांधर्व महाविद्यालय - मुंबई १९१०
- × गायनाब्धिसेतु - बडोदे १८७०
- गांवकरी - मुंबई १९३४
- × गिरणीसमाचार - मुंबई १९३१
- × गीतारहस्य प्रकाश - मुंबई १८९३
- × गुरुपुष्प - पुणे १९२६
- × गुलजार गुलहौसि - मुंबई १८८३
- + गृहलक्ष्मी - मुंबई १९२७
- + गृहिणी - मुंबई १८८७
- + गृहिणीरत्नमाला - मुंबई १९१६
- + गोधन - नागपूर १९२५
- + गोमांतक (षा.) - मुंबई १९३३
- × गोमांतक मराठा (द्वै.) - मुंबई १९४१
- + गोवर्धन (सा.पा.मा.) - पुणे १९४७
- + गोवर्धनमाला - मुंबई १९१२
- + गौड ब्राह्मण (त्रै.) - मुंबई १९३९
- × ग्रंथमाला - कोल्हापूर १८९४
- × ग्रंथरत्नाकर - चिकोडी (बेळगाव) १८९८
- × ग्रामणी अर्थात् खेड्यांतील पुढारी - नागपूर १९३२
- × ग्रामराज्य - मुंबवा (पुणे) १९४६

- + ग्रामशिक्षक - माळुंजे, ता. राहुरी, जि.नगर १९४०
- ग्रामसेवक - नागपूर १९२९
- o ग्रामसेवक अथवा हळिळय आळु - रामदुर्ग १९३३
- × ग्रामसेवावृत्त - वर्धा १९३७
- × चतुष्पाद आणि कृषिकर्म - हैद्राबाद १९१३
- × चंद्रकला - कोल्हापूर १९३८
- × चंद्रिका - मुंबई १८५४
- × चंद्रिका - कोल्हापूर १८८२
- × चंद्रिका - मुंबई १९१६
- o चलित सृष्टि - नागपूर १९३३
- × चालना - मुंबई १९५०
- × चिकित्सक (त्रै.) - भुसावळ १९४०
- o चित्तवेधक - अमरावती १९०२
- + चित्ताकर्षण - नवीन गोवे १९०६
- o चित्पावन - पुणे १९४०
- o चित्रदर्शन - मालवण १८८३
- × चित्रपट - अमरावती १९४९
- + चित्रमय कृषिवल - पुणे १९३२
- चित्रमयजगत् - पुणे १९१०
- चित्ररेखा - मुंबई १९४८
- चित्सदानंदलहरी अथवा भगवद्गीता - मुंबई १८९२
- चैतन्य (द्वै. मा.) पुणे १९३४
- + छत्रपति (द्वै.मा.) - कोल्हापूर १९२०
- + छत्रपति स्काउट - कोल्हापूर १९२६
- × छायालेखन - पुणे १९४७
- + जगद्धितेच्छु (पा.मा.) - पुणे १८६९
- o जगमित्र - पुणे १९०९
- + जननी (त्रै. मा.) - पुणे १९३३
- × जनसेवा - मुंबई १९३४
- × जादूचे मासिक - पुणे १९४१
- o जादू-मंत्र-तंत्रभूतपिशाचादि निर्णय - मुंबई १८८३
- × जासूद - वेळास १९०४
- o जाहीर भारत - दहिवडी १९२१
- × जीवन - पुणे / मुंबई १९४१
- × जीवन-ज्योति - अमरावती १९५०

- × जैन जागृति - कोल्हापूर/सांगली १९३२
- × जैन बंधु - वर्धा १९०८
- × जैन बोधक - कोल्हापूर १८८५
- × जैन महाराष्ट्र महिला - सोलापूर १९४१
- × जैनेतिहास सार - पुणे १८९२
- × जैनोन्नति - परिचें (जि. पुणे) १९०८
- × ज्योति - मुंबई १९४०
- × ज्योति-प्रकाश - १९४१
- × ज्योति:प्रकाश - पुणे १८८५
- o ज्योतिधर्मविवेक (द्वै.) - पुणे १९२०
- + ज्योतिर्भूषण आणि व्यापार ज्योतिष (द्वै.) - पुणे १९१८
- × ज्योतिर्मंदिर - सोलापूर १९३७
- × ज्योतिर्माला - मुंबई १८९५
- × ज्योतिर्माला - मुंबई १९१५
- o ज्योतिर्विजय - देशिंग/कवठें - महाकाळ १९१३
- o ज्योतिर्विद्याभूषण - बडवानी (म.प्र.) १९१७
- o ज्योतिषपत्रिका (द्वै.) - पुणे १९५०
- o ज्योतिषप्रभा - बडोदे १९३६
- × ज्योतिषरत्नभांडार अथवा कुंडलिपरिज्ञान - वाई १९१४
- o ज्योतिषविद्याप्रसारक - मुंबई १८८७
- × ज्योतिषकल्पतरू - वेंगुर्ले १८९७
- + ज्योत्स्ना - मुंबई १९३६
- o ज्वाला - पुणे १९४०
- × झारापकर - मुंबई १९३९
- + टिळक महाविद्यालय (त्रै.) - पुणे श. १८४५
- × तत्त्वप्रकाशक - कोल्हापूर १८९२
- + तत्त्वविवेचक अथवा मराठी थिओसोफिस्ट - पुणे १८८३
- तत्त्वज्ञानमंदिर (त्रै.) - अंमळनेर १८९९
- + तरुण भारत - बेळगाव १९१९
- × तरुण मित्र - मालवण १८८२
- × तरुण सारस्वत - (त्रै.) मुंबई - १९३९
- × तरुणांचा खिस्ती आवेश - मुंबई १९४१
- × तरुणांत उपदेश - मुंबई १८८६
- × तिमिरहरण - पुणे १९०४
- + तुम्हीं व आम्हीं - किलोस्करवाडी १९३२

- + तेलगू मित्र - मुंबई १९१७
- + तेलगू समाचार - सोलापूर १९१६
- × त्रिविक्रम - ग्वाल्हेर १९०४
- + त्वष्टां - (त्रै.) - पुणे १९२१
- × त्वष्टा-तरुण (त्रै.) - मुंबई १९३१
- × त्वष्टावैभव (त्रै.) - मुंबई १९४७
- + त्वष्टा-सेवक - मुंबई १९१८
- दंभहारक - मुंबई १८७१
- + दर्यावर्दी - (द्वै.मा.) मालवण/मुंबई १९४०
- + दर्यासारंग (पा.मा.) - मुंबई १९३७
- + दलित-सेवक - धुळे १९४१
- × दांपत्य, जीवन, कला (द्वै.) - बेळगाव १९३६
- × दिग्दर्शन म्हणजे मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह - मुंबई १८४०
- × दिव्य जीवन - नागपूर १९५०
- + दीनमित्र - पुणे/नगर १८८८
- + दीपज्योत - मुंबई १९४९
- + दुमालदार - पुणे १९२५
- × दूत - सोलापूर १९१८
- × दूत-पत्रिका (द्वै.) - पुणे १९२५
- देवर्षिप्रकाश (त्रै.) - पुणे १९२८
- देवांग - - -
- देवी अहिल्या - - १९३०
- देशमित्र - खानापूर १८९३
- देशसुधारणेच्छु- रायबंदर (गोवे) १८७६
- + दैवज्ञप्रबोधिनी - मुंबई १९१४
- × दैवश मासिक - मुंबई १९१२
- द्वैत सिद्धान्त केसरी (द्वै. मा.) पुणे- १९४१
- + धंदे शिक्षक - बडोदे १८९३
- + धंदे शिक्षक - सोलापूर १९२७
- + धनार्जन - मुंबई १९३१
- × धनुष्य - बडोदे १८८७
- + धन्वन्तरि - पुणे १८८५
- + धन्वंतरी - मुर्डी, हर्णे १९४३
- धर्म (सा.पा.) - वाई १८२५
- + धर्मकेसरी - मुंबई श. १८५०

- + धर्मचक्र - खार (मुंबई) १९४८
- धर्मजागृति - पुणे १९१४
- + धर्मदीपिका - मुंबई १९१०
- + धर्म-विचार - कोल्हापूर १९१०
- ध्रुव - पुणे १९३५
- नयन - मुंबई १९३९
- + नवजीवन - मुंबई १९३२
- × नवजीवन - नवे गोवे १९२०
- नवभारत - पुणे १९४७
- नवयुग - मुंबई १९१३
- + नवा मनु - मुंबई १९२९
- नवा महाराष्ट्र (त्रै.) - पुणे १९४९
- + नवा शिक्षक - पुणे १९२४
- + नवी गृहलक्ष्मी - मुंबई १९३४
- + नवी प्रगति - अकोला १९४९
- × नवे अध्यापन - पुणे १९३५
- + नवे गोंय (त्रै.) - मुंबई १९३४
- + नवे जग - मुंबई १९४१
- + नवे जग - मुंबई १९४८
- + नवे मन्वन्तर -परिचें (पुणे) १९१४
- × नागर शिक्षक - अहमदनगर १९२९
- नाटक - नाशिक १९३५
- × नाटकी - पुणे १८९५
- + नाट्यकथामाला - पेण १८८७
- + नाट्यकर्णव - मुंबई १८८४
- × नाट्यकथासंग्रह - पुणे १८८६
- × नाट्यकला - पुणे १९०४
- × नाट्यमाला - रत्नागिरी श. १८२७
- नादनिनाद - कोल्हापूर १९४७
- × नानालहरी - गडहिल्लज (कोल्हापूर) १८९७
- + नापितोदय - गोवे १९२१
- + नाभिक-समाचार - मुंबई १९४१
- + नाभिकोदय - परळ (मुंबई) १९२९
- + नामदेव - पुणे १९०९
- नामदेवसेवक - मुंबई १९४८

- × नाशिक धर्मग्रन्त - नाशिक / भुसावळ १९३०
- + निबंधचंद्रिका - पुणे १८८३
- निबंधमाला - पुणे १८७४
- × निबंधसार - पुणे १८७८
- निराश्रित हिंद नागरिक - मोहपा (नागपूर) १९१२
- निरीक्षक - - १९४९
- × निरोप्या - पुणे १९१६
- × निर्झर - मुंबई १९३१
- निसर्गोपचार - पुणे १९३६
- × नीत्युपदेश - मुंबई १८८५
- + नीरजोल्लास - नागपूर १८९२
- × नूतन शैव (द्वै.) पुणे १९२४
- × न्याय - औरंगाबाद १३३८ फसली
- न्यायदर्पण - वर्धा -
- × न्याय दीपिका - ठाणे - १८७०
- × न्यायनिर्णय (पा.) वाई १८९७
- + न्यायप्रकाश - अहमदनगर १८७६
- × न्यायबोध - नागपूर १९३७
- × न्यायबोध - औरंगाबाद १९२४
- × न्यायलहरी अथवा कायदेकानूसंबंधी माहिती - ठाणे १८६८
- × न्यायाश्रम-मासिक- जुन्नर १९११
- × न्यायाश्रय - पुणे १८६७
- × न्यायास मदत अथवा निवडक निवाडे - धुळे १८७०
- × पंचम जॉर्ज विजय - बेळगाव १९११
- × पत्रिका - बढवाणी १९१५
- × पथ्यबोध अथवा आरोग्याची मेजवानी पणजी केरी १८८८
- × पद्मनाभांचा कवितासंग्रह नूल्वी (हुबळी) १८९७
- पराग - पुणे १९४७
- × पांचजन्य - मिरज श. १८७०
- पांचाल - पुणे १९४८
- + पारिजात - - १९३४
- पालवी - नाशिक १९४८
- + पुणे पाठशाला पत्रक पुणे १८६१
- पुणे सार्वजनिक सभेचे मासिक पुस्तक - पुणे १८८१
- पुराण प्रकाश (महाभारत पुराणग्रंथ भाषांतर) - मुंबई श. १८१७

- × पुराणमतवादी - पुणे १९२९
- + पुराणादर्श - वाई श. १८२३
- × पुराणार्थप्रकाश - मुंबई श. १८०६
- पुरुषार्थ - औंध १९२४
- × पुष्पगुच्छ - मुंबई १८८०
- × पुष्पगुच्छ - उमरावती १९०७
- पुष्पपराग - नागपूर १८९३
- + पूजा - नागपूर १९४७
- पूणकलेंदुशेखर - खानापूर / बेळगांव १८९५
- + पूर्णानंद - बेळगांव १९१६
- + पूर्णदू - भुसावळ १९३२
- + पैसा पट्टी - मुंबई १९०८
- + पैसा फंड - मुंबई १९०३
- × प्रकाश - पुणे १९३६
- + प्रकाश (पा.मा.) - नागपूर १९४८
- + प्रगति - अकोला १९४७
- + प्रतिभा (पा.) मुंबई १९३३
- × प्रतिभा - औरंगाबाद १९४७
- × प्रदीप - मुंबई १९४७
- प्रफुल्लता - मुंबई १९२५
- × प्रबुद्ध महाराष्ट्र - पुणे श. १८२४
- × प्रबोधन (पा.मा.) - मुंबई १९२१
- प्रभा-किरण - सोलापूर १९३३
- × प्रभात - धुळे १९०६
- + प्रभात - मुंबई १९१४
- × प्रभात - नवा गोवा १९३०
- प्रभु-प्रभात - मुंबई १९२३
- × प्रभुमासिक - मुंबई १९०६
- × प्रभु-सेवक - मुंबई १९२२
- × प्रभोदय - मुंबई १८५९
- + प्रमोद - मालवण १९२१
- × प्रवासी (द्वै.) - मुंबई १९४८
- प्रसाद - पुणे १९४७
- + प्राचीप्रभा - बांदिवडें (गोवा) १९०९
- × प्राथमिक शिक्षक (त्रै.) मुंबई १९४०

- प्राथमिक शिक्षण - पुणे १९२८
- प्राविण्य - मुंबई १९२९
- + प्रेमदर्शिका (त्रै.) - मुंबई १९१६
- प्रेमबोध - पंढरपूर/पुणे १९३७
- × प्रेमोद्यान - जुन्नर १९१३
- + प्रेरणा - डोंबिवली १९४८
- + फलज्योतिषादर्श (त्रै.द्वै.मा.) - नाशिक १९०६
- × बकुल - मुंबई १९४१
- × बहुश्रुत आणि व्यापारवृत्ति - मुंबई १८९४
- बारई-सन्मित्र बंधू - वर्धा श. १८५३
- × बालक (द्वै.) - मुंबई १९४९
- × बालक (मा.) - मुंबई १९१६
- बालक - नाशिक १९३६
- बालक मंदिर - मुंबई १९३३
- × बालबोध - मुंबई १८८१
- + बालबोध - मुंबई १९१५
- + बालबोध - पुणे १९३२
- × बालबोध पत्रिका - मुंबई १८७३
- + बालमासिक (सचित्र) कोल्हापूर १९३३
- बालमित्र - मुंबई १८७८
- + बालमित्र - पुणे १८९४
- बालवसंत - अंमळनेर १९२७
- + बालवीर - सातारा १९२६
- + बालसुमित्र - मुंबई १८८४
- + बालांकुर - बडोदे १८९३
- + बालिकादर्श - पुणे १९१७
- × बालोद्यान - पुणे १९१८
- × बाळमित्र - मुंबई १८७८
- × बाळमित्र - पुणे १८९०
- × बृहन्महाराष्ट्र - कलकत्ता १९३४
- × बृहन्महाराष्ट्रीय - दिल्ली १९३४
- × बृहत्संहिता - रत्नागिरी १८७३
- × बोधसागर - मुंबई १८४९
- + बोलपट - मुंबई १९५०
- + ब्रह्म-कर्म-प्रदीप - पुणे १९१०

- + ब्रह्म-विद्याग्रंथ रत्नमाला - पुणे १९१३
- × ब्राह्मण -- (गोवें) १९४६
- ब्राह्मण पत्रिका - इस्लामपूर १९२३
- + भगवद्गीता -- १९३३
- + भगवा झेंडा - वाई १९०५
- × भगिनी - मुंबई १९३५
- + भगिनी - पुणे १९४१
- + भगिनी समाचार - पुणे १९१२
- × भगीरथ (प्राविण्य) - मळवली (पुणे) १९३८
- + भंडारी (त्रै.) मुंबई १९१९
- + भंडारीदीपक - मुंबई १९३६
- + भंडारी मित्र - मुंबई १९१६
- भंडारी विजय - मुंबई १९१९
- × भंडारी वैभव - मुंबई १९२७
- भंडारी-हितवादी (त्रै.) - मुंबई १९३३
- + भंडारी-हितेच्छु - मुंबई १९२०
- × भद्रायु - पुणे १९३१
- × भरारी - नागपूर १९५०
- × भागवत धर्म - चोपडे (खानदेश) १९०५
- × भागवतार्थदर्शन - मुंबई १९०५
- भाग्योदय - पळसगांव (सातारा) १९२०
- × भाग्योदय - कराड १९३२
- × भांडारी विहारी - मुंबई १९०९
- भारत - नाशिक १९५०
- भारत इतिहास संशोधक मंडळ (त्रैमासिक वगैरे) पुणे १९२०
- + भारत कथासंग्रह - मुंबई १८८३
- × भारत किशोर - सोलापूर १९२५
- + भारत कुमार - विलेपारले १९२७
- + भारत धर्म - मुंबई १९१२
- + भारतधर्म - (पा.मा.) मुंबई १९०१
- × भारतमित्र - बेळगाव १८९२
- + भारतमित्र - खानापूर १९२१
- × भारतलक्ष्मी - मुंबई १९१९
- + भारत वर्ष - सातारा १८९९
- भारतवर्षीय वनौषधीसंग्रह - - १८९७

- भारतविजय - मुंबई १८८९
- + भारतसेवक - पुणे १९१६
- × भारत-सेवक - ठाणे १९२७
- × भारती - - १९३८
- × भारती (त्रै.) - पणजी (गोवा) १९५०
- × भारतीय कथाकलाप - मालवण श. १८०५
- + भारतीय संगीत - पुणे १९३२
- × भारतोदय - रिवण (गोवा) १९२१
- + भालचंद्र - नाशिक १९३९
- + भावसार क्षत्रिय प्रबिध - तुळजापूर १९२७
- + भावसार क्षत्रिय प्रबोध - पुणे / मुंबई श. १८३७
- × भाषांतर - पुणे १८९४
- भिषग्विलास - सोलापूर १८९२
- × भेषज रत्नमाला - उमरावती १९०४
- भोळा शेतकरी - अमरावती १९३२
- × मकरंद - पुणे १९३५
- × मकरंद - वाई १९०५
- मति-विकास - पुणे १९३२
- × मंदार - पुणे १९४०
- × मंदार - इंदूर १९४५
- + मंदिर - मुंबई १९४८
- मधमाशी - केडगाव पुणे १९०४
- + मधुकर - पुणे १९१३
- + मधुकर - कोरेगाव श. १८४९
- × मधुभक्षिका - बेळगाव १८९६
- मनमोहन - पुणे १९२८
- मनमोहन - खानापूर १९२९
- मनुस्मृति - - १८७६
- + मनोरंजक मित्र - मुंबई १८९२
- + मनोरंजन - पुणे १८८६
- + मनोरमा - पुणे १९२९
- × मनोविनोद - कोल्हापूर १९०४
- मनोविहार - ठाणे १८६९
- मनोहर - किलोस्कर वाडी १९३४
- × मनोहर (माला) - पुणे १९२५

- × मनोहरण - पुणे १८९२
- + मन्वन्तर - पुणे १९३५
- × मय पंचाल (त्रै.) - मुंबई १९२९
- मराठा - मुंबई १९१४
- + मराठा - मुंबई १९३९
- + मराठा गायक मित्र - (केपे गोवा) १८४०
- + मराठा जागृति (त्रै.) - मुंबई १९४९
- × मराठा-मंडळ - (त्रै.) ग्वाल्हेर १९२०
- + मराठा-मित्र - मुंबई १९०९
- × मराठा विजय - निपाणी १९१३
- × मराठा-वैभव - पुणे १९१३
- × मराठी ग्रंथसंग्राहक - मुंबई १९४७
- × मराठीचिचे नगरी - मुंबई १९४८
- मराठी शालापत्रक - पुणे १८९०
- मराठी शिक्षक - पुणे १९११
- + मराठी श्रुतिबोध - मुंबई १९१२
- मराठी ज्ञान प्रसारक - मुंबई १८५०
- + मस्ती - पुणे १९५०
- महात्मा - पुणे १९४७
- महाद्वार - कोल्हापूर १९४४
- × महानुभाव - उमरावती १९४९
- महाराष्ट्र - पुणे १९४१
- + महाराष्ट्र इतिहास - मुंबई श. १८२६
- × महाराष्ट्र - उत्कर्ष (त्रै.) - मुंबई १९५०
- महाराष्ट्र - कवि - ठाणे श. १८२५
- + महाराष्ट्र कृषिवल (मा. द्वै.) - पुणे १९२२
- + महाराष्ट्र कोकिल - सातारा १८८७
- × महाराष्ट्र कोकिल (ळ) - मुंबई १८९१
- + महाराष्ट्र ग्रंथप्रभा - नाशिक १८९९
- + महाराष्ट्र-धर्म - वर्धा १९२३
- + महाराष्ट्र धर्ममाला - सातारा श. १८३९
- महाराष्ट्र परिचय - पुणे १९३६
- × महाराष्ट्र प्रगती - भिवंडी (ठाणे) श. १८३०
- महाराष्ट्र प्रतिभा - मुंबई १९४४
- + महाराष्ट्र - महिला - मुंबई १९०१

- + महाराष्ट्र माध्यंदिन - मुंबई १९२१
- × महाराष्ट्र वाग्विलास - मुंबई १९०६
- × महाराष्ट्र विचारदर्शन - मुंबई १८९३
- × महाराष्ट्र - विस्तार - नवी दिल्ली १९३५
- + महाराष्ट्र - शारदा - मुंबई १९३५
- × महाराष्ट्र शोधन - मुंबई १९२४
- × महाराष्ट्र सारस्वत - वाई -
- + महाराष्ट्र सारस्वत (त्रै.द्वै.मा.) - मुंबई - १९१६
- + महाराष्ट्र - साहित्य - मुंबई १९१९
- + महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका (नवी) (त्रै.) - पुणे १९२८
- + महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका (मा.त्रै.) - (वि.ज्ञा. विस्तार) मुंबई - १९१३
- + महाराष्ट्र सारस्वत व महाराष्ट्र कवि - पुणे श. १८३५
- + महिला - मुंबई १९३३
- माणिक - पुणे १९५०
- × मातृभूमि - मुंबई १९२५
- मातृसंघ (त्रै.) १९२५
- + माधुरी - बेळगाव १९३८
- माधुरी - पुणे १९४८
- माध्यंदिन चित्रगुप्त - मुंबई १८९६
- + मानवी समता - पुणे १९४७
- × मार्तंड - देवास १९२३
- मालव - साहित्य (त्रै.मा.) - इंदूर १९३१, १९३७
- × मालाकार - बेनोडा (उमरावती) १९०१
- × मालिका - पुणे १८८३
- + मासिक मनोरंजन - मुंबई १८९६
- + मासिक वृत्तमाला अथवा विविध विषयसुधा - मुंबई १८९२
- माळी पुढारी - अमरावती/करजगाव १९१९
- माळी वैभव (पा.) -- १९४७
- × माळी-सेवक - पुणे १९३४
- + मित्रोदय - अजमीर १९०४
- मुद्रण-प्रकाश (त्रै.द्वै.मा.) पुणे १९३८
- + मुद्रण-सेवक - बार्शी १९२६
- मुंबईपंच - कोचरे (रत्नागिरी) १८९५
- मुमुक्षु - पुणे/नाशिक १९२१
- मुलांचा खारू - अहमदनगर १८९२

- मुलांचे मासिक अर्थात नवभारत - नागपूर १९२७
- × मेकॅनिकल इंजिनियर - खेड १९२२
- × मोदक - मुंबई १९१४
- + मोहिनी - मुंबई १९५०
- + यशवन्त - पुणे १९२८
- × यादवपत्रिका (त्रै.) मुंबई - १९४४
- याज्ञवल्क्य - नाशिक - १९४१
- याज्ञवल्क्यस्मृति - - १८७८
- युगवाणी - अमरावती १९४६
- × युगान्तर - नवीन गोवें १९३४
- × योगमार्गप्रदीप - पुणे १९०६
- + योगरहस्य अथवा काशी १९१४
- + योगीराज सोहिरोबानाथ (त्रै.) - होडावडे (सावंतवाडी) १९०५
- + यौवन - मुंबई १९४१
- + रंगभूमि - पुणे १९०७
- × रंगभूमि - पुणे १९२७
- × रचना (द्वै.) - वाट्रे मुंबई १९५०
- रंजन (पा.) - पुणे १९३८
- रंजनमंजरी - पुणे १८०९
- + रति - मुंबई १९५०
- + रत्नदीप - सातारा १९३५
- + रत्नप्रभा - मुंबई १९२९
- रत्नाकर - पुणे १९२६
- × रम्यकथा - पुणे १९५०
- रयत - कोल्हापूर १९४९
- + रसना - पुणे १९४७
- × रसवन्ती - पुणे १९२५
- रसिक भालचंद्र - मुंबई १८९५
- रसिकरंजन - कुडाळ (सावंतवाडी) १९००
- + रसिकविलास - पुणे १९१३
- + रसिक-विहार - बडोदे - १९११
- रसिकोद्यान - नागपूर - १८९२
- + रागिणी - मुंबई
- + राजवैद्य - मुंबई १८९०
- × राजहंस - पुणे १८८२

- राजहंस - द. हैद्राबाद १९३०
- × रामकृष्ण - निकेतन - रत्नागिरी १९२४
- रामदास आणि रामदासी - धुळे. श. १८३७
- राष्ट्रधर्म - बेळगाव १९२०
- + राष्ट्रबोध - पुणे श. १८३१
- + राष्ट्रभक्त - सातारा-मुंबई १८९५
- × राष्ट्रमुख (त्रै.मा.) - महाड १९०२
- राष्ट्रीय तरुण भंडारी - मुंबई १९२२
- + राष्ट्रोदय - पुणे १९०९
- रेखा - भांबुर्डे (पुणे) १९३८
- रोहिणी - पुणे १९४७
- ललना - पुणे १९४८
- + लायब्ररी मिसलेनी (त्रै.) - बडोदे १९१२
- + लिंगायत धर्मप्रकाश - लातूर १९२०
- लेवा संजीवन - जळगाव १९१७
- लोकनाट्य - मुंबई १९४८
- + लोकमान्य - धुळे १९२१
- लोकमित्र - खानापूर (बेळगाव) १८९१
- × लोक-रंजन-मुंबई १९०९
- × लोक-रंजन - नागपूर १८९२
- लोकशिक्षण - तळेगाव-दाभाडे १८३४
- लोकशिक्षण - पुणे १९२८
- × लोकशिक्षण - पुणे १९४८
- + लोकहितवादी (मा.त्रै.) - पुणे १८८२
- वकिलांचा साथी - ठाणे १८६७
- वकील - चिकोडी १८९४
- वकील - नागपूर १९१७
- × वंजारी (त्रै.) - मुंबई १९१९
- वणजारी (मा.त्रै.) - मुंबई १९४७
- + वंदे जिनवरम् - निपाणी १९०८
- × वनिता विश्राम - मुंबई १९१५
- + वनिता-विश्व - मुंबई १९४८
- + वर्धा शिक्षण - पुणे १९३९
- वन्हाड-शाळा-पत्रक - अकोला १८७६
- × वसंत - मुंबई १९३४

- + वसंत - मुंबई १९४७
- वसंत-विहार - मुंबई १९२५
- × वसुधैव कुटुंबक - मुंबई १९००
- + वागीश्वरी - नागपूर १८५१
- + वाग्विलास - मुंबई १८८३
- वाग्विलास - मुंबई १९३५
- + वाङ्मय - नाशिक १९३३
- वाङ्मयशोभा - पुणे १९३९
- + वामनी ग्रंथ - मुंबई १८८९
- × वारांगना मित्र - पुणे १९२७
- + वाल्मीकीरामकथामहोदय - मुंबई १८७४
- वाल्मीकीय रामायण - पुणे श. १८१०
- × विकास (त्रै.) - तळेगाव-दाभाडे १९५०
- विक्रम - सातारा १९०६
- विजय - ग्वाल्हेर १९२१
- विजय - सोलापूर १९३०
- + विजयी नामदेव - मुंबई १९३२
- विणकर-सेवक - सातारा १९३५
- विदर्भ शिक्षक - हिवरखेड १९४३
- विदर्भाचा शेतकरी - अमरावती १९५०
- विद्या - मुंबई १८९८
- × विद्याकल्पतरू - बडोदे १८६८
- विद्यानंद - अलीबाग श. १८०५
- × विद्याप्रसार - वाई श. १८४३
- × विद्याभूषण - सातारा १८८९
- × विद्यामाला - - १८७८
- विद्यार्थिजीवन - पुणे १९४७
- + विद्यार्थिमित्र - मुंबई १८९४
- + विद्यार्थी (त्रै.) - इंदूर १९०७
- + विद्यार्थी - अंमळनेर १९२८
- विद्यार्थ्यांचा कल्याणार्थ अनेकविषयसंग्रह - बेळगाव १८५६
- × विद्याविनोद - पुणे १८९८
- + विद्याविलास - कोल्हापूर श. १८०९
- × विद्याविहारी - मुरुड जंजिरा १८९५
- + विद्यासेवक - पुणे १९२४

- विनय (षा.द्वै.) - औंध १९२८
- × विनोद मित्र - मुंबई १८९७
- × विबुधप्रिया - मुंबई १८८४
- + विमा आणि व्यापार - पुणे १९४७
- विमा-जगत् - पुणे १९३८
- विविध - इंदूर १९१९
- × विविध कलाप्रकाश - मुंबई १८९४
- + विविधग्रंथसंग्रह - मुंबई १८८६
- विविध विषय-तरंगिणी - -
- विविध ज्ञानविस्तार - मुंबई १८६७
- + विवेक - मुंबई १९४८
- × विश्रांति - कराची १९१४
- विश्रांति - विलेपार्ले १९२३
- विश्वकर्मधर्मजीर्णोद्धार - पुणे १९०३
- + विश्व-प्रेम - रामनगर (द. कानडा) १९३२
- + विश्वब्रह्मवृत्त - पुणे १९१३
- विश्वरहस्य -जळगाव १९३५
- × विश्ववाणी (द्वै.) - नागपूर १९३२
- विश्वविहार - कुडाळ-सावंतवाडी १९४०
- × विश्वविज्ञान (पा.) - कल्याण १९०८
- + विश्ववृत्त - कोल्हापूर १९०६
- विश्वास - पुणे १९४०
- + विसावा - मुंबई १९४७
- + विहंगम - नागपूर १९३३
- + विहार - पुणे १९१३
- + वीणा - मुंबई १९३७
- + वीरशैव - सोलापूर १९०३
- + वीरशैव-धर्मरहस्य - सातारा १९१४
- × वीरशैव मतप्रकाश (द्वै.) - खणदाळे १९०६
- वीरशैव संजीवनी - उमरावती १९३६
- वेदांत ज्ञानप्रकाश - मुंबई १८८५
- + वेदार्थयत्न - मुंबई १८७६
- × वेदोक्त सद्धर्म विचार - मुंबई १८७५
- + वैदिक कर्मयोग - पुणे १९२९
- + वैदिक धर्म - उज्जैन १९००

- वैदिक धर्म व महात्म्यांचे बोल - मुंबई १९१५
- + वैद्यक (त्रै.) - मुंबई १९३५
- × वैद्यकपूना-पंच - पुणे १९०२
- × वैद्यमित्र - मुंबई १९२०
- + वैश्य - नवे गोवे १९३१
- + वैश्य मासिक - मुंबई १९१०
- + वैश्य - मासिक (नवे स्वरूप) - - १९१९
- वैश्य-युवक - चिपळूण १९३४
- + वैश्य-सेवक - मुंबई १९२७
- वैष्णव - सोलापूर १९४९
- व्यवहार दर्पण - मुंबई श. १८०२
- + व्यवहारोपयोगी हुन्नरसंग्रह - मुंबई १८८०
- व्यापार-उदीम - पुणे १९०५
- + व्यापार-उद्योग - मुंबई १९४७
- व्यापारी जगत् - पुणे १९३५
- + व्यापारी मित्र - पुणे १९५०
- + व्यापारी शिंपी (द्वै.) - पुणे १९४९
- व्यायाम - बडोदे १९१५
- × शारदा - पुणे श. १८४५
- + शारदा (त्रै.) - मुंबई १९३७
- × शारदाविलास - औरंगाबाद श. १८२०
- शाला-पत्रक (मराठी) - पुणे १८६३
- + शाला-मंदिर - पुणे १९४२
- × शालावृत्त - नागपूर १९०७
- शास्त्रीय जगत् - पुणे १९३९
- + शिल्पकला विज्ञान - पुणे १८८७
- शिल्पकला संग्रह - पुणे १८७७
- + शिवणकला (त्रै. द्वै.) - कोल्हापूर १९२३
- शिवतत्त्वप्रकाश - मुंबई १८८०
- × शिवप्रसाद - पुणे १९४७
- × शिवाजी विजय - सोलापूर १९०६
- शिक्षक - पुणे १९२२
- × शिक्षक-मित्र - सोलापूर १९१९
- शिक्षकाचा कैवारी - कऱ्हाड १९३२
- शिक्षकांचे विचार - -

- × शिक्षण - सातारा १९३७
- शिक्षण-पत्रिका - उमरावती /बडोदे/ मुंबई/ पुणे १९३३
- शिक्षणप्रकाश - लातूर १९२०
- शिक्षण मार्गदर्शन - अमरावती १९५०
- × शुक्लेन्दु (त्रै.) - मुंबई १९५०
- × शुभवर्तमानदर्शन व चर्चसंबंधी नानाविधसंग्रह - कोल्हापूर १८७२
- + शेतकरी - उमरावती १८८३
- × शेतकरी - मुंबई १९४८
- + शेतकरी-मित्र - कोल्हापूर १९४४
- शेतकरी-समाचार - - १९४८
- शेतकी आणि शेतकरी - पुणे १९१०
- × शेतकीविषयी तिमाही पुस्तक (त्रै.) - पुणे १८७८
- शेतकी सुधारणा - विजापूर १८८८
- शैव प्रबोध - हिंणघाट १९३४
- शैव ब्राह्मण (त्रै.) - वाई १९२१
- शोध आणि बोध - वसई १९३५
- + श्रमिक महिला - मुंबई १९४९
- × श्रीखण्ड - मडगाव १८८७
- श्री गुरुदेव - अमरावती १९४३
- × श्री जिनविजय - बेळगाव १९०२
- + श्री दास-बोध - मसूर (सातारा) १९२६
- × श्री दिनकर - शिवडांव (रत्नागिरी) १९२७
- + श्री नारद (त्रै.) - पुणे १९४०
- × श्री निवास (त्रै.) - औंध १९३८
- श्रीमद्भगद्गीता - पुणे १८९८
- + श्रीमद्भाग्येशविजय - (द. हैद्राबाद) १९०६
- श्रीमद्वीरशैव धर्मप्रकाश - बार्शी १९०१
- + श्रीमध्वसिद्धांतसुधाकर (मा. त्रै.) - पुणे १९१७
- + श्री मयूरकवि - मुंबई १८८९
- श्री महाभारत - पुणे १८७१
- × श्री योगवासिष्ठ महारामायण - मुंबई श. १८०५
- + श्री शारदामंदिर अथवा निजामशालापत्रक - बाळापूर (हैद्राबाद सं.) १९१९
- श्री संत-प्रभा - कन्हाड श. १८५५
- + श्री समर्थ रामदास - मुंबई १८९०
- श्री सरस्वती मंदिर (षा. त्रै. द्वै.) - मुंबई १९०१

- + श्री साईलीला - वांद्रे (मुंबई) १९२३
- श्री सारस्वत (त्रै.) - मुंबई १९१२
- श्री सांवतामाळी (त्रै.) - मुंबई १९१८
- + श्री ज्ञानदेवी - ठाणे १९३०
- षड्दर्शनचिंतनिका - पुणे १८७७
- + सकलमताचार्य श्रीमाणिकप्रभु - मुंबई/तासगाव १९२१
- + संकल्प - मुंबई १९१५
- संगीत-कला-विहार - मुंबई १९४७
- + संगीत-दर्पण - मुंबई १८८३
- संगीत नाट्यमालिका - बार्शी १८८८
- संगीत मीमांसक - पुणे १८८६
- + संगीत-सुधा - मोरगाव (पुणे) १९४०
- संघटित महाराष्ट्र - पुणे १९४३
- × संघ-वृत्त - अहमदनगर १९३५
- × सच्चरितमाला - एलिचपूर १९०९
- × सच्चिदानंद - सावंतवाडी श. १८०८
- संजय - नाशिक १९३९
- + संजीवन - मुंबई १९२२
- + संजीवन - मुंबई १९४८
- + संजीवनी (पा.मा.) - मुंबई १९३३, १९३७
- + संजीवनी प्रकाश - कोचरे (रत्नागिरी) १९२६
- + संत-सन्देश - सोलापूर १९४९
- × संतांचे बोल - पुणे श. १८३६
- + सत्यकथा - मुंबई १९३३
- + सत्यदीपिका - पुणे १८६१
- + सत्यप्रकाश - पुणे १८९३
- × सत्यबोधिनी - इंदूर १८८५
- सत्यशोधक - मुंबई १९५०
- सत्योदय - करजगाव (उमरावती) १९१५
- सत्संग - कुंभारजुवे (गोवा) १९०२
- सदाचार - पुणे १९४१
- + सन्देश - कराड १९३५
- + सद्धर्मदीप - अलिबाग श. १८००
- + सद्धर्मदीप - पुणे १८२८
- सद्धर्मदीपिका - (पा.) -- श. १८७०

- × संधिकाल (त्रै.) नागपूर १९३५
- × संधिकाल - कोल्हापूर १९४४
- × संन्यासी - पुणे १९०३
- संपदा - पुणे १९४५
- सद्बोधामृत - मुंबई
- + सद्भक्ति-प्रकाश -- १९२८
- + सन्मणिमाला - कवितासंग्रह - मुंबई १८९४
- सन्मति (द्वै.) - सोलापूर १९५०
- + समर्थ - मुंबई १९३८
- समाज-जीवन - पुणे १९४०
- समाज सुधारक - मुंबई १९२९
- + समाजसेवक - मुंबई १९२०
- समाज-सेवक - वर्धा १९३१
- + समाजसेवा - दादर - (मुंबई) - १९४८
- समाजस्वास्थ्य - मुंबई १९२७
- समाजादर्श - वडाळे १९१३
- × समाजोन्नति (विश्वब्राह्मण) - सोलापूर १९२१
- समाधान - अलीबाग श. १८०५
- + समालोचक - विजापूर/ हुबळी १९०७
- + समीक्षक (पा.मा.) - मुंबई १९४०
- + समुद्र - मुंबई - देवबाग (रत्नागिरी) १९०८
- × समूल पुराणार्थप्रकाश - मुंबई श. १८०६
- + सरलार्थबोधिनी गीता - मुंबई १८८१
- सरस्वती - नाशिक -
- × सरस्वती - बेळगाव - १९२८
- × सरस्वतीप्रकाश - अमरावती १९०२
- सर्वदमन - पुणे १८९२
- × सर्वसंग्रह - मुंबई १८६०
- × सर्वसंग्रह - पुणे १८७६
- × सवाई जीवन - पुणे १९४१
- × सविता - वेंगुर्ले १९५०
- संशोधक (त्रै.) - धुळे १९३२
- संस्कृत ग्रंथार्थमाला - मुंबई श. १८१२
- संस्कृत शिक्षक - पुणे श. १८२७
- + सहकारी जगत् (त्रै.) - पुणे १९४८

- + सहकारी नामदेव (पा.मा.) पुणे. श. १८४७
- + सहकारी-मित्र - पुणे (?) १९१९
- + सहकारी विदर्भ - उमरावती १९२४
- सहविचार (त्रै. द्वै.) - बडोदे १९२२
- सह्याद्रि - पुणे १९३५
- + साईनाथप्रभा अथवा धर्मरहस्य - शिर्डी (नगर) १९१६
- साई वाक्सुधा - साकोरी (नगर) १९२४
- साधना - सातारा १९४१
- साध्वी - मुंबई १८८९
- सारथी (पा.मा.) - मुंबई १९०७
- सारथी - मुंबई श. १८०८
- × सारस्वत - मुंबई १९०९
- × सारिका - मुंबई १९०९
- × सार्थ श्रीचरकसंहिता (त्रै.मा.) - मुंबई १८९७
- × सार्वजनिक - मुंबई १८८९
- साहित्य (द्वै.) - मुंबई १९४७
- × साहित्य संग्रह - मुंबई १९३८
- साहित्य सहकार - मुंबई १९५०
- सिद्धांत हृदय - पुणे १९२८
- सिद्धपदार्थशास्त्र (त्रै.) - मुंबई १८७८
- सिद्धार्थ (पा.) - नागपूर १९४७
- सिन्धुदीप - मुंबई -
- × सीमंतिनी - पुणे १८९५
- × सुधाकर - मुंबई १९१४
- × सुबोध - बेळगाव १९३०
- सुबोध इंद्रु - - १९०३
- + सुबोधमाला - उमरावती १९१६
- × सुभाष्य - चंद्रिका - सातारा १८८७
- + सुमन - अलीबाग १९२३
- + सुमन - नागपूर १९४९
- सुमार्गदर्शक - रत्नागिरी १८६८
- सुमित्र - मुंबई १८५५
- × सुवर्ण - मुंबई १९३४
- सुवर्णकार जगत् - नागपूर १९४८
- सुवर्णमाला - मुंबई १९०९

- × सुवर्णमाला - मुंबई श. १८२२
- सुविचारमाला - राजुरी (पुणे) १९०३
- + सुविचार समागम - पुणे १८९८
- + सुशील - वेंगुर्ले १८९२
- + सुषमा - नागपूर १९४८
- + सुज्ञानामृत - कोल्हापूर १८७४
- + सूर्यकांत - पुणे १९३२
- × सृष्टिज्ञान - मुंबई १८८५
- सृष्टिज्ञान - पुणे १९२८
- × सेवक - वर्धा १९४८
- + सेवक (त्रै.) अमरावती - १९४५
- सेवा - वर्धा १९५०
- + सोबत - - १९४१
- + सौभाग्यसंभार किंवा हळदकुंकू - कोल्हापूर १९०१
- × स्त्रियांची मैत्रीण - पुणे १८९४
- स्त्री - किलोस्करवाडी १९३०
- × स्त्रीभूषण - मुंबई १८६४
- + स्त्रीशिक्षण चंद्रिका - सावंतवाडी/वेंगुर्ले १८९९
- × स्त्री सद्बोध चिंतामणी - मुंबई १८८१
- × स्त्रीसौन्दर्य लतिका - मुंबई १८८६
- × स्त्री ज्ञानप्रदीप - ठाणे १८६९
- + स्थानिक स्वराज्य (त्रै.) पुणे १९३२
- स्फूर्ति - पुणे १९२८
- + स्फूर्ति - धुळे १९४१
- × स्वकुळ-साळी विजय (मा.त्रै.) - बारामती १९२१
- स्वच्छंदानंदी गीतार्थदीपिका - सातारा श. १८२३
- × स्वदेशभगिनी - मुंबई १९०२
- × स्वधर्म (सा.मा.) - पुणे १९२६
- + स्वधर्मसेवा - शहापूर (बेळगाव) १९०७
- + स्वयंसेवक - (त्रै.मा.) - केपें १९१५
- × स्वाध्याय - पुणे १९२०
- × स्वाध्याय - मुंबई १९३७
- × स्वावलंबन - पुणे १९२४
- × हरिदास - रत्नागिरी १९२६
- × हरिदास - पुणे १९४९

- × हर्शल - मुंबई १९२३
- × हंस - मुंबई/सातारा १९४६
- हास्यकौतुकसंग्रह - मुंबई १८९८
- + हास्यविनोद - मुंबई १९१५
- + हितचिंतक - ग्वाल्हेर १९३१
- + हिंद - - १९४६
- × हिंदकुमारी - मुंबई १९२३
- × हिंदुधर्मविवेचक - मुंबई १८८५
- × हिंदुस्थानाचा अर्वाचीन कोश - पुणे १८८०
- × हुन्नरकलादर्श - रत्नागिरी १८९२
- × हुन्नर शिक्षण आणि कलापाठ - पारोळें (खानदेश) १९०९
- × हुन्नरोत्तेजक - मुंबई १८९०
- हेटकरी - मुंबई १९४०
- + हैद्राबाद समाचार - हैद्राबाद १९४०
- हौशी कारागीर - मुंबई -
- × क्षत्रिय - सोलापूर १९२०
- क्षत्रिय - सोलापूर १९३२
- क्षत्रिय माळी-सैनमित्र - अमरावती १९२३
- × क्षत्रिय रामोशी (रामवंशीय) - पुणे १९२३
- + क्षत्रिय-संजीवनी (त्रै.) - मुंबई १९३६
- क्षात्रतेज - आसनगाव (ठाणे) १९३३
- × क्षात्रदूत (त्रै.) - मुंबई १९०५
- × क्षात्रवृत्त - मुंबई १९२०
- × क्षात्रसेवक (त्रै.) - वसई १९२४
- × क्षितिज - ठाणे १९४७
- × ज्ञातिवृत्त (गौड सारस्वत ब्राह्मण) - खानापूर (बेळगाव) श. १८४३
- + ज्ञानचंद्रोदय - मुंबई श. १७६२
- ज्ञानदर्पण - मुंबई १८६१
- × ज्ञानदर्शन (त्रै.) - मुंबई १८५४
- + ज्ञानदीप - मुंबई १८८४
- + ज्ञानमंदिर - मुंबई १९३५
- × ज्ञानमित्र - पुणे १९०६
- ज्ञानविलास (त्रै.) - खणदाळ (?) १८७८
- ज्ञानविस्तार - मुंबई -
- + ज्ञानसंग्रह - अकोले १८७२

- × ज्ञानसंग्रह - उमरावती १८९०
- × ज्ञानसंग्रह - पुणे १९२७
- × ज्ञानसाधन - मुंबई १९१४
- × ज्ञानसिंह - पुणे १९२६
- × ज्ञानसूर्य - पुणे १९०१
- ज्ञानाकर - बेळगाव १८६२
- + ज्ञानांजन - मुंबई १९१३
- × ज्ञानादर्श - पणजी (गोवा) १८८६
- + ज्ञानेश्वर - पुणे १९४८
- ज्ञानोदय - अहमदनगर १८४२

२. नव्याने मिळालेल्या नियतकालिकांची यादी

दाते-यादीत समाविष्ट नसलेली काही नियतकालिके (नांवागांवापलीकडे काहीच माहिती नसलेली) शोधान्ती उपलब्ध झाली ती यापुढे दिली आहेत.

- (१) अभ्यासी - पुणे : १९१७
- (२) अरण्यपंडित (पा.) : १८८१
- (३) आल्हाद - बडोदे : १९२१
- (४) इंग्रजी-मराठी शालापत्रक (पा.) - इंदूर : १९२६
- (५) ऐक्यवर्धक पत्रिका :
- (६) कटाक्ष (पा.) : १८८५
- (७) कथाकलाप - अहमदनगर : १८८६
- (८) कथाकल्पतरु - मुंबई : १८७५
- (९) कथामंदिर -
- (१०) कालिकादर्शन - पणजी : १८९८
- (११) काव्यारविंद - ग्वाल्हेर : १८९५
- (१२) किरण - पुणे
- (१३) कुटुंबशिक्षणमाला - पुणे : १९१३
- (१४) कुमुदिनी - पुणे : १८८६
- (१५) कौमुदी महोत्सव - मुंबई : १८७६
- (१६) गायकमित्र - गोवा : १९१८
- (१७) गोवामित्र - ओडली (गोवा) : १८८२
- (१८) जैन वाग्बिलास - : १९१२
- (१९) ज्योतिषप्रकाश - पुणे : १८८६
- (२०) तत्त्वविवेक - पुणे : १८८३
- (२१) तरुण शिक्षक - भुसावळ : १८८६

- (२२) तुफान - १९०३
- (२३) दिनकर - सावंतवाडी : १९२१
- (२४) धर्मनिबंधमाला - १९१७
- (२५) धर्मप्रकाश - इंदूर : १९३१
- (२६) धर्मशिक्षणमाला - इंदूर : १९३०
- (२७) नवमत - मुंबई
- (२८) नाटक - नाशिक
- (२९) प्रभुतरुण (पा.)
- (३०) नाट्यकथावली - १९१२
- (३१) न्यायचक्षु - पणजी : १८९०
- (३२) प्रेक्षक - मुंबई
- (३३) भविष्य -
- (३४) भाग्यरमल -
- (३५) भारतमित्र रिक्वा (गोवा) -
- (३६) भूत - १९०२
- (३७) मध्वसिद्धान्त सुधाकर - १९१७
- (३८) मनोरंजक - पुणे : १८८६
- (३९) मराठी रंगभूमि - पुणे : १९०८
- (४०) महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्सचे मासिक मुखपत्र (त्रै.) -
- (४१) रसिक विहार -
- (४२) वन्हाड रिपोर्टर - अकोले : १८७०
- (४३) विचारदर्पण - मुंबई : १८६०
- (४४) विचार लहरी - १८५२
- (४५) विविध - इंदूर : १९१९
- (४६) विविधकलाविस्तार - बडोदे : १८८५
- (४७) विविधज्ञानविस्तार - मुंबई : १८६८
- (४८) विश्वब्राह्मण - पुणे : १९१३
- (४९) विषयतरंगिणी - नाशिक : १८८५
- (५०) वीरपत्नी - मुंबई : १८८१
- (५१) वेदान्तसमूह - पुणे : १८७८
- (५२) श्रुतिबोध - मुंबई : १९१२
- (५३) शेतकी (त्रै.) पुणे : १८७६
- (५४) संजीवनी-प्रकाश कोचरा (रत्नागिरी)
- (५५) संतप्रभा - १९२१
- (५६) सद्दिचार (सा.मा.) - ग्वाल्हेर : १९००

- (५७) समाजसेवक व सहकारी - १९१७
 (५८) सरस्वती-मंदिर - मुंबई : १९०९
 (५९) संस्कृत पाठावली -
 (६०) साहित्यसेवक -
 (६१) सिनेमा - मुंबई
 (६२) सिनेमा-सृष्टी - कोल्हापूर
 (६३) सुदर्शन - १९००
 (६४) सैतवाल - जैन - १९२१
 (६५) हुन्नरसंग्रह - मुंबई : १८८०
 (६६) ज्ञाताजन - मुंबई : १९१३

नमुन्याची पत्रके

संदर्भ - R.No. (१) नियतकालिक - वर्णन

(नांव) (प्रकार)

संपादकमंडळ

सहसंपादक

प्रकाशक (व प्रकाशनस्थळ व्यक्ती / संस्था)

मुद्रक

(मूल्य) वा. व. रु.

फु.अं.

प्रत्येक अंकात । पृष्ठे (सलग । सदरवार । प्रकरणवार) (लांबी X रुंदी इंच)

प्रथमांक (महिना, वर्ष)

शेवटचा अंक (महिना, वर्ष)

(गणनापद्धती वर्षवार, अंकवार, विशिष्ट संज्ञा)

उद्देश

(धोरण)

स्वरूप : (मुखपृष्ठ)

(प्रमुख विषय)

(चित्रे)

सदरे

विशेषांक

भाषा

ब्रीदवाक्य

(प्रकाशित अंक वर्षवार)

वर्ष १ - अंक

वर्ष २ - अंक

वर्ष ३ - अंक

वर्ष ४ - अंक

वर्ष ५ - अंक

स्थित्यंतरे आणि विशेष माहिती

(बंद पडण्याचे कारण)

(उपलब्धि : संस्था, व्यक्ति)

टीप + मध्ये खंड पडल्याची निदर्शक खूण

(२) संपादक लघुचरित्र

नाव

ठिकाण

जन्म

निधन

शिक्षण

संपादनकार्य

लेखनकार्य

व्यवसाय-विशेष

संदर्भ

निवासस्थान

ग्रंथसूचीच्या महत्तेविषयीचे काही अभिप्राय - ६

मराठी सारस्वतात अद्ययावत एकंदर ग्रंथ किती, कोणकोणत्या विषयासंबंधाचे किती, वाङ्मयातील कोणत्या शाखेतील मुळीच नाहीत, आहेत ते ग्रंथ कोणी, केवढे आणि केव्हा प्रसिद्ध केले, कोणती वाङ्मयशाखा शुष्क वा पुष्ट आहे, हा पुष्टपणा सूज आल्यामुळे येतो तसला आहे की सर्व शरीराबरोबर प्रमाणबद्ध आणि शुद्ध व तेजस्वी अशा अंगच्या वर्धिष्णु वाहत्या रक्ताचा आहे म्हणजेच अस्थिर नसून स्थिर आहे, उगाच आपली वाङ्मयशाखा इतरांहून सर्वश्रेष्ठ आहे, असला भ्रम म्हणजे मोह आपणाला नाहीना ? इत्यादी सर्व प्रकारे महाराष्ट्र सारस्वताची सावयव सगुण मूर्ती ज्या ग्रंथामुळे स्पष्ट दर्शित होते तोच ग्रंथ प्रगतीचा संदेशकथक होय. असले हे संदर्भ व कोशग्रंथ वारंवार निघणारे नसतात.....

- ज्ञानप्रकाश

शंकर गणेश दाते यांची साहित्यसूची

संकलन : सचिन गराटे

(१) शंकर गणेश दाते यांचे ग्रंथ

- १.१ लोककथा पुस्तक पहिले - संग्राहक - शंकर गणेश दाते, भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुरस्कृत ग्रंथमाला, १९२९, पृ. ८४, किं. १ रु.
- १.२ लोककथा पुस्तक दुसरे - संग्राहक - शंकर गणेश दाते, भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुरस्कृत ग्रंथमाला, १९३०, पृ. ८०, किं. १ रु.
- १.३ मणि-माळ : 'केशर' व 'उदास' यांच्या काही कविता - संग्राहक व प्रकाशक - शंकर गणेश दाते, १९३०, पृ. ३२, ('केशर' हे शं. ग. दाते यांचे टोपणनाव) किं. १ रु.
- १.४ ग्रंथसूचि शास्त्र - शं. ग. दाते, ग्रंथसूची कार्यालय, १९४४, पृ. २४, (मराठी ग्रंथसूचीच्या प्रथम खंडामध्ये समाविष्ट)
- १.५ दशांश वर्गीकरण पद्धती - शं. ग. दाते, ग्रंथसूची कार्यालय, १९४४, पृ. १४ (मराठी ग्रंथसूचीच्या प्रथम खंडामध्ये समाविष्ट)
- १.६ मराठी ग्रंथसूची - भाग १ - (१८००-१९३७) - शं. ग. दाते, ग्रंथसूची कार्यालय, १९४४, पृ. प्रथम खंड - ग्रंथवर्णन कोश - १६+६४+१०७२, द्वितीय खंड - संदर्भ कोश ४ - ३६७+५ किं. प्रथम व द्वितीय खंड मिळून ६० रु.
- १.७ द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीतील रोमी व अरबी वर्गाकचिन्हांचे जागी बालबोध चिन्हांची योजना - शं. ग. दाते, प्रकाशक - शं. ग. दाते, १९४६ पृष्ठे ८, किं. १ रु.
- १.८ संदर्भसाहित्य सूची - शं. ग. दाते, गं. बा. सरदार यांनी संपादित केलेल्या 'महाराष्ट्र जीवन : परंपरा, प्रगति आणि समस्या' - खंड २ या ग्रंथातील ९ वे प्रकरण (पृ. क्र. ५७३ ते ५९८), मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, १९६०, पृ. ४+४+५९८+३० संदर्भसूची किं. १४ रु.
- १.९ मराठी ग्रंथसूची - भाग २ - (१९३८-१९५०) शं. ग. दाते, ग्रंथसूची कार्यालय, १९६१, पृ. १६+६५८
- १.१० लोककथा - संग्राहक - शं. ग. दाते, दाते सूचिमंडळ प्रकाशन, २री आ. १९६८, पृष्ठे ९८ कि. ४ रु, (पुस्तक पहिले व दुसरे यांचे पुनर्मुद्रण)
- १.११ मराठी ग्रंथसूची भाग १ व २ (१८००-१९५०) मुंबई : राज्य मराठी विकास संस्था, १५ ऑगस्ट २०००

(२) सहसंपादन

- २.११ The National Bibliography of Indian Literature - 1901 - 1953 -

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : १११

Third Volume - General editor - B.S. Kesarani, Sahitya Akademi, New Delhi, 1970, P. 646, P. 65/- या ग्रंथातील मराठी विभागाचे संपादन पृ. १ ते १५३

- २.१२ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) प्रथम खंड : कालिक वर्णन- कोश शं. ग. दाते आणि इतर मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९६९ पृ. (४) + ४८+८+६२८
- २.१३ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) द्वितीय खंड - भाग १ ला कालिक - लेख -लेखक-कोश. सह.संपा. - शं. ग. दाते आणि इतर, मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९७४ पृ. ७२ + ७६८
- २.१४ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) द्वितीय खंड - भाग २ रा कालिक - लेख-लेखक- कोश. सह. संपा. - शं. ग. दाते आणि इतर मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९७५ पृ. ४८ + ८९४
- २.१५ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) द्वितीय खंड - भाग ३ रा कालिक - लेख-लेखक-कोश. सह.संपा. - शं. ग. दाते आणि इतर मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९७६. पृ. ४८+९२६
- २.१६ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) द्वितीय खंड - भाग ४ था. कालिक - लेख-लेखक-कोश. सह.संपा. शं. ग. दाते आणि इतर. मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९७७ पृ. २८+८१०
- २.१७ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) द्वितीय खंड - भाग ५ वा. कालिक - लेख-लेखक-कोश. निर्देश खंड. सह.संपा. शं. ग. दाते आणि इतर. मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९७८ पृ. ११२+३१२
- २.१८ मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) तृतीय खंड, कालिक - लेख-लेखक-कोश आणि कालिक - लेख-लेखक - कोश (नव्याने उपलब्ध झालेली नियतकालिके व लेख यांची विशेष पुरवणी) सह.संपा. शं. ग. दाते आणि इतर. मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९८१ पृ. ६८८

(३) शंकर गणेश दाते यांचे लेख / भाषणे

- ३.१९ 'मराठी ग्रंथसूची : उद्गम आणि विकास' (सूचीच्या द्वितीय खंड प्रकाशन प्रसंगी केलेले भाषण) साहित्य सहकार ११-४ जुलै १९६१ पृ. ९-१२ आणि साहित्य सहकार ११-५ ऑगस्ट १९६१ पृ. १३-१५
- ३.२० 'मराठी ग्रंथसूचीच्या निर्मितीची कहाणी.' ग्रंथपाल ३-४ जून ते सप्टें. १९६१ पृ. १४१-१४२ व १९९
- ३.२१ 'अगणित दोषांमुळे अविश्वसनीय झालेली भारतीय राष्ट्रीय ग्रंथसूची.' केसरी २८ डिसेंबर १९५८ पृ. ८ व १२
- ३.२२ 'राष्ट्रीय ग्रंथसूची' (परीक्षण) केसरी ४ जाने. १९५९ पृ. ६
- ३.२३ 'मराठी ग्रंथालयांची सद्यःस्थिती व ती आदर्श करण्याचे मार्ग.' (१९४५ साली ठाणे येथे भरलेल्या २ व्या मराठी ग्रंथालय संघाच्या अधिवेशनात केलेले भाषण) समाविष्ट पंचारती मुंबई मराठी ग्रंथालय संघ, १९४६ पृ. ९४ (८१-९४ पृ.)

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ११२

(४) शंकर गणेश दाते यांच्यावरील लेख

- ४.१ उजळंबकर, कृ. म., हे असे होते दाते, महाराष्ट्र २९:४० सप्टेंबर १९६५ पृ. ४०
- ४.२ जोशी, श्री. बा., शंकर गणेश दाते, सत्यकथा ३२:४:३३ फेब्रुवारी १९६५ पृ. ३५-३७
- ४.३ प्रियोळकर, अ.का., शंकर गणेश दाते, मराठी संशोधन पत्रिका जानेवारी १९६५, वर्ष १२ अंक २ पृ. १३३ ते १३६
- ४.४ पेठे, म.प. ग्रंथसूचिकार दाते, मनोहर ३१:३७१:४ फेब्रुवारी १९६५ पृ. ४-६
- ४.५ भागवत, दुर्गा शंकर गणेश दाते, सत्यकथा ३२:४:३३ फेब्रुवारी १९६५ पृ. ३३-३५
- ४.६ सहस्रबुद्धे, वि.वि., श्री. दाते यांची कामगिरी (दाते यांच्या वर्गीकरण पद्धतीच्या संदर्भात पत्र) सह्याद्री जुलै १९४६ पृ. ५१९-२० (सहस्रबुद्धे यांच्या पत्रात वर्गीकरण पद्धती समजत नसल्याची तक्रार केली असल्याने संपादकांनी वा.प्र. कोल्हटकरांनी या पत्राला दिलेले उत्तरही छापले आहे. त्यात श्री. कोल्हटकरांनी दाते यांच्या वर्गीकरणातील कार्याचे मर्म विशद केले आहे.
- ४.७ कर्णिक, प्रदीप, संशोधकाचा वेळ आणि परिश्रम वाचविणाऱ्या विविध सूची. महाराष्ट्र टाइम्स ५ मे १९९० ('जावे ग्रंथांच्या गावा' या सदरातील लेख सदर लेख 'जावे ग्रंथांच्या गावा' या पुस्तकात समाविष्ट)
- ४.८ शंकर गणेश दाते यांचा अल्पपरिचय. संकल्प मुंबई, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९६६ (नियतकालिक सूची व मराठी ग्रंथसूची - पुनर्मुद्रण यात समाविष्ट)

(५) मराठी ग्रंथसूचीवरील अभिप्राय

- ५.१ दंडवते, गणेश रंगनाथ, मराठी ग्रंथसूची (१८००-१९३७) अभिरूची मे १९४६ पृ. १०४-१०८
- ५.२ हिंगवे, कृ.शं., कै. शं.ग. दातेकृत मराठी ग्रंथसूची 'कोश व सूची वाङ्मय' संपादक सरोजिनी वैद्य व सुषमा पौडवाल (या ग्रंथात समाविष्ट) मुंबई, राज्य मराठी विकास संस्था, १९९७ पृ.
- ५.३ ग्रंथपाल मराठी ग्रंथसूची : पुनर्मुद्रणाचे स्वागत असो. लोकमुद्रा (लोकसत्ताची संस्कृती व साहित्यविषयक पुरवणी) १० डिसेंबर २००० पृ. ११

(६) मराठी नियतकालिक सूचीवरील परीक्षणे / लेख

- ६.१ कर्णिक प्रदीप 'उपयुक्त आणि लेखनकार्याला प्रेरणा देणारे सूचिकोश यांच्याकडे अभ्यासकांचे दुर्लक्ष' ललित दिवाळी २००१ नो. डि. १३६-४०, २२८ पृ. (मराठीतील दुर्लक्षित पुस्तक म्हणून दातेंच्या मराठी नियतकालिक सूचीवर लेख)
- ६.२ चुनेकर, सु. रा. 'मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०) प्रथम खंड' म.सा.प. (२) ४४ (१६९-१७०) ए. - ऑग. १९६९ : पृ. ६२-६९

- ६.३ जोशी, प्रल्हाद नरहर 'मराठी नियतकालिकांची सूची : द्वितीय खंड - चौथा भाग' म.सा.प. (२) २०४-२०५ जा-जू. १९७८ : पृ. ६१-६४
- ६.४ टिकेकर श्री. रा. 'मराठी नियतकालिकांची सूची : दुसरा खंड भाग पहिला' पुरुषार्थ ५१-मे १९७५ : पृ. २३८
- ६.५ टिकेकर श्री. रा. 'मराठी नियतकालिकांची सूची : (१८००-१९५०)' साहित्य सहकार १९-८ नं. १९६९ : पृ. ३०-३१
- ६.६ बर्वे शं.ना., 'हा वृक्ष गगनावरी जाओ' मुद्रणप्रकाश ४० (१०-११-१२) ऑ.नो. डि. १९७९ : पृ. १५२-५४ (मराठी नियतकालिक सूचीच्या पुरवणी खंडाच्या मुद्रण समारंभातील भाषण)
- ६.७ बर्वे शं.ना., 'वैभवशाली विद्यानगरी' मुद्रणप्रकाश ४०-१ जा. १९७९ : पृ. ३८-४० (मराठी नियतकालिक सूचीच्या दुसऱ्या खंडाच्या पाचव्या भागाच्या प्रकाशन प्रसंगी उपस्थितांची मते)
- ६.८ बोरगावकर के. ह. 'मराठी नियतकालिकांची सूची (१८००-१९५०)' कोश व सूचिवाङ्मय : स्वरूप आणि साध्यसंपा. सरोजिनी वैद्य आणि इतर. मुंबई : राज्य मराठी विकास संस्था, १९९७
- ६.९ 'मराठी नियतकालिक सूची (१८००-१९५०) खंड पहिला अलोचना ७-९ मे १९६९ : ४४-४७ पृ.
- ६.१० 'मराठी नियतकालिक सूची (१८००-१९५०) २ भाग १' अलोचना १३-४ डिसेंबर १९७४ : पृ. १७-२०
- ६.११ 'मराठी नियतकालिक सूची (१८००-१९५०) दुसरा खंड भाग दुसरा, अलोचना १४-१० जून १९७६ : पृ. ८-१६
- ६.१२ 'मराठी नियतकालिक सूची : द्वितीय खंड भाग तिसरा व चौथा' अलोचना १६-१० जून १९७८ : पृ. २८-३२
- ६.१३ 'मराठी नियतकालिकांची सूची : द्वितीय खंड भाग पाचवा' अलोचना १७-८ ए १९६९ : पृ. २१-२३
- ६.१४ 'सूची ग्रंथाचा प्रकाशन समारंभ (नियतकालिक लेखांचा खंड २ रा भाग तिसरा)' मुद्रणप्रकाश ३७-९ स. १९३६ : २५ व म.पृ. ४

(७) मराठी ग्रंथसूची व नियतकालिक सूची यांवरील प्रबंधिका

- ७.१ डोंगरे, सतीश मधुकरराव. मराठी ग्रंथसूचीचा अभ्यास : वापर व उपयोग, २००१ (य.च.म. मुक्त विद्यापीठाच्या M.Lib. Sc. साठी सादर केलेला प्रकल्प) पृ. १५१ अप्रकाशित
- ७.२ गराटे, सचिन दत्ताराम. मराठी नियतकालिक सूची (१८००-१९५०) : मूल्यमापन, २००२ (य.च.म. मुक्त विद्यापीठाच्या M.Lib. Sc. साठी सादर केलेला प्रकल्प) पृ. १६६ अप्रकाशित

शंकर गणेश दाते यांची दशांश वर्गीकरणाची सारणी (भाग १)

शं. ग. दाते - संकलन : प्रदीप कर्णिक

(अ) दाते यांच्या सारणीबाबत काही निरीक्षणे

- (१) दाते यांची एकत्रित सारणी प्रथमच तयार होत आहे असे वाटते.
- (२) त्यांनी प्रथम प्रमुख विभागांचे (१४ व्या आवृत्तीतील) भाषांतर तयार केले. त्यानंतर मराठी पुस्तकांच्या वर्गीकरणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. वर्गीकरण करित असताना त्यांना आणखी उपवर्गांची जरूर भासली व त्यांचेही त्यांनी भाषांतर केले. त्यातही नंतर मराठी भाषा, वाङ्मय, संस्कृती, राजकरण, समाजकारण, अर्थकारण या विषयांतील भारतीय, महाराष्ट्रीय व मराठी प्रभावाचे वेगळेपण नमूद होण्यासाठी त्यांनी नवीन क्रमांक तयार केले. उदाहरणार्थ, रामायण, महाभारत, भारतीय राजकारण, इत्यादी
- (३) उपवर्ग व नवीन वर्ग तयार करताना प्रमुख विभागांच्या वर्गीकरण संज्ञा पुढे पुढे अचूक होत गेल्या. उदाहरणार्थ, ४०० - 'भाषाविषयक शास्त्रे' असे भाषांतरित रूप, खंड १ व २ मध्ये 'भाषाशास्त्र' अशा स्वरूपात नमूद झाले आहे. अशी अनेक उदाहरणे सापडतात.
- (४) विभागातील संज्ञांचे भाषांतर आणि खंड १ व २ मध्ये त्यांचा केलेला वापर यांमध्ये अनेकदा तफावत जाणवते. उदाहरणार्थ, १०८ हा वर्गिक. विभागात याचे भाषांतर 'संकलन, वाक्प्रचार' असे आहे तर त्याचेच खंड १ व २ मधील रूप अनुक्रमे 'तात्त्विक-स्फुट-विचार-संग्रह' आणि 'तत्त्वज्ञान : विचार संग्रह' असे आले आहे. याचीही खूप उदाहरणे आहेत.
- (५) खंड दुसऱ्यातील संज्ञा अधिक परिपक्व आणि अचूक संक्षेप असणाऱ्या दिसतात. त्याचे कारण १९५८ साली प्रकाशित झालेली ड्यूई यांची १६ आवृत्ती त्यांनी वापरली असावी असे वाटते.
- (६) भारताच्या संदर्भात नवीन वर्गीकरण क्रमांक देऊनही दाते त्या विषयाचे आणखी गट तयार करतात. उदाहरणार्थ, 'स्मार्त संप्रदाय' यासाठी ते २९४:२७१ हा क्रमांक देऊनही पुढे पुरुषसुक्त, ब्रह्मपुराण, मार्कंडेय पुराण, भविष्यपुराण, अध्यात्म्य रामायण, रामगीता, योग-वासिष्ठ, आनंद रामायण, अद्भूत रामायण अशा उपगटांतील पुस्तके त्या त्या गटात एकत्र आणतात. हे करताना अशा उपगटांना वर्गीकरण क्रमांक देतातच असे नाही. याचे दाखलेही बरेच सापडतात. वर्गीकरणाचा त्यांनी किती बारकाईने विचार केला होता

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ११५

हाच याचा अर्थ सांगता येईल.

दाते यांच्या सारणीवरून 'देशी आवृत्ती' तयार करू इच्छिणाऱ्या संशोधकाला वर्गीकरणाच्या या संज्ञा क्रमांकात बसवण्यासाठी तयार उपलब्ध आहेत.

- (७) दाते यांनी संपूर्ण सारणी (भाषांतरित संज्ञा + उपवर्ग + नवीन संज्ञा व क्रमांक) तयार करून घेतली नसावी असे वाटते. कारण एकाच विषयासाठी (आणि संज्ञेसाठीही) वेगळे वर्गीकरण क्रमांक दिलेले दिसतात. उदाहरणार्थ, 'कुटुंबनीति' साठी, पहिल्या खंडात १७३.५ हा क्रमांक तर खंड २ मध्ये १७३ हा क्रमांक आहे. 'संयम १७६.३ व १७६.१ अशी अन्य उदाहरणेही आहेत.
- (८) तर उपनयन, विवाह, अंत्येष्टि, इत्यादींना खंड १ मध्ये स्वतंत्र क्रमांक देण्यात आले आहेत, तर खंड २ मधील त्याच गटांना वर्गीकरण क्रमांक दिलेले नाहीत.
- (९) इतके अफाट कार्य असल्याने त्यामध्ये काही ग्रंथांचे वर्गीकरण अचूक न होणे स्वाभाविक आहे. उदाहरणार्थ, केतकर यांचा कोश ०३० मध्ये (किमान तो ०३९ मध्ये पडायला हवा होता) तर मराठी नियतकालिके ०५९ ऐवजी ०५० मध्ये तर मराठी वृत्तपत्रे ०७९ ऐवजी ०७० मध्ये पडलेली दिसतात.
- (१०) मुद्रणदोष अथवा वर्गीकरण क्रमांकाची सलग मांडणी यामध्ये काही ठिकाणी त्रुटी जाणवतात. २९४.२४२७४, २९४.२७२१, इत्यादींचा क्रम मागेपुढे झालाय. शैव संप्रदायचा क्रमांक २०४.२३ असा छापला गेलाय, तो २९४.२७३ असा हवाय. (पृ.१९०) भागवत : उपकथा याचा क्रमांक २९४.२ छापला गेलाय, तो २९४.२७२ पाहिजे. (पृ. १८५)
- (११) मराठी ग्रंथसूचीला लेखकाप्रमाणे व ग्रंथशीर्षकाप्रमाणे निर्देशसूची जोडण्यात आली असली तरी त्यात वर्गीकरण संज्ञांचा समावेश न केल्याने अनेक विषयांवरील पुस्तके दुर्लक्षित राहतात. वाचकांपर्यंत ती पोहोचत नाहीत. कारण वाचकांना त्या विषयांचे वर्गीकरण क्रमांक माहीत नसतात. उदाहरणार्थ, 'वेश्याव्यवसाय'चा वर्गीकरण क्रमांक कसा आठवणार ? त्यावर एकच उपाय आहे (वा होता) तो म्हणजे संज्ञांची आकारविल्हे सूची बनवणे. (उदाहरणार्थ, Relative Index)
- (१२) या सारणीने त्या कार्यास चालना मिळेल. संशोधनास व देशी आवृत्ती तयार करण्याच्या कार्यालाही सुरुवात व्हायला हरकत नाही.
- (१३) ह्या सारणीची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

वर्गीकरण क्रमांक	संज्ञा
A	(वि) विभागातील संज्ञा
B	(१) खंड १ मधील संज्ञा
C	(२) खंड २ मधील संज्ञा
D	(पु १) पुरवणी खंड १ विभागातील संज्ञा, (पु २) पुरवणी खंड २ विभागातील संज्ञा

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ११६

E	(वि) (१) (२) तिन्ही ठिकाणी सारखीच असणारी संज्ञा. या प्रमाणे होणारे (वि) (१), (१) (२), (वि) (२), (२) (पु) असे संयोग
F	संज्ञेमागे काहीच खूण नसल्यास त्यास वर्गीकरण क्रमांक नाहीत असे समजावे.

(१४) पृष्ठसंख्येच्या मर्यादामुळे ००० ते ४९९ पर्यंतची सारणी पुढे दिली आहे. ५०० ते ९९९ ही सारणी पुढील अंकात येईल.

(आ) शंकर गणेश दाते यांची दशांश वर्गीकरणाची सारणी

००० संकीर्ण

०००	संकीर्ण (वि)
००१	ज्ञान (वि)
	संकीर्ण ज्ञान (१)
०१०	सूचि (वि)
०११	संकीर्ण सूचि (वि)
०१२	व्यक्तिसूचि (वि)
०१३	विशिष्ट ग्रंथकार सूचि (वि)
०१४	विशिष्ट वाङ्मयप्रकारांची, टोपणनावांची (वि)
०१५	प्रादेशिक ग्रंथसूचि (वि)
०१६	विशिष्ट विषयांची (वि)
	विषयवार सूची (१)
	मराठी ग्रंथांच्या सूचि (२)
	मुद्रित ग्रंथांच्या (२)
०१६.०२७४२	खेडेगावातील ग्रंथालयांसाठी उपयुक्त पुस्तकांच्या याद्या (१)
०१६.०९१	हस्तलिखितांच्या सूचि (१)
	हस्तलिखित ग्रंथांच्या सूचि (२)
०१६.३७३	शाळाखात्याने मंजूर केलेल्या पुस्तकांच्या सूचि (१)
०१७	वर्गीकृत ग्रंथनामावलि (वि)
	विशिष्ट ग्रंथालयांच्या ग्रंथसूचि (१)
०१७.४	विकाऊ पुस्तकांच्या सूचि (१)
०१८	ग्रंथकार सूचि (वि)
०१९	कोशात्मक सूचि (वि)
०२०	ग्रंथालय-व्यवस्था (वि)

०२०.४	ग्रंथालयशास्त्र (१) (पु १)
०२१	ग्रंथालयविषयक निबंध (२)
०२२	ध्येय, उपयोग, संस्थापना(वि)
०२३	ग्रंथमंदिर (वि)
०२४	अधिकारी व व्यवस्थापक, ग्रंथालय नियमन (वि)
०२५	वाचकांसाठी नियम (वि)
	व्यवस्था, कार्यशाखा (वि)
	ग्रंथालय व्यवस्था (२)
०२६	विशिष्ट विषयांची ग्रंथालये (वि)
०२७	सामान्य ग्रंथालये, इतिवृत्ते (वि)
	ग्रंथालयांचा इतिहास (२)
०२८	वाचन व साधने (वि)
०२९	ग्रंथालये - उपयोग साधने (वि)
०३०	संकीर्ण ज्ञानकोश (वि)
	ज्ञानकोश (१) (२)
०३१	अमेरिकन (वि)
०३२	इंग्लिश(वि)
०३३	जर्मन (वि)
०३४	फ्रेंच (वि)
०३५	इतालियन (वि)
०३६	स्पॅनिश (वि)
०३७	स्लाव्हिक (वि)
०३८	स्कॅन्डेनेव्हियन(वि)
०३९	इतर भाषांतील (वि)
०४०	संकीर्ण निबंध संग्रह (वि)
	संकीर्ण निबंध (१) (२) (पु २)
०४१	अमेरिकन (वि)
०४२	इंग्लिश (वि)
०४३	जर्मन (वि)
०४४	फ्रेंच (वि)
०४५	इतालियन (वि)
०४६	स्पॅनिश (वि)
०४७	स्लाव्हिक (वि)
०४८	स्कॅन्डेनेव्हियन (वि)
०४९	इतर भाषांतील (वि)

०५०	संकीर्ण नियतकालिके (वि) नियतकालिके (१) (२)
०५१	अमेरिकन (वि)
०५२	इंग्लिश (वि)
०५३	जर्मन (वि)
०५४	फ्रेंच (वि)
०५५	इतालियन(वि)
०५६	स्पॅनिश (वि)
०५७	स्लाव्हिक (वि)
०५८	स्कॅडेनेव्हियन (वि)
०५९	इतर भाषांतील(वि)
०६०	संकीर्ण संस्था (वि) शोध संस्था (पु १)
०६१	अमेरिकन (वि)
०६२	इंग्लिश (वि)
०६३	जर्मन (वि)
०६४	फ्रेंच (वि)
०६५	इतालियन(वि)
०६६	स्पॅनिश (वि)
०६७	स्लाव्हिक (वि)
०६८	इतर भाषांतील (वि)
०६९	प्रदर्शनालये (वि) वस्तुप्रदर्शनालये (१) (पु १)
०७०	वृत्त प्रकाशन कला, वृत्तपत्रे (वि) वृत्तपत्रे (१) वृत्त व्यवसाय (२)
०७१	अमेरिकन (वि)
०७२	इंग्लिश (वि)
०७३	जर्मन (वि)
०७४	फ्रेंच (वि)
०७५	इतालियन(वि)
०७६	स्पॅनिश (वि)
०७७	स्लाव्हिक (वि)
०७८	स्कॅडेनेव्हियन(वि)
०७९	इतर भाषांतील (वि)

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : ११९

०८०	संकलित ग्रंथ, विशिष्ट ग्रंथसंग्रह (वि) समग्र ग्रंथ (२)
०८१	विशिष्ट व्यक्तिविषयक संकलन(वि)
०८२	सर्वसामान्य संकलन (वि)
०८३	सरकारी प्रकाशिते (वि)
०८४	-
०८५	-
०८६	-
०८७	विशिष्ट वाचकांसाठी संकलन (वि)
०८८	-
०८९	-
०९०	दुर्मिळ ग्रंथ(वि)
०९१	हस्तलिखिते, स्वलेखन (वि)
०९२	काष्ठमुद्रांकित ग्रंथ(वि)
०९३	आद्यमुद्रित ग्रंथ (वि)
०९४	दुर्मिळ मुद्रित ग्रंथ (वि)
०९५	अपूर्व बांधणीचे (वि)
०९६	दुर्मिळ चित्र असलेले (वि)
०९७	विशिष्ट व्यक्तीचे, ग्रंथचित्रे (वि)
०९८	जप्त, निर्बंधित, नष्ट, अमूर्त (वि)
०९९	इतर चमत्कृतिजनक, अपूर्व (वि)

१०० तत्त्वज्ञान

१००	तत्त्वज्ञान (वि) (१)
१०१	उपयुक्तता (वि)
१०२	सार ग्रंथ (वि)
१०३	कोश (वि)
१०४	निबंध (वि) तात्त्विक निबंध (१) (पु १)
१०५	नियतकालिके (वि)
१०६	संस्था (वि)
१०७	शिक्षण व अध्यापन (वि)
१०८	संकलन, वाक्प्रचार (वि) तात्त्विक स्फुट-विचार-संग्रह (१) तत्त्वज्ञान : विचार संग्रह (२)

ज्ञानगंगोत्री : जून-जुलै-ऑगस्ट २००४ : १२०

१०९	इतिहास (वि)
११०	ब्रह्मविद्या, अध्यात्म विद्या (वि)
१११	सत्ताशास्त्र, सत् विद्या, अस्तित्व विद्या (वि)
१११.८३	सत्य (२)
११२	पद्धति (वि)
११३	समष्टि, विश्वरचना, विश्वोत्पत्ति (वि)
११४	दिक्, अंतराल, आकाश(वि)
११५	काल (वि)
११६	गति, व्यापार (वि)
११७	द्रव्य, पदार्थ (वि)
११८	चोदना, शक्ति, प्रेरणा (वि)
११९	परिमाण, संख्या (वि)
१२०	ब्रह्मविद्येची इतर उपांगे (वि)
१२१	ज्ञानविद्या (वि)
	ज्ञान (२)
१२२	कारण व कार्य, हेतु-फल, कारणमीमांसा (वि)
१२३	मोक्ष, आवश्यकता (वि)
१२४	उद्देश्यवाद, हेतुवाद (वि)
१२५	सांत, अनंत (वि)
१२६	जागृति, व्यक्तित्व (वि)
१२७	निश्चेतन, सुषुप्ति, स्वप्न (वि)
१२८	आत्मा (वि)
	जीवित (२) मरण (२)
१२९	आत्मा : उत्पत्ति व नियति (वि)
१३०	देह आणि बुद्धि (वि)
१३१	मानसिक शारीर व निरामयत्व (वि)
१३२	मनोविकृति मानसिक विभ्रम, बुद्धिभ्रंश(वि)
१३३	गूढविद्या (वि)
१३४	मोहनविद्या (वि)
१३५	निद्रा, स्वप्न, सुषुप्तसंचार (वि)
१३६	कौलिक मानसशास्त्र (वि)
१३७	व्यक्तिविशेष (वि)
१३७.३५	मनुष्यस्वभाव (२)
१३८	स्वभावदर्शक शारीरचिन्ह विद्या (वि)
१३९	शारीरचिन्ह सामुद्रिक (वि)

१४०	दर्शने व सिद्धांत (वि)
१४१	आदर्श, ध्येयवाद (वि)
१४२	आलोचनात्मक तत्त्वज्ञान (वि)
१४३	सहजज्ञानवाद, आत्मप्रतीत ज्ञानवाद (वि)
१४४	अनुभववाद, प्रत्यक्ष प्रयोगवाद (वि)
१४५	संवेदना (वि)
१४६	निसर्गवाद, भौतिकवाद, प्रकृतिपूजावाद (वि)
	जडवाद (२)
१४७	अद्वैतवाद, विश्वदेवैक्यवाद, चिज्जडेक्यवाद
१४८	एकतत्त्ववाद, सर्ववादैक्यवाद, सर्वमतसार
१४९	इतर तात्त्विकवाद (वि)
१४९.३	गूढविद्या (पु २)
१४९.७	बुद्धिप्रामाण्यवाद (१)
१५०	मानसशास्त्र (वि) (१) (२)
१५०.१४	मानसशास्त्र परिभाषा (२)
१५१	बुद्धि (वि)
१५२	इंद्रियजन्य ज्ञान, इंद्रियप्रतीति (वि)
१५३	आकलन, ग्रहण (वि)
१५४	स्मरणशक्ति, विज्ञान (वि)
१५५	प्रतिभा (वि)
१५६	सहजज्ञान, तर्कनिष्ठ बुद्धि, तर्कशुद्ध विचार (वि)
१५७	भावना, विकार, संवेदना (वि)
१५८	प्रतिक्रिया (वि)
१५९	इच्छाशक्ति (वि)
१५९.२४	मानसशक्ति (१)
१५९.९२५	शरीरसामुद्रिक (१) (२)
१५९.९२५५	मस्तकसामुद्रिक (१)
१५९.९२५७	हस्तसामुद्रिक (१) (२)
१५९.९५३	स्मरणशक्ति (१)
१५९.९६१	फल ज्योतिष (पु २)
१५९.९६१२५	भुते (१) (२)
१५९.९६१३२४	पत्यांवरून भविष्य (१)
१५९.९६१३३	रमल (१)
१५९.९६१३३४	शकुन (१) (२)
१५९.९६१३३४	मुहूर्त (१)

१५९.९६१३३५	अंकविद्या (२)
१५९.९६१५३	फलज्योतिष (१) (२) (पु १)
१५९.९६१५३	प्रश्नविचार (१) (२)
१५९.९६१५८	ज्योतिर्वैद्यक (१)
१५९.९६१६	मानस-संदेश (१)
१५९.९६१७	परलोकविद्या (१) (२)
१५९.९६२	वशीकरण (१) (२)
१५९.९६२८	मानसोपचार (१)
१५९.९६३३८	स्वप्नमीमांसा (१)
	स्वप्ने (२)
१५९.९६४२	मानसचिकित्सा (१)
१५९.९७२	वेड (१)
१५९.९९	इतर विषय (१) (२)
१६०	तर्कशास्त्र (१) (२)
१६१	विगमन (वि)
१६२	निगमन(वि)
१६३	अनुमति, मान्यता, श्रद्धा, निष्ठा (वि)
१६४	सांकेतिक, वर्णगत (वि)
१६५	दोषोद्भव कारण, हेत्वाभास (वि)
१६६	अनुमान (वि)
१६७	प्रतिज्ञा, गृहीतकृत्य (वि)
१६८	कोटिक्रम, प्रमाणसरणी, मतपरिवर्तन (वि)
१६९	उपमान, सादृश्यदर्शन, संबंध (वि)
१७०	नीतिशास्त्र (२)
१७०.४	नीतिपर निबंध (१) (पु १)
१७०.७	नीतिशिक्षण (१)
१७०.८	नीति-वचन-संग्रह (१)
	विदुरनीति (१)
	चाणक्यनीति (१)
	इतर नीति (१)
	नीति-वाक्य-संग्रह (२)
१७१	नीतिमीमांसा (२)
१७१.४	सुख (१) (२)
१७२	राजकीय नीति, राज्यनिति (वि) (पु २)
१७२.२	लांच (१)

१७३	कुटुंबनीति (१)
१७३.१	वैवाहिक नीति (२)
१७३.३	पति व पत्नी (१)
१७३.५	माता-पिता (१)
	कुटुंब नीति (२)
१७३.६	अपत्यधर्म (१)
१७४	व्यावसायिक नीति (वि) (पु १)
१७४.६	द्यूत (१)
१७४.७	दानत (१)
१७५	क्रीडानीति (वि)
१७६	लैंगिक नीति (वि) (पु २)
१७६.१	संयम (१)
१७६.२	ब्रह्मचर्य (२)
१७६.३	संयम (२)
१७६.४	एकांत व्यसन (२)
१७६.६	व्यभिचार (१)
१७६.७	कला व नीति (१) (२)
१७७	समाजनीति (१)
१७७.१	शिष्टाचार (१) (२) (पु १)
१७७.३	सत्य (१)
१७७.६	मित्रत्व (१)
१७७.७	परोपकार (१)
	मानवता (२)
१७८	मद्यपान निषेध (१) (पु १)
१७८.८	अमली पदार्थ
१७८.९	इतर व्यसने (१) (पु १)
१७९	इतर नैतिक विषय (वि)
१७९.३	हिंसा (१)
१७९.५	शपथ (१)
	पावित्र्य-विडंबन (२)
१७९.६	धैर्य (१)
१७९.७	आत्महत्या (१)
१७९.८	दुर्गुण (१)
१७९.९	सद्गुण (१)
	अहिंसा (२)

१८०	प्राचीन तत्त्ववेत्ते (वि)
१८१	प्राच्य (वि)
१८१.४	भारतीय तत्त्वज्ञान (दर्शने) (१) दर्शन संग्रह (२)
१८१.४०९	भारतीय तत्त्वज्ञान (इतिहास) (१)
१८१.४२५	न्यायदर्शन (१)
१८१.४३१	सांख्यदर्शन (१)
१८१.४३५	योगदर्शन (१) (२)
१८१.४४	पूर्वमीमांसा (१) (२)
१८१.४५	वेदांत (१) (२) (पु २)
१८१.४५६	वेदांत (गीता : मूळ व गद्य भाषांतर) (१) गीता (२) गीता : पद्यात्मक अनुवाद गीता : गद्यात्मक अनुवाद गीता : प्रबंध
१८१.४६	अद्वैत (१)
१८१.४६३४	वीरशैव अद्वैत (१)
१८१.४७	विशिष्टाद्वैत (१)
१८१.४८	द्वैत (१) (२)
१८१.४८९३	शुद्धाद्वैत (१)
१८१.४९१	चार्वाकदर्शन (१)
१८१.४९३	जैनदर्शन (१) (२)
१८१.४९४	बौद्धदर्शन (१)
१८१.४९९	अर्वाचीन तत्त्वज्ञान (१) (२) गुलाबराव महाराज (१) (२) रामकृष्ण परमहंस (१) रामतीर्थ (१) विवेकानंद (१)
१८२	आद्य ग्रीक (वि)
१८२.२	ग्रीक तत्त्वज्ञान (२)
१८३	साक्रेटिसाचे अनुयायी, वितण्डवादी (वि) (प्राचीन तत्त्वज्ञान) साक्रेतिस (१)
१८४	प्लेटोचे अनुयायी (वि)
१८५	अरिस्टॉटलचे अनुयायी (वि)
१८६	संशयवादी (वि)

१८७	भोगवादी, सुखवादी (वि)
१८८	कर्मठ, संयमी, निग्रहवादी (वि) स्टॉइक तत्त्वज्ञान (१)
१८९	आद्य व मध्यकालीन ख्रिस्ती (वि)
१९०	अर्वाचीन तत्त्ववेत्ते (वि)
१९१	अमेरिकन (वि)
१९२	ब्रिटिश (वि) इंग्लिश तत्त्वज्ञान (१) बेकन (१) मिल (१) स्पेन्सर (१)
१९३	जर्मन (वि) (१)
१९३.९	जर्मन तत्त्वज्ञान (२)
१९४	फ्रेंच (वि)
१९५	इतालियन (वि)
१९६	स्पॅनिश (वि)
१९७	स्लाव्हिक (वि)
१९८	स्कॅंडेनेव्हियन (वि)
१९९	इतर अर्वाचीन (वि) रशियन तत्त्वज्ञान (१)

२०० धर्म

२००	धर्म (वि)
२०१	तत्त्वचिकित्सा (वि) धर्म : तत्त्वज्ञान (१)
२०२	सारग्रंथ (वि)
२०३	कोश (वि)
२०४	निबंध (वि) धर्म : निबंध (२) धर्मपर निबंध (पु १)
२०५	नियतकालिके (वि)
२०६	संस्था (वि)
२०७	शिक्षण, अध्यापन (वि)
२०८	संकलन (वि) धर्म : वचन संग्रह (२)

२०९	धर्मतिहास (वि)	स्तोत्रे (२)
	धर्माचा इतिहास (१)	२२३.७ नीतिसूत्रे (१)
	धर्म : इतिहास (२)	२२४ भविष्य ग्रंथ (वि) (१)
२१०	नैसर्गिक धर्म (वि) (१)	संदेष्टे (२)
२११	नास्तिकवाद (वि)	२२५ नवा करार (वि) (१) (२)
	निःशास्त्रवाद, नास्तिकवाद (१)	२२५.३ नवा करार : कोश (२)
	ईश्वर (२)	२२५.५ नवा करार (१)
२१२	विश्वदेवैक्यवाद, थिऑसफी (वि)	२२५.९२ चरित्रे (१)
	थिऑसफी (१)	२२५.९५ इतिहास (१)
	ब्रह्मविद्या (२)	२२६ शुभ वर्तमाने व कृत्ये (वि)
२१३	सृष्ट्युत्पत्ति, उत्क्रांति (वि)	शुभ वर्तमाने (१)
२१४	दैववाद (वि)	शुभवर्तमाने, मत्तय (२)
२१५	धर्म व विज्ञान (वि)	२२६.२ मात्थी (१)
२१६	पाप, पुण्य, नैतिक, अधोगति (वि)	२२६.३ मार्क (१)
२१७	भक्ति, प्रार्थना (वि)	२२६.४ लूक (१)
२१८	जन्मांतर, अमरत्व (वि)	२२६.५ योहान्न (१)
२१९	साम्य (वि)	२२६.६ प्रेषितांची कृत्ये (१) (२)
२२०	पवित्र शास्त्र (वि)	२२६.७ चमत्कार (१)
	ख्रिस्ती धर्म (पु २)	२२६.८ दृष्टांत (२)
२२०.१	बायबल : कर्तृत्व (२)	२२६.९ प्रभूची प्रार्थना (१)
२२०.३	शास्त्र-कोश (१)	२२७ पत्रे (वि) (१)
	बायबल : कोश (२)	२२७.१ पत्रे (२)
२२०.५	पवित्र शास्त्र (१)	२२८ प्रकटीकरण (वि) (१)
२२०.६	इतर विषय (१)	२२९ अविश्वसनीय धर्मग्रंथ (वि)
२२०.९	शास्त्रविषयक इतिहास व भूगोल (१)	अनधिकृत ग्रंथ (२)
२२०.९५	बायबल : इतिहास (२)	२३० धर्मतत्त्वे, धर्मनियम (वि)
२२१	जुना करार (वि)	ख्रिस्ती धर्मतत्त्वे (१)
२२१.५	जुना करार (१)	ख्रिस्ती धर्मसिद्धांत (२)
२२१.९२	चरित्रे (१)	ईश्वर (वि) (१)
	जुना करार : चरित्रे (२)	२३१.३ पवित्र आत्मा (२)
२२१.९५	इतिहास (१)	२३२ ख्रिस्त, ख्रिस्तविद्या (वि)
२२२	ऐतिहासिक ग्रंथ (१)	ख्रिस्त विद्या (१)
२२३	काव्यग्रंथ (१)	२३२.१ मशीहा (१)
२२३.१	जॉब (१)	२३२.६ प्रभुचे दुसरे येणे (२)
२२३.२	स्तोत्रमाला (१)	२३२.८ ख्रिस्ताचे देवत्व (१)

२३२.९	येशूचे ईश्वरत्व (२) ख्रिस्ताची चरित्रे (१) ख्रिस्त चरित्र (२)
२३२.९२	ख्रिस्ताचे बालपण (१)
२३२.९५	सार्वजनिक जीवन (१)
२३२.९७	पुनरुत्थान (१)
२३२.९८	संकीर्ण (१)
२३३	मनुष्य, पतन, पाप (वि)
२३३.२	पाप (१)
२३३.४	उत्तरदायित्व (१)
२३४	तारण (वि) उद्धार (१) श्रद्धा, तारण (२)
२३४.२	विश्वास (१)
२३४.५	पश्चात्ताप (१)
२३४.८	पवित्रीकरण (१)
२३५	देवदूत, सैतान (वि) सैतान (१)
२३६	मृत्यू, न्याय (वि) मरण (१)
२३६.५	परगेटरी (२)
२३७	परलोक (वि) मरणोत्तर (१)
२३७.४	स्वर्ग (१)
२३८	पंथतत्त्वे, प्रश्नोत्तरावलि (वि) प्रश्नोत्तरावलि (१)
२३९	सत्यतेची प्रमाणे (वि) (१)
२४०	भक्ति, आचार (वि) ख्रिस्ती आचार (२)
२४१	बोधपर, उपदेशपर (वि) ख्रिस्ती आचार (१) नैतिक धर्म (२)
२४२	ध्यानात्मक (वि) भक्ति (१)
२४२.१	थॉमस ए केम्पिस (१) (पु १)

२४३	चोदनात्मक (वि) धर्मप्रचार (१)
२४३ : २९१.२१२	मूर्तिपूजन (२)
२४३ : २९४	हिंदूधर्मावर टीका (२)
२४३ : २९७	महंमदी धर्मावर टीका (२)
२४४	संकीर्ण, कथा (वि)
२४४.१	नाटिका (२)
२४४.२	नाटक (१) कथा (२)
२४४.३	संकीर्ण : गोष्टी (१)
२४४.४	निबंध (१)
२४४.८	रूपक कथा (१)
२४५	स्तवनावलि, धार्मिक गीते (वि) स्तवनावलि (१) गीते (२)
२४६	ख्रिस्त मंदिरे : शिल्प व मंडन (वि)
२४७	धार्मिक उपकरणे, पात्रे (वि)
२४८	वैयक्तिक धर्म, संन्यास वृत्ति (वि) ख्रिस्तीजीवन (२)
२४९	कौटुंबिक भक्ति (वि) (१) भक्ति (२)
२५०	कीर्तनात्मक, प्रवचनात्मक (वि)
२५१	प्रवचनविद्या, कीर्तन (वि)
२५२	प्रवचन (वि) धर्मोपदेश (१) उपदेश (२)
२५३	धार्मिक जीवन, ब्रह्मचर्य (वि)
२५३.७	धर्मप्रचार (२)
२५४	चर्चचे अर्थशास्त्र (वि) चर्चची आर्थिक व्यवस्था (१)
२५४.८	चर्चची अर्थव्यवस्था (२)
२५५	बंधुमंडळे, भगिनी मंडळे (वि)
२५६	प्रादेशिक कार्यकारी मंडळे (वि)
२५७	प्रादेशिक शैक्षणिक कार्य (वि)
२५८	प्रादेशिक आरोग्यविषयक कार्य (वि)

२५९	इतर कर्तव्ये व कार्ये (वि) धार्मिक लोकसेवा (१)	२७५	आशिया (वि)
२६०	ख्रिस्तमंदिर : संस्था आणि कार्य (वि)	२७६	आफ्रिका (वि)
२६१	धर्मसंस्था (वि) चर्च (२)	२७७	उत्तर अमेरिका (वि)
२६२	धर्मव्यवस्था (वि) (१)	२७८	दक्षिण अमेरिका (वि)
२६३	शब्बाथ, ख्रिस्त स्मृतिदिन, आदित्यवार (वि) शब्बाथ (१)	२७९	ओशियानिया (वि)
२६४	सार्वजनिक भक्ति, उपासना (वि) संस्कार (१)	२८०	ख्रिस्तीचर्च व पंथ (वि) ख्रिस्ती पंथ (२)
२६५	संस्कार, आज्ञापत्रे (वि) संस्कार (१)	२८१	प्राचीन व पौरस्त्य (वि)
२६५.१	बाप्तिस्मा (१) (२)	२८२	रोमन कॅथोलिक (वि)
२६५.२	दृढीकरण (२)	२८३	इंग्लिश व अमेरिकन (वि)
२६५.३	सहभागिता (२)	२८४	युरोप खंडातील प्रॉटेस्टंट (वि)
२६५.५	विवाह (२)	२८५	प्रेस्विटेरियन (वि) प्रेस्विटेरियन पंथ (१)
२६६	धर्मप्रसार मंडळ्या : स्वदेशगत, परदेशगत (वि) धर्मप्रसारक मंडळ्या (१) धर्मप्रसारक मंडळी (२)	२८६	बॅप्टिस्ट (वि)
२६६.०२१	धर्मप्रसाराचे अनुभव (२)	२८७	मेथॉडिस्ट (वि) मेथॉडिस्ट पंथ (१)
२६७	मंडळ्या, संघटना (वि) धार्मिक संस्था (२)	२८८	युनिटेरियन (वि)
२६७.१५	मुक्तिफौज (१)	२८९	इतर ख्रिस्ती पंथ (वि)
२६८	रविवारच्या शाळा (वि) धर्मशिक्षण (१) ख्रिस्ती धर्मशिक्षण (२)	२९०	इतर धर्म (वि) तुलनात्मक धर्म (१) तौलनिक धर्म (पु १)
२६८.७६	सण (२)	२९१	तौलनिक व सामान्य पुराणकथा शास्त्र (वि)
२७०	चर्चचा सामान्य इतिहास (वि) ख्रिस्ती चर्चचा इतिहास (१) चर्चचा इतिहास (२) ख्रिस्ती धर्माचा इतिहास (पु १)	२९२	ग्रीक व रोमन (वि) ग्रीक पुराणकथा (१)
२७१	मठ, पदाधिकार (वि)	२९३	ट्यूटॉनिक (वि)
२७२	छल (वि)	२९४	ब्राह्मण धर्म, बौद्ध धर्म (वि)
२७३	मतांतर, पाखंड (वि)	२९४.१	वैदिक धर्म (१) (२) उपनिषत्संग्रह (१)
२७४	यूरोप (वि)	२९४.११	ऋग्वेद (१) (२) ऋग्वेदाची उपनिषदे (१) ऐतरेय (१) कौषीतकि (१) ऋग्वेद : गृह्यसूत्रे (१) (२) ऋग्वेद : ब्राह्मणे (२)
		२९४.१२	यजुर्वेद (१)

कृष्णयजुर्वेद (२)
 कृष्णयजुर्वेदाची उपनिषदे (१)
 कठ (१) (२)
 तैत्तिरीय (१) (२)
 नारायण (१)
 श्वेताश्वर (१)
 शुक्लयजुर्वेदाची उपनिषदे (१) (२)
 ईशावास्य (१) (२)
 बृहदारण्यक (१)
 यजुर्वेद : गृह्यसूत्रे (१)
 शतपथ ब्राह्मण (२)
 २९४.१३ सामवेदाची उपनिषदे (१)
 केन (१)
 छांदोग्य (१)
 २९४.१४ अथर्ववेदाची उपनिषदे (१)
 प्रश्न (१)
 मांडूक्य (१)
 मुंडक (१)
 सूर्य (१)
 २९४.२ हिंदु धर्म (पु २)
 अर्वाचीन हिंदुधर्म (पु १)
 २९४.२१ पुराण समीक्षण (१)
 २९४.२११ रामायण (१) (२)
 रामायण (उपकथा) (१)
 रामायण समीक्षण (२)
 रामायण : निबंध (२)
 रामायण : श्रीराम चरित्र (२)
 २९४.२१२ महाभारत (१) (२)
 महाभारत (उपकथा) (१)
 महाभारत : समीक्षण (१)
 २९४.२२ अर्वाचीन हिंदुधर्म (२)
 २९४.२३ हिंदुधर्माची तत्त्वे (१)
 २९४.२३१५ अवतार (१)
 २९४.२३४ पापपुष्प (१)
 २९४.२३५ तारण (१)

२९४.२३५६ आशीर्वाद (१)
 २९४.२३८ स्थल-माहात्म्य (१)
 दैवत-माहात्म्य (१)
 ग्रंथ माहात्म्य (१)
 माहात्म्य (२)
 २९४.२३९ गीता (१)
 २९४.२४ धर्मशास्त्र (१)
 मनुस्मृति (१)
 निर्णयसिंधु (१)
 धर्मसिंधु (१)
 इतर स्मृति (१)
 आचार (१)
 २९४.२४१२ भक्ति (१) (२)
 भजन (२)
 २९४.२४१४ नित्यविधि (१) (२)
 नैमित्तिक विधि (१) (२)
 सत्यनारायण (२)
 २९४.२४१४६ प्रार्थना (१)
 २९४.२४१६ साहित्य (१)
 २९४.२४१७ स्तोत्रे (१) (२)
 आरत्या (२)
 २९४.२४१९५ प्रायश्चित्त (१)
 २९४.२४२ संस्कार (१) (२)
 उपनयन (२)
 विवाह (२)
 अंत्येष्टि (२)
 श्राद्ध (२)
 परावर्तन (२)
 २९४.२४२३ उपनयन संस्कार (१)
 २९४.२४२७ विवाह संस्कार (१)
 २९४.२४२७४ आशौच (१)
 २९४.२४२८ अंत्येष्टि संस्कार (१)
 २९४.२४२८८ श्राद्ध (१)
 २९४.२४३ व्रतकाल (१)
 २९४.२४३ कहाण्या (१) (२)

२९४.२४४ आश्रमधर्म (१) (२)
 २९४.२४५ सामुदायिक भक्ति (२)
 २९४.२४५७ सण (१)
 सण, उत्सव (२)
 २९४.२४६ गोत्र (१) (२)
 २९४.२४९४ यज्ञ (१)
 २९४.२५ कीर्तन (१) (२)
 २९४.२५०६ कीर्तन-संमेलन-वृत्तांत (१)
 २९४.२६ धर्मसंस्था (१)
 २९४.२६२१ भिक्षुक (१)
 २९४.२६५ धर्मप्रसारक संस्था (१)
 २९४.२७१ स्मार्त संप्रदाय (१)
 पुरुषसूक्त (१)
 ब्रह्मपुराण (१)
 मार्कंडेय पुराण (१)
 भविष्य पुराण (१)
 अध्यात्म्य रामायण (१)
 रामगीता (१)
 योगवासिष्ठ (१)
 आनंद रामायण (१)
 अद्भूत रामायण (१)
 २९४.२७२ वैष्णव संप्रदाय (१)
 पद्मपुराण (१)
 शिवगीता (१)
 विष्णुपुराण (१)
 भागवत (१)
 भागवत : उपकथा (१)
 भागवत समीक्षण (१)
 गरुड पुराण (१)
 हरिवंश (१)
 कल्किपुराण (१)
 २९४.२७२१ वारकरी पंथ (१)
 २९४.२७२१५ वल्लभ पंथ (१)
 २९४.२७२२२ महानुभाव पंथ (१) (२)
 २९४.२७२४ समर्थ संप्रदाय (१)

रामदासी पंथ (२)
 हनुमंत उपासना (२)
 २९४.२७२४१७ वैष्णव स्तोत्रे (१)
 २९४.२७३ शैव संप्रदाय (१) (२)
 रुद्र (१)
 लिंगपुराण (१)
 मत्स्यपुराण (१)
 स्कंदपुराण (१)
 स्कंदपुराण : उपकथा (१)
 शिवपुराण (१)
 २९४.२७३२ आगमपंथ (१)
 २९४.२७३४ वीरशैव पंथ (१)
 वीरशैव संप्रदाय (२)
 २९४.२७३४१७ शैव स्तोत्रे (१)
 २९४.२७३४५ वीरशैव कीर्तन (१)
 २९४.२७४ गाणपत्य संप्रदाय (१) (२)
 गणेशपुराण (१)
 गणेश गीता (१)
 मुद्गाल पुराण (१)
 २९४.२७४६ गणेश संस्था (१)
 २९४.२७५ शक्ति संप्रदाय (१)
 २९४.२७६ दत्त संप्रदाय (१) (२)
 अवधूत गीता (१)
 २९४.२७६३ दत्त-चरित्र (१)
 दत्त भक्त रहस्य (१)
 २९४.२७६४१७ स्तोत्रे (१)
 २९४.२७७१ ब्राह्म समाज (१)
 २९४.२७७२ प्रार्थना समाज (१) (२)
 २९४.२७७३ आर्य समाज (१)
 २९४.२७७४ शीख धर्म (१) (पु १)
 २९४.२९ इतर विषय (१) (२)
 संकीर्ण कथा (१)
 पौराणिक कथासार (१)
 अर्वाचीन संत (१)
 संकीर्ण (१)

	धार्मिक भोंदूपणा (१)
२९४.३	जैन धर्म (२)
	महावीर चरित्र (२)
२९४.३०४	जैन निबंध (१)
२९४.३२	जैन पुराणे (१)
२९४.३३	जैन धर्माची तत्त्वे (१)
२९४.३३३	महावीर चरित्र (१)
२९४.३३३२	जैन भक्तांची चरित्रे (१)
२९४.३४	जैन आचार (१)
२९४.३४१३	जैन कथा (१)
२९४.३४१७	स्तवनावलि (१)
२९४.३४२	संस्कार (१)
२९४.३४३	व्रतकाळ (१)
२९४.३५	कीर्तन (१)
२९४.३७	दिगंबर पंथ (१)
२९४.३९	जैन धर्माचा इतिहास (१)
२९४.४	बौद्धधर्म (२)
	बुद्ध चरित्र (२)
२९४.४३	बौद्ध धर्माची तत्त्वे (१)
२९४.४३३	बुद्धाची चरित्रे (१)
२९४.४३३२	बौद्ध संत (१)
२९४.४४	बौद्ध आचार (१)
२९४.४४१३	बौद्ध कथा (१)
२९४.४६	बौद्ध धर्मसंस्था (१)
२९४.४९	बौद्ध धर्माचा इतिहास (१)
२९५	पारसी धर्म (वि) (१)
२९६	यहुदी धर्म (वि) (१)
२९७	महंमदी धर्म (वि) (१) (२)
२९७.२	कुराण (१)
२९७.३३	महंमदाची चरित्रे (१)
२९७.४	आचार (१)
२९७.८९	बहाई पंथ (२)
२९८	-
२९९	इतर (वि)

३०० सामाजिक शास्त्रे

३००	सामाजिक शास्त्रे (वि)
३०१	समाजशास्त्र : तत्त्वज्ञान, सिद्धांत (वि)
	समाजशास्त्र (१) (२)
३०१.१५३	स्वयंसेवक संघ (२) (पु २)
३०१.१५५	नेतृत्वाची साधना (२)
	नेतृत्व (२)
३०१.१५८३	सभाशास्त्र (२)
३०१.२४३	सत्याग्रह (२)
३०१.३२९	लोकसंख्या (२)
३०१.३५	ग्रामीण समाजशास्त्र (२)
३०१.४२	कुटुंब (२)
३०१.४२४३	वेश्या-व्यवसाय (२)
३०१.४२६	संसाराची तयारी (२)
३०१.४४	समाजांतर्गत वर्ग (२) (पु २)
	वन्य वर्ग (२)
	व्यवसायजन्य वर्ग (२)
	दलित वर्ग (सत्यशोधक समाज) (२)
	जातिभेद (२)
	चित्पावन ब्राह्मण (२)
	देशस्थ ब्राह्मण (२)
	कऱ्हाडे ब्राह्मण (२)
	सारस्वत ब्राह्मण (२)
	क्षत्रिय (२)
	मराठा (२)
	अस्पृश्य (२)
	हिंदु समाज (२)
	जैन (२)
३०१.९५४	सामाजिक इतिहास (२)
३०२	सारग्रंथ (वि)
३०३	कोश (वि)
३०४	निबंध (वि)
	सामाजिक निबंध (पु २)
	समाजशास्त्रविषयक निबंध (पु १)
	समाजशास्त्रीय निबंध (१)

३०५	नियतकालिके (वि)	३२१.०३	साम्राज्यशाही (२)
३०६	संस्था (वि)	३२१.०४१	जागतिक राज्य (२)
३०७	शिक्षण (वि)	३२१.०७	रामराज्य (२)
३०८	सामाजिक शास्त्रे : निबंध (२)	३२१.२	ग्रामराज्य (२)
	संकलन (वि)	३२१.४	लोकशाही (२)
३०९	समाजशास्त्राचा इतिहास (वि)	३२१.६४२	समाजसत्तावाद (२)
	सामाजिक निरीक्षण (१)	३२१.६४४	फॉसिझम (२)
३०९.२	सर्वोदय (२) (पु २)	३२१.८	जबाबदार राज्यपद्धति (२)
३०९.२३	राष्ट्रीय नियोजन (२)	३२१.९	अराज्यवाद (२)
३०९.२४	प्रादेशिक नियोजन (२)	३२२	धर्मसंस्था व राज्यसंस्था (वि)
३१०	आंकडेशास्त्र (वि)	३२३	अंतर्गत संबंध व व्यवस्था (वि)
३११	तत्त्वचिकित्सा, मूलतत्त्वे, पद्धति (वि)	३२३.२	राष्ट्रीय उठाव (२) (पु २)
३१२	लोकसंख्या (वि)		क्रांतिकाराचे उठाव (२)
३१३	विशिष्ट विषय (वि)		सत्याग्रही लढे (२)
३१४	यूरोप (वि)		सुभाष : तत्त्वज्ञान (२)
३१५	आशिया (वि)		सुभाष : स्वातंत्र्ययुद्ध (२)
३१६	आफ्रिका (वि)		नौदलाचा उठाव (२)
३१७	उत्तर अमेरिका (वि)		क्रांतिकारकांचा इतिहास (पु १)
३१८	दक्षिण अमेरिका (वि)	३२३.२०९५४	भारतीय राजकारण (२) (पु २)
३१९	ओशियानिया (वि)		संस्थांनी राजकारण (२)
३२०	राज्यशास्त्र (वि)		गोमंतकीय राजकारण (२)
	राजनीतिशास्त्र (१)	३२३.३	समाजांतर्गत वर्ग (१) (पु १)
३२०.१	राज्यशास्त्र : तत्त्वज्ञान (२)		वन्यवर्ग (१)
३२०.१२	भूराजनीति (पु २)		व्यवसायजन्य वर्ग (१)
३२०.१५	राष्ट्रीयत्व (२)		दलित वर्ग (सत्यशोधक समाज) (१)
३२०.१५८	देशभक्ति (१) (पु २)		जातिभेद (१)
	भारताची एकता (२)		ब्राह्मण (१)
३२०.४	राजकीय निबंध (१)		चित्पावन ब्राह्मण (१)
३२०.९४५	इटालियन राजनीति (१)		सारस्वत ब्राह्मण (१)
३२०.९४९	ग्रीक राजनीति (१)		विश्व ब्राह्मण (१)
३२०.९५४	भारतीय राजनीति (१) (२)		क्षत्रिय वर्ग (१)
३२१	राज्यतंत्र प्रकार (वि)		रजपूत समाज (१)
	राज्यतंत्र (१)		मराठा समाज (१)
३२१.००९	राज्यतंत्र : इतिहास (२)		कायस्थ प्रभू (१)
३२१.०२१	फेडरेशन (२)		वैश्य वर्ग (१)
३२१.०२५	वसाहतीचे स्वराज्य (२)		शूद्र वर्ग (१)

	अस्पृश्यता (१)
	हिंदुसमाज (१)
	महानुभाव (१)
	वीर शैव (१)
	गोसावी (१)
	गुजराथी (१)
	द्राविड (१)
	यहुदी (१)
३२३.३२	मध्यमवर्ग (२)
३२३.४	मानवी अधिकार (१)
३२३.४४	स्वातंत्र्य (१)
३२३.६५	नागरिक धर्म (१)
	नागरिकत्व (२)
३२३.७	हिंदी संस्थाने (१)
	संस्थानी प्रजेची संघटना (१)
	अक्लकोट (१)
	औंध (१)
	कुरुंदवाड (१)
	जंजिरा (१)
	जमखंडी (१)
	भोर (१)
	मिरज (१)
	सांगली (१)
	सावंतवाडी (१)
	दक्षिणी संस्थाने (१)
३२४	निवडणुकी, मताधिकार (वि)
३२४.२१	निवडणूक, मतदान (२)
३२५	ब्रिटिश वसाहती (१)
	वसाहती, स्थानांतर (वि)
३२५.२१	निर्वासित (२)
३२६	गुलामगिरी (वि) (२)
३२७	परराष्ट्रीय संबंध (वि)
	जागतिक राजकारण (२) (पु २)
३२८	न्यायव्यवस्था (वि)
३२८.४२	पार्लमेंट (१)
३२८.५४	भारतीय विधिमंडळ (२)

३२९	राजकीय गट (वि)
३२९.९४२	इंग्रजी राजकारण (१)
३२९.९४७	रशियन पक्ष (२)
३२९.९५४	भारतीय राजकारण (१) (पु १)
	राष्ट्रीय सभा (१)
	टिळकांचे राजकारण (१)
	गांधींचे राजकारण (१)
	भारतीय राजकारण (१)
	भारतीय पक्ष (२)
	काँग्रेसपक्ष (२)
	गांधी : तत्त्वज्ञान व राजकारण (२)
	हिंदु महासभा : पक्ष व राजकारण (२)
	मुस्लिम लीग : पक्ष व राजकारण (२)
	शेतकरी-कामकरी पक्ष : पक्ष व राजकारण (१)
	कम्युनिष्ट : पक्ष व राजकारण (२)
३३०	अर्थशास्त्र (वि) (१) (२)
३३०.९५४	हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास (१)
३३१	मजूर, कामगार (२)
	कामगार (पु २)
	मजूर, मजुरी, भांडवल (वि)
३३१.०१	मजुरांचे हक्क (२)
३३१.०२६	मजूरविषयक कायदे (२)
३३१.१३	बेकारी (२)
३३१.१३७	बेकारी (१)
३३१.८	मजूरवर्गाची स्थिती (१)
३३१.८८	ट्रेड युनियन (१)
३३१.८९२	संप (पु १)
३३२	पेढ्या, पैसा, व्याज (वि)
३३२.१	पेढी (१)
	पेढ्या (२)
३३२.४	चलन (१)
३३२.४९	चलनाचा इतिहास (२)
३३२.६	व्यापारी उलाढाली (१)
	वायदे (२)
३३२.७१	शेतकऱ्यांस कर्ज (१)
	शेतकरी कर्ज निवारण (२)

३३२.७६	हुंड्या (१)
३३२.७७	बेचन पत्र (२)
३३२.८	व्याज (१)
३३२.८३	सावकारी नियंत्रण (२)
३३३	जमीनधारा (१) निसर्गसंपत्ती (२) जमीन : मालकी, हक्क, भाडे (वि)
३३३.५३	जमीनमालक व कूळ (२)
३३३.६३	भाडे नियंत्रण (२)
३३४	सहकारी चळवळ (वि) (१) सहकार (२) (पु २)
३३४.२	सहकारी पतपेढी (१)
३३५	समतावाद (वि) समाजवाद, समतावाद (१) समतावाद, समाजवाद (२)
३३५.४	सरकारची अर्थव्यवस्था (२)
३३६	राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था, कर (वि) कर (१) जमिनीवरील कर (२) प्राप्तीवरील कर (१) प्राप्तीकर (२)
३३६.२	लायसेन्स (१)
३३६.२२	अबकारी कर (२)
३३६.२४	विक्रीकर (२)
३३६.५४	हिंदी अंदाजपत्रके (२)
३३७	व्यापार-नियंत्रण, अनिर्बंध व्यापार (वि)
३३७.५	धान्यावरील कर (१)
३३८	उत्पादन, मूल्य (वि) धंदेविषयक अर्थशास्त्र (पु २)
३३८.१	कृषीची आर्थिक व्यवस्था (१)
३३८.१९	अन्नधान्याचे अर्थशास्त्र (२)
३३८.५	महागाई (२)
३३८.६३	घरगुती व्यवसाय (पु २)
३३८.९४७	आर्थिक नियोजन (रशिया) (२)
३३८.९५४	आर्थिक नियोजन (भारत) (२)
३३९	दारिद्र्य (वि)

संपत्तीची वाटणी (१)	
ऋण (१)	
संपत्ति (२)	
३३९.४२	राहणीमान (२)
३४०	न्यायशास्त्र, कायदा (वि) कायद्याचा सर्वसंग्रह (१) कायद्याचे तत्त्वज्ञान (२) न्यायवैद्यक (१) (२) कायद्याचे शिक्षण (१) न्यायविषयक वाक्प्रचार (१) आंतर्राष्ट्रीय कायदा (वि) राष्ट्रसंघ (१) राज्यव्यवस्थेचा कायदा (१) राज्यघटनाविषयक कायदा (वि) प्रांतिक स्वराज्य (२) भारतीय घटना (२) ३४३
३४३	फौजदारी कायदा (वि) (१) (२) कायदेमंडळाचे कायदे (१) फौजदारी कोड (१) निवाडे (१) न्यायदान पद्धति (१) कार्य-पद्धति (२) ३४४
३४५	लष्करी कायदा (वि) अमेरिकेचे कायदे (वि) ३४६
३४७	ब्रिटिश कायदे (वि) सामान्य ग्रंथ (वि) ३४७.५४०७९ न्यायदानपद्धति (१) कारकून, बेलीफ (१) कोर्ट फी (१) स्टॅम्प (१) रजिस्ट्रेशन (१) पुरावा (१) लवाद (१) न्यायालय व्यवस्था (१) कोर्टातील कार्यपद्धति (१) ३४८
३४८	धर्मविषयक कायदा (वि)

३४९	इतर देशांचे कायदे (वि)	३५१.७६२	जुगार (१)
३४९.५४	दिवाणी कायदा (१)	३५१.७८	अपघातापासून बचाव (२)
	कायदेमंडळाचे कायदे (१)	३५१.७८२	आग (१)
	दिवाणी कोड (१)	३५१.८	सार्वजनिक आरोग्य (१)
	दिवाणी निवाडे (१)	३५१.८११	सार्वजनिक रस्त्यांची व्यवस्था (१)
३४९.५४	भारतीय कायदा (२)	३५१.८२	धंदेविषयक व्यवस्था (१)
	स्मृतिकालीन कायदा (२)	३५१.८२१	वजने व मापे (१)
	हिंदूंचा कायदा (२)	३५२	स्थानिक राज्यव्यवस्था : नगर, ग्राम (वि)
	कायद्याचा सर्वसंग्रह (२)		नगर व्यवस्था (१)
३४९.५४०७१	व्यक्तिविषयक कायदा (१) (२)		स्थानिक राज्यव्यवस्था (२)
	पालक व पाल्य (१)		ग्रामपंचायत (२)
	विवाह विषयक (१)		लोकल बोर्ड (२)
	दत्तक (२)		नगरपालिका (२)
	विवाह (२)	३५२.०५४	भारतीय नगरव्यवस्था (१)
३४९.५४०७२	मालमतेचा कायदा (१)	३५२.१	आर्थिक व्यवस्था (१)
	ठेव (१)	३५२.२	पोलीस (१)
३४९.५४०७२	कराराचा कायदा (२)	३५२.७	जकात (१)
३४९.५४०७५	अपकार (१)		पुणे नगरपालिका (१)
३४९.५४०७६	कुटुंबाचा कायदा (१)		सांगली नगरपालिका (१)
	हिंदूंचा कायदा (१)		ग्रामव्यवस्था (१)
	मुसलमानी कायदा (१)		भारतीय ग्रामव्यवस्था (१)
३४९.५४०७६५	वारसा कायदा (२)	३५३	अमेरिकेची राज्यव्यवस्था (वि)
३४९.५४०७७	व्यापारी कायदा (२)	३५४	इतर राष्ट्रांची (वि)
३४९.५४०७८	समन्याय (१)	३५४.४२	इंग्लंडची राज्यव्यवस्था (१)
	मुदतीचा कायदा (१)		इंग्लंडचे सरकार (२)
	विशेष न्यायाचा आक्ट (१)	३५४.५४	हिंदूस्थानची राज्यव्यवस्था (१)
३४९.५४०७९४	पुरावा (२)		बडोद्याची राज्यव्यवस्था (१)
३५०	राज्यव्यवस्था, सैन्य (वि)		भारत सरकार (२)
	राज्यव्यवस्था (पु १)	३५५.५४९	बडोद्याची राज्यव्यवस्था (२)
३५१	राज्यव्यवस्था (१)	३५५	युद्धविद्या, सैन्य (वि)
	मध्यवर्ती सरकार (वि)		युद्धविद्या (१)
३५१.१	सरकारी नोकरी (१) (२)		लष्करी संघटना (२)
३५१.७४	पोलीस (२)		शस्त्रांचे वर्णन (२)
३५१.७५१	मुद्रण नियंत्रण (२)	३५५.१३	शिस्त (१)
३५१.७५३	हत्यारे (१)	३५६	पायदळ (वि)
३५१.७६	दारुबंदी (२)	३५७	घोडदळ (वि)

३५८	तोफखाना, यंत्रज्ञ इ. (वि)
३५९	नौविज्ञान, आरमार (वि)
३६०	संस्था, मंडळ्या (वि)
३६१	लोकोपयोगी दानसंस्था (वि)
	सामाजिक सेवा (२)
३६१.३	स्त्रियांस मदत (१)
३६१.५५	दुष्काळ (१) (२) (पु २)
३६२	रुग्णगृहे, निराश्रित गृहे (वि)
३६३	राजकीय संस्था (१) (वि)
३६४	गुन्हा (१)
	गुन्हा, दुर्वृत्त- बालशिक्षण-संस्था (वि)
३६४.३६	दुर्वर्तनी मुले (२)
३६५	तुरुंग (१) (पु १)
	तुरुंगातील अनुभव (२)
	कारागृह, तुरुंग, शिस्त (वि)
३६६	गुप्त मंडळ्या (वि)
३६७	समाज (वि)
	सामाजिक संस्था (२)
३६८	विमा (वि) (१) (२)
३६९	इतर (वि)
३६९.४	बालवीर विद्या (१) (पु १)
	बालवीर (२) (पु २)
३७०	शिक्षणशास्त्र (वि) (२) (पु २)
३७०.१	शिक्षणशास्त्र (१)
३७०.१५	शिक्षणविषयक मानसशास्त्र (१)
	शैक्षणिक मानसशास्त्र (२)
३७०.४	शिक्षणविषयक निबंध (१) (पु १)
	शैक्षणिक निबंध (२)
३७०.६३	शिक्षण परिषदांचे वृत्तांत (२)
३७०.७	शिक्षणाचा अभ्यास (२)
३७०.७३	अध्यापन शालांचे इतिहास (२)
३७०.७३३	अध्यापनाचे पाठ (२)
३७०.९	शिक्षण संस्थांचा इतिहास (१)
	अनेक देशांतील शिक्षणाचा इतिहास (१)
३७०.९४७	रशियातील शिक्षण (२)
३७०.९५४	भारतीय शिक्षणसंस्थांचे इतिहास (२)

३७१	शिक्षक (१)
	शिक्षक, पद्धति, शिस्त (वि)
३७१.१	शिक्षक (२)
३७१.१०३	आई, बाप व शिक्षक यांचे परस्परसंबंध (१)
३७१.२	शालेय व्यवस्था (२)
३७१.२६	बुद्धिमापन (१) (२)
३७१.३	अध्यापन (१) (२)
३७१.३३५	स्लॉइड शिक्षण (१)
३७१.४	वर्धा शिक्षण (२)
३७१.४२६	अध्यापनाचे विषय (२)
	वाचनाचे अध्यापन (२)
	नागरिकशास्त्राचे अध्यापन (२)
	अंकगणिताचे अध्यापन (२)
	शास्त्रांचे अध्यापन (२)
	निसर्गशास्त्राचे अध्यापन (२)
	कवितेचे अध्यापन (२)
	भूगोलाचे अध्यापन (२)
	इतिहासाचे अध्यापन (२)
३७१.४	शिक्षणपद्धति (१)
३७१.४२६	औद्योगिक शिक्षण (१)
३७१.५४	शिक्षा (१)
३७१.७	शाळेतील आरोग्य (१)
३७१.७३	शारीरिक शिक्षण (२)
३७१.७३२	मुलांचा व्यायाम (१)
३७१.८	विद्यार्थ्यांचे जीवन व कर्तव्ये (१)
	विद्यार्थी-जीवन (२)
३७१.९११	आंधळ्यांचे शिक्षण (२)
३७१.९२७	मुक्यांचे शिक्षण (१)
३७१.९३	दुर्वर्तनी मुलांचे शिक्षण (१)
३७१.९६१	राजपुत्राचे शिक्षण (१)
३७२	प्राथमिक शिक्षण (१) (२)
	प्राथमिक शिक्षण, बालशिक्षण (वि)
३७२.६१	मातृभाषा (१)
३७२.६५	परकीय भाषेचे शिक्षण (१)
३७२.७	प्राथमिक गणित (२)
३७२.८३	सामाजिक अभ्यास (२)

३७२.९	प्राथमिक शाळांचे इतिहास (२)
३७३	दुय्यम, माध्यमिक (वि)
३७३.२४२	प्राचीन भाषांचे शिक्षण (१)
३७३.५४	दुय्यम शिक्षण संस्थांचे इतिहास (२)
३७४	आत्मशिक्षण (१) (पु १)
	प्रौढशिक्षण (२) (वि)
	प्रौढांचे शिक्षण (पु १)
३७५	अभ्यासक्रम (वि) (१) (२)
	अभ्यासाचे विषय (२)
३७६	स्त्रीशिक्षण (वि) (२)
३७७	धार्मिक, नैतिक, भौतिक (वि)
३७७.२	नैतिक शिक्षण (२) (पु २)
३७८	विद्यालये, विद्यापीठे (वि)
३७८.५४	भारतीय विद्यापीठे (२)
३७९	गुरुकुल, विद्यामठ, शिक्षण व सरकार (वि)
३७९.१७३	खेड्यांतील शाळा (१)
	खेड्यांतील शिक्षण (२)
३७९.२	निरक्षरांचे शिक्षण (१)
३७९.२३	सार्वत्रिक सक्तीचे शिक्षण (१)
	सक्तीचे शिक्षण (२)
३७९.५४	भारतीय शिक्षणाचा इतिहास (२)
३८०	व्यापार, वाहतूक (वि)
३८०.१२	शेती मार्केट (१)
३८१	देशांतर्गत व्यापार (वि)
	व्यापार (२) (पु २)
३८२	परदेशीय व्यापार (वि)
३८३	टपाल (वि)
	टपाल खाते (१)
३८३.२	पोस्टाचे तिकीट (२)
३८४	तारखाते, दूरश्राविका (वि)
३८५	आगगाडी (२)
	आगगाड्या (वि)
३८६	जलमार्ग व देशांतर्गत नौकानयन (वि)
३८७	नाविक वाहतूक (१)
	नाविक व विमान वाहतूक (वि)
३८८	स्थानिक वाहतूक (वि)

३८८.३	वाहतूक (१)
	वाहने (२)
३८९	वजने, मापे (वि) (२)
३९०	चालीरीति, लोकजीवन (वि)
३९१	वस्त्रे, वेषभूषा (१)
	वेष, दैहिक शौच व सौंदर्य (वि)
३९१.२	स्त्रीभूषा, अलंकार (२)
३९२	जन्म, गृह व लिंगविषयक चालीरीति (वि)
३९२.५	लग्नविधि (१)
	विवाहविषयक निबंध (१)
	पुनर्विवाह (१)
	वैवाहिक चालीरीति (२)
३९२.६	वेश्या व्यवसाय (१)
	लैंगिक चालीरीति (२)
३९३	मृतव्यवस्था (वि)
३९४	सामाजिक चालीरीति (वि)
३९४.२	राष्ट्रीय सण (२)
३९४.२६४९	राष्ट्रीय सण (१)
३९४.४	राज्याभिषेक (२)
३९४.४३	राज्यारोहण (१)
	राज्याभिषेक (पु १)
३९५	व्यावहारिक चालीरीति (वि)
३९६	स्त्रीजीवन (वि)
	स्त्री (पु १)
	स्त्री (२)
३९६.०३	स्त्री-ज्ञान संग्रह (१)
३९६.०४	संकीर्ण (१)
३९६.१	स्त्री-दास्य-विमोचन (१)
३९६.२	स्त्रीचे कायद्यांतील स्थान (१)
	स्त्री आणि कायदा (२)
३९६.३	स्त्रीचे राजकीय स्थान (१)
३९६.४	स्त्री शिक्षण (१)
३९६.६	स्त्रीचे गृहजीवन (१)
३९७	भटके, भिकारी (वि)
३९८	लोकवाङ्मय (२)
३९८.२	लोकवाङ्मय, म्हणी (वि)

३९८.३	लोककथा (१)
३९८.६	लोकश्रम (१) (२)
३९८.९	उखाणे (१)
३९९	म्हणी (१)
	युद्धविषयक चालीरीति (वि)
४०० भाषा	
४००	भाषाविषयक शास्त्रे (वि)
	भाषाशास्त्र (१) (२)
४०१	तत्त्वचिकित्सा, उत्पत्ति (वि)
४०२	सार ग्रंथ (वि)
४०३	कोश (वि)
४०४	निबंध (वि)
४०५	नियतकालिके (वि)
४०६	संस्था (वि)
४०७	शिक्षण, अध्यापन (वि)
४०८	संकलन, जागतिक भाषा (वि)
४०८.९	एक भाषा (१)
४०८.९३	राष्ट्रभाषा (२)
४१०	तौलनिक भाषाशास्त्र (वि) (१)
४११	शुद्धलेखन, लिपि (वि)
४१२	व्युत्पत्ति (वि)
४१३	कोश (वि)
	तौलनिक कोश (१)
४१४	शब्द ध्वनिशास्त्र, शब्दोच्चार (वि)
४१५	व्याकरण(वि)
४१६	छंद:शास्त्र (वि)
४१७	शिलालेख (वि)
४१८	अध्ययन ग्रंथ (वि)
४१९	सांकेतिक भाषा, चित्रभाषा (वि)
४१९.१	सांकेतिक भाषा (१)
४२०	इंग्रजी भाषा (वि) (पु १)
४२१	शुद्धलेखन (वि)
४२१.७	रोमन लिपि (१)
४२२	व्युत्पत्ति (वि)

४२३	कोश (वि)
	इंग्रजी-मराठी कोश (१) (२)
४२४	समानार्थक शब्द (वि)
४२५	व्याकरण (वि)
	इंग्रजी भाषेचे व्याकरण (१)
४२६	छंद (वि)
४२७	बोली (वि)
४२८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)
	इंग्रजी-भाषा प्रवेश (१)
४२९	अँग्लो-सॅक्सन (वि)
४३०	जर्मन भाषा (वि) (१)
४३१	शुद्धलेखन (वि)
४३२	व्युत्पत्ति (वि)
४३३	कोश (वि)
४३४	समानार्थक शब्द (वि)
४३५	व्याकरण (वि)
४३६	छंद (वि)
४३७	बोली (वि)
४३८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)
४३९	इतर ट्यूटोरिक (वि)
४४०	फ्रेंच भाषा (वि)
४४१	शुद्धलेखन (वि)
४४२	व्युत्पत्ति (वि)
४४३	कोश (वि)
४४४	समानार्थक शब्द (वि)
४४५	व्याकरण (वि)
४४६	छंद (वि)
४४७	बोली (वि)
४४८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)
४४९	प्रॉब्लॅकल, कॅटॅलन (वि)
४५०	इतालियन भाषा (वि)
४५१	शुद्धलेखन (वि)
४५२	व्युत्पत्ति (वि)
४५३	कोश (वि)
४५४	समानार्थक शब्द (वि)

४५५	व्याकरण (वि)	४८९	इतर हेलेनिक (वि)
४५६	छंद (वि)	४९०	इतर आर्यभाषा (वि)
४५७	बोली (वि)	४९१	इतर आर्यभाषा (वि)
४५८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)	४९१.२	संस्कृत भाषा (१) (पु १)
४५९	रुमानियन, रोमान्स (वि)	४९१.२१५	संस्कृतचे ध्वनिशास्त्र (२)
४६०	स्पॅनिश भाषा (वि)	४९१.२३	संस्कृत मराठी कोश (१)
४६१	शुद्धलेखन (वि)	४९१.२५	संस्कृत व्याकरण (१) (२)
४६२	व्युत्पत्ति (वि)	४९१.२८	संस्कृत भाषा-प्रवेश (१)
४६३	कोश (वि)	४९१.३	प्राकृत भाषा (१)
४६४	समानार्थक शब्द (वि)	४९१.३५	अर्धमागधी भाषेचे व्याकरण (१)
४६५	व्याकरण (वि)	४९१.३७०१	पाली भाषा (२)
४६६	छंद (वि)	४९१.४३	हिंदी भाषा (पु १)
४६७	बोली (वि)	४९१.४३३	हिंदी कोश (१)
४६८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)	४९१.४३८	हिंदी-मराठी कोश (२)
४६९	पोर्तुगीझ, गॅलिसियन (वि)	४९१.४३८३	हिंदी वाक्संप्रदाय (२)
	पोर्तुगीझ भाषा (१)	४९१.४४३	बंगाली मराठी कोश (१)
४७०	लॅटिन भाषा (प्राचीन) (वि)	४९१.४४८	बंगाली भाषा-प्रवेश (१) (२)
४७१	शुद्धलेखन (वि)	४९१.४६	मराठी भाषा (१) (२) (पु २) (पु १)
४७२	व्युत्पत्ति (वि)		भाषा शुद्धि (२)
४७३	कोश (वि)	४९१.४६१	मराठी भाषेचे शुद्धलेखन (१)
४७४	समानार्थक शब्द (वि)	४९१.४६१४	सुलभ शुद्धलेखन (१)
४७५	व्याकरण (वि)		मराठी भाषेचे शुद्धलेखन (२)
४७६	छंद (वि)	४९१.४६१७	मराठी लिपी (१)
४७७	बोली (वि)		नागरी लिपी (१)
४७८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)		मोडी लिपी (१)
४७९	इतर इतालियन (वि)		नागरी लिपी (२)
४८०	ग्रीक भाषा (प्राचीन) (वि)	४९१.४६२	व्युत्पत्ति (१)
४८१	शुद्धलेखन (वि)		मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति (२)
४८२	व्युत्पत्ति (वि)	४९१.४६२५	मराठी नामांची व्युत्पत्ति (२)
४८३	कोश (वि)	४९१.४६२८	मराठी धातूंची व्युत्पत्ति (२)
४८४	समानार्थक शब्द (वि)	४९१.४६३	कोशरचना शास्त्र (१)
४८५	व्याकरण (वि)		मराठी-मराठी कोश (२)
४८६	छंद (वि)		मराठी-हिंदी कोश (२)
४८७	बोली (वि)	४९१.४६३	मराठी-मराठी कोश (१)
४८८	शालेय अध्ययन पुस्तके (वि)		

	मराठी-इंग्रजी कोश (१)
	मराठी-पोर्तुगीझ कोश (१)
	मराठी-संस्कृत कोश (१)
४९१.४६३१	मराठी वाक्संप्रदाय (२)
४९१.४६४	समानार्थक कोश (१)
४९१.४६५	मराठी भाषेचे व्याकरण (१) (२)
४९१.४६५२	वाक्यविचार (१)
४९१.४६५५	विशेष नामसंग्रह (१)
४९१.४६६	मराठी छंद (१) (२)
४९१.४६७	कोंकणी बोली (१)
४९१.४६७	कोंकणी-इंग्रजी कोश (१)
४९१.४६७१	अहिराणी बोली (२)
	कोंकणी बोली (२)
४९१.४६८	मराठी-भाषा-प्रवेश (२)
४९१.४६८१	मराठी अक्षर परिचय (१)
४९१.४६८२	निबंध-लेखन (१)
४९१.४६८२४	इंग्रजी-मराठी शिक्षक (१)
४९१.४६८४	कानडी-मराठी शिक्षक (१)
४९१.४६८६	मराठी पाठ्यपुस्तके (१)
४९१.४७	गुजराती भाषा (१)
४९१.४७८	गुजराती भाषा-प्रवेश (२)
४९१.५५	फारसी भाषा (१)
	उर्दू भाषा (पु १)
४९२	सेमिटिक (वि)
४९२.४	हेब्रू भाषा (१)
४९३	हॅमिटिक (वि)
४९४	सिथियन, तुराणी (वि)
४९४.८१४	कानडी भाषा (१) (पु १)
४९५	आशियांतील, पौरस्त्य (वि)
४९५.६	जपानी भाषा (१)
४९६	आफ्रिकेतील (वि)
४९७	उत्तर अमेरिकेतील (वि)
४९८	दक्षिण अमेरिकेतील (वि)
४९९	मलाया-पॉलिनेशियांतील व इतर (वि)

न्यूझियम डॉट ओआरजी – एक महत्त्वाची वेबसाईट

संदर्भसेवा देत असताना ग्रंथपालांना संदर्भासाठी उपलब्ध असणारी केवळ पारंपारिक साधने माहित असणे आजच्या संदर्भात पुरेसे ठरणारे नाही, तर अपारंपारिक साधनांबाबतही त्याला जास्तीत जास्त माहिती असावयास हवी. इंटरनेटसारखे माहितीचे साधन उपलब्ध झाल्यावर व त्याचा झपाट्याने प्रचार व प्रसार झाल्यावर, “आता काय माहिती अगदी सहज ‘बोटांच्या टोकावर’ (Finger tips) उपलब्ध आहे.” “कधीही नेट उघडा, वेबसाईटवर जा, माहितीच माहिती” असा काहीसा चुकीचा समज माहितीचा शोध घेणारांमध्ये निर्माण झाला. इंटरनेट हे माहिती शोधण्याचे उत्तम साधन आहे हे मान्य करूनही इंटरनेटवरून संदर्भ शोधणे यावर बऱ्याच मर्यादा आहेत हेही लक्षात घ्यावयास हवे. या मर्यादांचा अभ्यास करून त्या पार करावयाच्या असतील तर ग्रंथपालाने संदर्भग्रंथ ज्याप्रमाणे सातत्याने चाळायला हवेत, त्याप्रमाणे ‘नेटसर्फिंग’ करित राहायला हवे. ग्रंथालयशास्त्राच्या वेबसाईटसव्यतिरिक्त लक्षावधी विषयांवर कोट्यवधी साईट्स आहेत. त्यातील माहिती वाचकाला लागू शकते हे लक्षात घेऊन विविध विषयांवरील वेबसाईट्सची वैशिष्ट्ये काय, त्यावरील मर्यादा कोणत्या, त्यांची आपल्या ग्रंथालयाच्या वाचकांच्या दृष्टीने असणारी उपयुक्तता कोणती याबद्दल ग्रंथपाल जागरूक असेल तर तो अधिक उपयुक्त सेवा देऊ शकतो.

वेबसाईटवर काय पाहावे

याबाबत सर्वसामान्यपणे विचार करणे आवश्यक आहे. एखादीच वेबसाईट पाहून भारावून जाणे जसे योग्य नाही तसेच अनेकानेक वेबसाईट्स पाहून भांबावून जाणेही योग्य नाही. हल्ली बऱ्याच शोध-संकल्पनांच्या शोधानंतर जी प्रचंड यादी सर्च इंजिनच्या साहाय्याने उपलब्ध होते, त्यातील पहिल्या २० वेबसाईट्सवर लाल रंगात 20 Best websites असे लिहिलेले असते. त्यातील वाचकांची निकड जाणून जी साईट आपण उघडू तिच्यावर उपलब्ध असणाऱ्या माहितीचा प्राथमिक अंदाज घ्यावा. या संबंदात अधिक माहिती देणाऱ्या Links (मराठीत यासाठी हल्ली ‘जोडण्या’ हा शब्द वापरला जातो!) कोणत्या आहेत ते पाहावे. साईटवरील वेगवेगळी माहिती दर्शविणारी बटणे असू शकतात, याशिवाय होम पेज, (होम Home या शब्दाने निर्देशिलेले

असते.) साईट बनविणाऱ्या व्यक्ती वा संस्थेची माहिती, पत्रे, ई-मेल, आयडी दिलेले असतात. पुढील शोध प्रवासात हे उपयोगी ठरू शकतात. याशिवाय ती साईट किती अद्ययावत आहे हेही तपासणे आवश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर ग्रंथपालांना माहित असायलाच हवी, जिचा वापर ग्रंथपालने स्वतः करून पाहायला हवा अशी संदर्भमूल्य असणारी एक वेबसाईट आहे. तिची माहिती पुढे देत आहे.

न्यूझियम डॉट ओआरजी (newseum.org.)

दैनिक वृत्तपत्रांचे मूल्य दिवस संपला की संपते व उरते ती रद्दी असे सर्वसाधारणतः मानले जाते. पण ग्रंथालयांच्या व इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञानाच्या प्रगत पातळीवरील अभ्यासकांच्या दृष्टीने अशा जुन्या वृत्तपत्रांना असणारे मोल शब्दातीत आहे.

अमेरिकेत वृत्तपत्रांचे, त्यांतील महत्त्वपूर्ण बातम्यांचे एक म्युझियम आहे. वॉशिंग्टन डी.सी. जवळील आर्लिंग्टन येथील फ्रीडम पार्कच्या आवारात हे प्रचंड मोठे व आश्चर्य वाटावे असे म्युझियम आहे. 'न्यूज' आणि 'म्युझियम' या दोन शब्दांच्या संयोगातून न्यूझियम हा शब्द बनला आहे. या न्यूझियमची ही वेबसाईट आहे. वृत्तपत्रांचे, बातम्यांचे संग्रहालय असते ही संकल्पनाही अनेकांना नवीन वाटावी अशी आहे.

या साईटवर तिचे वर्णन The interactive museum of news असे केले आहे. वरील बाजूस इमारतीचे छायाचित्र आहे. त्याखाली लहान लहान चित्रांच्या चौकटींची एक रांग आहे. यातील आपल्या विषया संबंधातील चौकटीवर माऊस नेऊन क्लिक केल्यास त्या चित्र चौकटीतील विषयाचे 'ऑनलाईन एन्झिबिशन सुरू होते. एक उदाहरण म्हणून अमेरिकेचे दिवंगत राष्ट्राध्यक्ष जॉन केनेडी यांच्या चौकटीवर क्लिक केले असता त्यांच्या हत्येसंबंधातील बातमी दिसायला लागते. छायाचित्रांची आणखी एक मालिका दिसते. कटिन्यू म्हणताच एकेक चित्र उजव्या चौकटी उघडते. केनेडीची हत्या झाली त्याचे चित्र, त्यांच्या अंत्ययात्रेचे चित्र, त्यांची शवपेटिका.... सर्व दिसतेच असे नाही तर साऊंडच्या आयकॉन वर क्लिक केले तर सर्व निवेदन ऐकू येते.

यानंतर होमपेजवर परत येऊन डावीकडील प्रमुख चौकटीवर क्लिक केले तर जगातील ४४ देशांतील महत्त्वपूर्ण अशा ३३१ वृत्तपत्रांची आजच्या अंकातील मुखपृष्ठे उघडतात. त्यातील कोणत्याही चौकटीवर ऑरो नेऊन उजव्या बाजूला प्रीव्ह्यू पाहता येतो. नंतर चौकटीवर क्लिक केल्यावर वेगळ्या चौकटीत त्या वृत्तपत्राचे मुखपृष्ठ उघडते. यात त्या त्या वृत्तपत्राची वेबसाईट, त्याची इतर आनुषंगिक माहिती आपल्या समोर येते. या वृत्तपत्रांचा शोध आपण खंड, देश याप्रमाणेही घेऊ शकतो. यात भारतातील इंडियन एक्सप्रेस व हिंदुस्थान टाइम्स या दोन इंग्रजी दैनिकांचा समावेश आहे.

परत होमपेजला आलो तर या मुख्य चौकटीच्या बाजूला 'न्यूजमॅनिया क्विझ गेम' नावाची चौकट आहे. यातील प्रश्नमंजूषेत सहभागी होऊन तुम्ही तुमचा 'करंट अवेरेनेस' वा जीके तपासू शकता.

न्यूझियम २००६ पर्यंत वॉशिंग्टन मध्ये स्थलांतरित होणार आहे. त्याबाबतची सर्व माहिती नवे 'न्यूझियम' कसे असेल वगैरे तपशील देणारी तिसरी चौकट आहे. 'न्यू न्यूझियम' या व्यतिरिक्त उजवीकडे दिलेल्या लिंक्स वापरून आश्चर्य वाटेल अशा माहितीपर्यंत आपण पोहोचू शकतो. उदाहरणार्थ, प्रेस रूम (Press Room) मध्ये आपण गेलो तर प्रेस रिलीझेज, इलेक्ट्रॉनिक प्रेस किट आपण पाहू शकतो तर ऑनलाईन स्टोअर्समधून पोस्टर्स, पुस्तके, ज्वेलरी यांची ऑनलाईन खरेदी आपण करू शकतो.

या न्यूझियमचे वैशिष्ट्य म्हणजे वॉशिंग्टन व आर्लिंग्टनमध्ये येणाऱ्या पर्यटकांचे हे खास आकर्षण ठरले आहे. बातम्या आणि वस्तुसंग्रहालय या दोन्हीच्या आकर्षणामुळे वृत्तपत्रकारिता व पर्यटन या दोहोंचा विकास यातून साधला जात आहे.

अगदी अलीकडच्या लोकसत्ता दैनिकाच्या लोकमुद्रा पुरवणीत (मुंबई आवृत्ती) दि. १३ जून रोजी या न्यूझियमवर शुभदा चौकर यांचा माहितीपूर्ण लेख आला आहे. सदर लेखात या न्यूझियमची सर्व वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. जिज्ञासूंनी हा लेख अवश्य पहावा.

टीप : वेबसाईट अद्ययावत करताना तिच्यात काही बदल केलेले असू शकतात. या बदलांची नोंदही घेणे आवश्यक आहे.

ग्रंथालयीन साधनांचा उपयोग कशा रितीने आणि कोणत्या क्रमाने करावा, याची कल्पना नसल्याने मराठी संशोधकांचा काळ आणि परिश्रम किती वाया गेले असतील, त्याची कल्पनाच करवत नाही ! या बाबतीतले एक उद्बोधक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे. 'शेक्सपीयरचा मराठी नाट्यसृष्टीवरील प्रभाव' असा मोठा भारदस्त विषय एका पीएच. डी. च्या विद्यार्थ्याने निवडला होता. शेक्सपीयरच्या नाटकांची मराठी भाषांतरे आणि रूपांतरे किती झाली आहेत, याची त्याने यादी तयार केली होती. तीसपस्तीस पुस्तकांची ती यादी होती. ती करण्यासाठी तो निरनिराळ्या ग्रंथालयात गेला होता आणि त्यासाठी त्याचे दोन महिने खर्ची पडले होते. त्याची ती यादी पाहून मी म्हटले "याच्या दुप्पट तरी पुस्तके निघतील आणि ती पाच मिनिटात काढता येतील." त्याने आश्चर्याने विचारले. "कशावरून ?" मी म्हटले, "दातेसूचीवरून !" शं. ग. दाते यांचा 'मराठी ग्रंथसूची' हा ग्रंथ देऊन मी त्याला शेक्सपीयरची नोंद पाहायला सांगितली. त्याच्या चेहेऱ्यावर काही तरी अद्भुत गोष्ट पाहिल्याचा साक्षात्कार दिसून आला. जी गोष्ट पाच मिनिटांत उपलब्ध होण्यासारखी होती, तिच्यासाठी त्याला यातायात करून पाचपन्नास दिवस व्यर्थ खर्ची घालावे लागले होते ! मराठीत 'दातेसूची' नामक चीज आहे, हे त्या मराठीच्या दुहेरी पदवीधराच्या (आणि बहुधा त्याच्या विद्वान मार्गदर्शकांच्याही) गावी नव्हते.

- डॉ. स. गं. मालशे
(शोधनिबंधाची लेखनपद्धती पृ. ५)

संपादक
डॉ. रमेश वरखेडे
कार्यकारी संपादक
प्रदीप कर्णिक
संपादक मंडळ
श्री. मधुकर शेवाळे
श्री. प्रवीण घोडेस्वार
डॉ. राजेंद्र कुंभार
श्री. नागार्जुन वांजरवाडकर
व्यवस्थापक
श्री. मधुकर शेवाळे

© २००४

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

निर्मिती

श्री. आनंद यादव, व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ

मुद्रक

श्री. सुहास पोतनीस, श्री ऑफसेट प्रेस, ७ ए, नाईस, सातपूर, नाशिक - ७

प्रकाशक

डॉ. एन. आर. कापडणीस, कुलसचिव, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२.

मराठी ग्रंथसूचिकार
शंकर गणेश दाते
जन्मशताब्दी विशेषांक

जन्म : १७ ऑगस्ट १९०५

मृत्यू : १० डिसेंबर १९६४

अनुक्रमणिका

☐ संपादकीय	:		१
☐ शंकर गणेश दाते यांचा जीवनपट	:	संकलन : अर्चना पुजारी	४
☐ शंकर गणेश दाते : व्यक्ती आणि कार्य	:	प्रदीप कर्णिक	६
☐ मराठी ग्रंथसूची : मूल्यमापन	:	सतीश डोंगरे	१४
☐ अजून ताजा वास जुन्याला	:	शंकर गणेश दाते	४१
☐ ग्रंथपरिचय (मराठी ग्रंथसूची खंड ३ आणि मराठी नियतकालिकसूची खंड ४)	:	मोहन पाठक	७१
☐ अपुऱ्या शोधाला अजूनही साहाय्य हवे आहे !	:	संपादक	७७
☐ शंकर गणेश दाते यांची साहित्यसूची	:	संकलन : सचिन गराटे	१११
☐ शंकर गणेश दाते यांची दशांश वर्गीकरणाची सारणी (भाग १)	:	शं. ग. दाते	
☐ वेब	:	संकलन : प्रदीप कर्णिक	११५
(शं. ग. दाते : रेखाचित्र	:	मोहन पाठक	१५६
	:	डॉ. अशोक केळकर)	

सुट्या अंकाची किंमत	: संस्था रु. ५०	व्यक्ती	: रु. २५
वार्षिक वर्गणी	: संस्था रु. २००	व्यक्ती	: रु. १००

मागील अंक उपलब्धतेनुसार पाठविले जातील. वर्गणीचा धनाकर्ष (डीडी) 'वित्त अधिकारी, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक' या नावे काढलेला आणि नाशिक येथे देय असावा.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

वर्गणी व व्यवस्थापन – प्रा. मधुकर शेवाळे, सहायक ग्रंथपाल, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक – ४२२ २२२

संपादकीय (साहित्य पाठविण्यासाठी) – प्रदीप कर्णिक, ३०१, टॉवर नंबर १, फ्लॉवर व्हॅली, नारळीपाडा, ठाणे – ४०० ६०१. (प.)

● या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

लेखक परिचय

प्रदीप कर्णिक : मुंबईच्या रूपारेल महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल. अनेक पुस्तकांचे संपादन, लेखन, प्रकाशन. पत्रकारिकतेत भरीव कार्य. विद्यापीठाच्या ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयातील पदव्युत्तर अभ्यासक्रम रचनेत महत्त्वाचे योगदान.

मोहन पाठक : बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालय, ठाणे येथे गेली २८ वर्षे ग्रंथपाल. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग प्रमुख. व्ही. पी. एम. दिशा, भारतीय शिक्षण या मासिकांचे अनेक वर्षे संपादन, विविध विषयांवर वाचन. मराठी व ग्रंथालय शास्त्राचे विविध विद्यापीठांत अध्यापन. विद्यार्थी प्रिय प्राध्यापक.

सतीश डोंगरे : बिला महाविद्यालय, कल्याण येथे सहायक ग्रंथपाल. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या बी.लिब., एम.लिब. वर्गाचे संमंत्रक 'मराठी ग्रंथसूची' या विषयावर एम.लिब. साठी शोधप्रबंधिका सादर

शंकर गणेश दाते : 'मराठी ग्रंथसूची' या प्रख्यात ग्रंथाचे कर्ते. ग्रंथालयशास्त्र विषयात मूलभूत संशोधन व लेखन.

सचिन गराटे : मुंबईच्या डी.जी. रूपारेल महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात नोकरी. य.च.म.मु. विद्यापीठातून एम.लिब. पदवी यशस्वीरित्या उत्तीर्ण. 'मराठी नियतकालिक सूची' या विषयावर एम.लिब. साठी शोधप्रबंधिका सादर

अर्चना पुजारी : मुंबईच्या राजीव गांधी इंजिनीअरिंग कॉलेजमध्ये ग्रंथपाल. य.च.म.मुक्त विद्यापीठातून एम.लिब. पदवी उत्तीर्ण. प्रकल्पासाठी ठाणे येथील 'प्राच्य विद्या संशोधन केंद्रा'वर प्रबंधिका सादर

सूचना : 'ज्ञानगंगोत्री साठी प्रथमच ज्यांचे लेखन प्रसिद्ध केले जाते, त्यांचाच परिचय देण्यात येतो.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे चर्चासत्रांवर
आधारित दोन नवीन ग्रंथ प्रकाशित झाले

संज्ञापनविद्या व ललितकला

संपादक : डॉ. रमेश नारायण वरखेडे

पृष्ठसंख्या : २४७

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील शिक्षण

संपादक : डॉ. रमेश नारायण वरखेडे

पृष्ठसंख्या : २९६

पुस्तकांचे अंतरंग व वैशिष्ट्ये

संज्ञापनविद्या व ललितकला : संज्ञापन शास्त्रातील सैद्धांतिक संकल्पनांचा विकास – श्रीपाद भालचंद्र जोशी □ संप्रेषण : संकल्पना आणि व्यवहार : मानसशास्त्रीय भूमिका – सुधाकर वा. देशपांडे □ संज्ञापनाचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास – मिलिंद स. मालशे □ वाङ्मयीन संज्ञापन : मिखाईल बाख्तिनचा दृष्टिकोन – हरिश्चंद्र थोरात □ संप्रेषणातील अडथळा व मिथकातील परिवर्तन – म. बा. कुलकर्णी □ स्थल, काल व परिस्थितीनुरूप कलेची वाटचाल – राम अनंत थत्ते □ वास्तुकला : आस्वाद आणि संज्ञापन – नरेंद्र डेंगळे □ संज्ञापन आणि रंगभूमी – वसंत आबाजी डहाके □ नृत्यभाषेतील संज्ञापन-प्रक्रिया – विद्या देशपांडे □ चित्रपट कलेचे माध्यम सौंदर्य – विजय दीक्षित □ भारतातील संप्रेषण-संशोधन : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन – ज. वा. आंबेकर आणि अशोक रानडे, श्रीधर हरी देशपांडे, कमलेश महाजन, धनंजय गोवर्धने यांची टिपणे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील शिक्षण : स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील उच्च शिक्षण : परिवर्तने, फलश्रुती आणि आव्हाने – जनार्दन वाघमारे □ शिक्षण : आजचे वास्तव उद्याचे आव्हान – प्रभाकर बागले □ मानव्यविद्या आणि सामाजिकशास्त्रे यांचे शिक्षण भा. ल. भोळे □ मराठी भाषेचे शिक्षण : स्थिती व गती – वासंती फडके □ वाङ्मय शिक्षणातील परिवर्तने व अपेक्षा – वसंत आबाजी डहाके □ मूल्यशिक्षण : काही मुद्दे – मु. ब. शहा □ वाणिज्य आणि व्यवस्थापन शिक्षण – प्र. चिं. शेजवलकर □ विज्ञान – गणित शिक्षणातील काही प्रयोग / उपक्रम – हेमचंद्र चिं. प्रधान आणि अरुण तु. मावळंकर □ माध्यमिक शिक्षणातील प्रावीण्य-संपादन : विविध योजना व प्रयोग – गिरीश श्री. बापट □ आदिवासींचे शिक्षण – गोविंद गारे आश्रमशाळा आणि आदिवासी शाळा समूह योजना – प्रकाश वाणी □ आश्रमशाळा गुणवत्ता विकास प्रकल्प – सुधाकर चं. आगरकर □ सैनिकी शिक्षण – प्रभाकर बळवंत कुलकर्णी □ मुक्त शिक्षण : संकल्पना आणि अनुदेशनप्रणाली – अशोक प्रधान □ शिक्षण आणि सामाजिक स्वास्थ्य – वि. वा. शिरवाडकर □ Science Education : Prospectus and Retrospect - V. G. Bhide